Orpheus Noster

A Károli Gáspár Református Egyetem
eszme-, kultúr- és vallástörténeti folyóirata
V. évfolyam (2013), 3. szám

ÚJKOR ÉS LEGÚJABB KOR

V. évfolyam (2013), 3. szám

Kiadó: Károli Gáspár Református Egyetem

Felelős kiadó: Sepsi Enikő, a BTK dékánja

Felelős szerkesztő: Fehér Bence

Szerkesztők: Imregh Monika
Fülöp József
Kopeczky Rita

A megjelentetésre szánt kéziratokat, illetve a megrendeléseket a következő címre kérjük küldeni: <orpheusnoster@googlegroups.com>.
Authors should submit manuscripts to the email address:
<orpheusnoster@googlegroups.com>.

ISSN 2061-456X

Az első borítón:
Harangláb és református templom Tiszacsécsén (2010). A fotót Tiba Zsolt, a tiszacsécsei református gyülekezet lelkészének engedélyével közöljük.

A hátsó borítón:
A szoros és a tágas kapu ábrázolása: Máté 7, 13: „Menjetek be a szoros kapun. Mert tágas az a kapu, és széles az az út, amely a veszedelemre visz…" KÁLVIN *Institutio Christianae religionis* c. művének fedlapján.
Kiadó: Antonius Rebulius, Genf 1561.

A nyomdai munkákat a Robinco Kft. végezte,
felelős vezető Kecskeméthy Péter.

A folyóirat online is olvasható a KRE honlapján: <http://www.kre.hu/portal/index.php/orpheus-noster.html>.

TARTALOM

Bognár Zalán
„Orosz őrség van velünk és hadifogoly-élelmezést kapunk”. Magyar munkaszolgálatos alakulatok a Vörös Hadseregnél 7

Galambos István
Az állambiztonság hálózatának újraszervezése Várpalotán 1956 és 1960 között 25

Imregh Monika
ἐάν ζησώμην [sic] – „Ha még élünk.” Fordítói megjegyzések Pápai Páriz Ferenc Nagyenyedi Kollégium-történetével kapcsolatban 35

Kovács Dávid
Szabó Dezső magyarság- és nemzetfogalma a két háború közötti írásainak tükrében 60

Malek Izisz
Mágikus realizmus a kortárs magyar prózában. A magyar nyelvű mágikus realizmus jellegzetességeinek bemutatása Bánki Éva Esőváros *és Grecsó Krisztián* Isten hozott *című regényében* 75

Papp Ágnes Klára
„Fogd el a lélek árján fénylő forró igéket”. Weöres Sándor és Kosztolányi Dezső nyelvfelfogása 85

Műhely

Vassányi Miklós (Ford.)
Bevezető Francisco Suárez SJ Metafizikai disputációk *c. művének (1597) részletéhez* 95

Recenziók, konferenciabeszámolók

Erdei Ildikó
Sir Isaac Newton: Észrevételek Dániel próféciájáról
és Szt. János apokalipsziséről 112

Fehér Bence
Ünnepi tanulmányok – vagy ünneprontók? Utak és útkereszteződések.
Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére.
Főszerk. Kahler Frigyes, szerk. Bank Barbara 119

Fülöp József – Szinger Ádám
„Inspirationen 2" nemzetközi szimpózium a KRE Német Nyelv
és Irodalom Tanszékén 124

Kult László
Thomas Flemming: Die Berliner Maurer. Geschichte eines politischen
Bauwerks (A Berlini Fal. Egy politikai építmény története)
című könyvéről 129

Sziki Ágnes – Zsengellér kitti
„A spirituális közvetítő" – konferenciabeszámoló 134

T. Jäger Zsuzsa
A kommunista diktatúra évtizedeiről. Horváth Miklós (szerk.):
A diktatúra évtizedei. Tanulmányok, esszék, előadások 139

SZERZŐINK

BOGNÁR ZALÁN PhD (1963), történész, KRE BTK Történeti Intézet

ERDEI ILDIKÓ (1975), pünkösdi teológus-lelkész, vallástudományi MA-hallgató, KRE BTK

FEHÉR BENCE DSc (1968), régész, arabista, klasszika-filológus, KRE BTK Történeti Intézet

FÜLÖP JÓZSEF PhD (1979), germanista, esztéta, KRE BTK Német Nyelv és Irodalom Tanszék, Szabadbölcsészet Tanszék, LFZE Egyházzene Tanszék

GALAMBOS ISTVÁN (1976), történész, PPKE BTK, doktorandusz

IMREGH MONIKA PhD (1966), reneszánsz-kutató, klasszika-filológus, KRE BTK, Történeti Intézet, Ókortörténeti és Segédtudományi Tanszék

KOVÁCS DÁVID PhD (1976), történész, KRE BTK Történeti Intézet

KULT LÁSZLÓ (1979), történész-levéltáros, MNL Baranya Megyei Levéltára

MALEK IZISZ MA (1985), irodalom- és kultúratudomány szakos bölcsész, KRE BTK

PAPP ÁGNES KLÁRA PhD (1968), irodalmár, KRE BTK Modern Magyar Irodalmi, Összehasonlító Irodalomtudományi és Irodalomelméleti Tanszék

SZIKI ÁGNES (1968), közgazdász, kari igazgató, KRE BTK Dékáni Hivatal

SZINGER ÁDÁM BA (1988), MA-hallgató, KRE BTK Német Nyelv és Irodalom Tanszék

T. JÄGER ZSUZSA doktorandusz (1986), történész, PPKE BTK Doktori Iskola

VASSÁNYI MIKLÓS PhD (1966), filozófus, KRE BTK

ZSENGELLÉR KITTI MA (1988), vallástudomány szakos bölcsész, KRE BTK

Bognár Zalán

„Orosz őrség van velünk és hadifogoly-élelmezést kapunk" Magyar munkaszolgálatos alakulatok a Vörös Hadseregnél

Amikor munkaszolgálatról, illetve munkaszolgálatos alakulatokról hallanak az emberek, akkor legfeljebb két dologra gondolnak. Alapvetően és elsősorban az 1939-es II., ún. honvédelmi törvény alapján létrehozott munkaszolgálatos zászlóaljakra, illetve századokra, amelyekbe azon sorköteles személyeket osztották be, akik származási, politikai, erkölcsi, egészségügyi vagy egyéb okoknál fogva tényleges katonai szolgálatukat fegyveres alakulatoknál nem tölthették le. Ezek közül is elsősorban a zsidó származásúakból létrehozott kisegítő munkaszolgálatos századokra, amelyek elnevezésüket az 1942:XIV. tc. alapján kapták.

Kevesebben vannak, akiknek emellett a Rákosi-rendszer munkaszolgálatos alakulatai is eszükbe villannak, ahol a politikailag megbízhatatlannak minősítetteknek kellett fegyvertelenül, ásóval és lapáttal a sorkatonai szolgálatukat letölteni.

E kettőn kívül sajnos XX. századi történelmünkben létezett egy harmadik típusú munkaszolgálat is, amelyről eddigi történetírásunk nem beszélt, illetve még nem nevezte ezeket az alakulatokat a gyakorlati alkalmazásuknak, elhelyezési és ellátási viszonyaiknak és a velük való bánásmódnak megfelelő nevén – munkaszolgálatnak. Hiszen az ezekbe a katonai alakulatokba „felvételt nyertek" sem teljesíthettek fegyveres szolgálatot, hanem csak mint munkások, ásóval, lapáttal, csákánnyal „harcolhattak" szovjet őrizet alatt, hadifogolyszerű ellátási körülmények között a náci Németország mielőbbi legyőzéséért. Ugyanakkor – mivel nem a magyar, hanem a szovjet hadsereg kötelékébe tartoztak – rájuk a szovjet katonai szabályzatokat alkalmazták, ugyanúgy, mint a Vörös Hadsereg katonáira.

E rövid tanulmány ezekről a hivatalosan – nem kis eufémizmussal – „műszaki", valójában munkaszolgálatos alakulatokról szól, bemutatva és bizonyítva ezeknek az alakulatoknak nemcsak a munkaszolgálatos voltát, hanem azt is, hogy ezek az élet- és munkakörülményeik, valamint veszteségeik alapján a munkaszolgálat egyik legembertelenebb, egyik legnagyobb emberveszteséggel járó típusát alkották.

Hadifogoly munkaszolgálatos, ún. „műszaki" alakulatokat Malinovszkij marsallnak, a 2. Ukrán Front parancsnokának az utasítására hoztak létre 1945 január–februárjában néhány magyarországi hadifogolytáborban az ott fogságban lévő magyar tisztek segítségével.

A debreceni, a gödöllői, a ceglédi és a jászberényi (hadi)fogolytáborban[1] lehetett jelentkezni a németek elleni harcra, igaz, nem fegyverrel, hanem ásóval és lapáttal, de az ígéret szerint az új Magyar Honvédség keretén belül megalakuló különböző alakulatokba. Sokan jelentkeztek ezekbe az alakulatokba, hiszen kevés dolgot nem tettek volna meg, hogy megszabadulhassanak e fogolytáborok embertelen, tífusz- és vérhasjárványoktól terhes körülményei közül.[2] Azonban akiknek sikerült bekerülniük ezekbe az alakulatokba, azok számára csak látszólagos volt a hadifogolysorsból való szabadulás. Ugyanis, bár a hadifogolytáborok embertelen körülményeiből kiszabadultak, mégsem váltak szabadokká, hiszen nem a Magyar Honvédség állományába kerültek, hanem a Vörös Hadsereg állománytáblája szerinti, annak őrizetében működő munkaszolgálatos hadifogoly-alakulatokba, amelyekben egyes esetekben még rosszabb volt a túlélési lehetőség, mint a (hadi)fogolylágerekben.

Három ilyen alakulatot hoztak létre az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulása után, de annak tudta nélkül.

Az 1. magyar vasútépítő ezred, később „hadosztály"

Elsőként, 1945. január 8–10. között, a 2. Ukrán Front parancsnokságának alárendeltségében alakították meg a 4 zászlóaljból,[3] összesen 3662 főből álló 1. magyar vasútépítő ezredet, amelynek parancsnoka Gyöngyössy Gábor százados lett.[4] Az alakulat megszervezéséért M. I. Ljubavin mérnök alezredes, a 2. Ukrán Front 27. vasútépítő dandárjának a törzsfőnöke volt a felelős. 1945. február 16-án az ezred – hivatalosan – kiváló munkája elismeréseként a szovjet vezetéstől megkapta a hadosztály elnevezést.[5] Azonban valószínűnek látszik, hogy az ezred a kiváló munkája mellett a hatalmas, mondhatni hadosztálynyi emberveszteségéért is kapta a hadosztály elnevezést. Hiszen hogyan lehet egy 4 zászlóaljból álló, 3662 fős ezredet egy nevezőre hozni egy háromszor akkora, vagyis 3 ezredből álló, nemzetektől függően 10–17 000 fős hadosztállyal? Ráadásul hogyan lehet egy hadosztály parancsnoka csak egy százados, amikor hadosztályokat legalább ezredesek, de többnyire

[1] A (hadi)fogolytábor kifejezésnek az ilyen módon való írása a táborban lévő civil, azaz polgári foglyok magas számára utal, ami némelyik táborban elérte a 80%-ot, míg átlagos arányuk 30% körül mozgott.

[2] E fogolytáborok életkörülményeiről bővebben lásd: Bognár Zalán: *Hadifogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon*. Budapest, 2012. 198–296.

[3] Gyöngyössy Gábor ezredparancsnok 1945. szeptember 1-jei jelentésében azonban az 1. vasútépítő ezred megalakulásának időpontját január 5-ére teszi. (*A béketábor magyar hadserege. A magyar demokratikus hadsereg Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból 1945–1957.* Budapest, 2001. 51.) Míg Kis András szerint csak az ezred első zászlóaljának megalakulása történt meg január 5-én, míg az ezred január 3–10. között alakult meg. (Kis András: *A Magyar Honvédség újjászervezése*. Budapest, 1995. 16.)

[4] Hadtörténelmi Levéltár és Irattár (A továbbiakban: HLI) Honvédelmi Minisztérium (A továbbiakban: HM) 22.519/elnöki (A továbbiakban: eln.) – 1945. Közli: *A béketábor magyar hadserege*… 47.

[5] Gellért Tibor: *Magyar vasútépítő katonák a fasizmus ellen*. Budapest, Zrínyi, 1976. 21.

tábornokok vezettek, mint ahogy a később, szintén a szovjetek által felállított 3. vasútépítő dandár – tehát a hadosztálynál kisebb katonai egység – parancsnokai is ezredesek lettek? Nézzük a tényeket!

Az alakulatot a debreceni Pavilon laktanyabeli 33. számú (hadi)fogolytáborban hozták létre. A legénységet teljes egészében a fogolytábor foglyaiból állították ki, míg a tisztikar egy részét, a III. és a IV. zászlóalj és az ezredtörzs tisztjeit a jászberényi fogolytáborból áthozott 100 tisztből, illetve tisztjelöltből.[6] A lehangoló állapotokat és a kiválasztást nyert (hadi)foglyok örömmel és ugyanakkor kétségekkel vegyes várakozását jól érzékelteti az ezred megalakulásáról szóló jelentés: „A megalakulás gyorsan ment. Alig két napot vett igénybe, s ez idő alatt az emberek hiányos ruházatát kiegészítették a raktárkészletnek megfelelően. Bizony, elég szomorú látvány volt végignézni az embereken, akiken német zubbony, magyar bakancs, orosz köpeny és némelyiken rongyos civil öltözet volt. Ez a tömeg hadifogoly egyet akart, menni bárhová a háromsoros drótkerítés közül. Remények és kétségek, s ellentmondó hírek sokszor végigszáguldottak rajtunk.

Január 10.: Délután 2 óra körül hangzott el a sorakozó, amit már nagyon untunk, mert a létszám megállapítása órák hosszat tartott, míg végre már sötétedni kezdett s megtörtént a jelentésbeadás és Ljubavin orosz alezredes úr elbúcsúztatott bennünket. Majd elhangzik a menetparancs: »Irány az állomás, ezred indulj!« A hatalmas oszlop megindult az állomáshoz az induló ütemeire, amit a fogolytábor rögtönzött zenekara játszott. Mély sóhaj szállt az ég felé, amikor a drótkerítésen túljutottunk."[7] Kétnapi vasúti szállítás és 3 napi gyalogmenet után érkeztek meg munkaterületükre, az Északkeleti-Kárpátokba, a Felső-Tisza és a Prut völgyébe. Rahón rendezték be az ezredparancsnokság elhelyezési körletét.[8]

Feladatuk a Máramarossziget–Gyelatyin közötti 117 kilométeres vasútvonal helyreállítása volt. Ez a vasútvonal rendkívüli fontossággal bírt a 2. Ukrán Front számára, amelynek eddig is utánpótlási zavarai voltak, s ennek a vasútvonalnak a helyreállítása nagymértékben segíthette a 2. Ukrán Frontot hadműveleti céljai elérésében. Az ezrednek egy másik, egy szovjet ezreddel való együttműködésben kellett helyreállítania ezt a vasútvonalat március végéig. Hatalmas munka volt ez. A 117 kilométer vasútvonalon a megrongálódott vasúti síneken kívül, felrobbantott völgyhidakat, berobbantott alagutakat kellett helyreállítaniuk. Sőt még a saját szállásaikat is nekik kellett kialakítaniuk. A fogolytáborból kiszabadult hadifoglyoknak ablakok és ajtók nélküli, romos épületekben kellett elszállásolni magukat a puszta földön a Kárpátok-beli januári hidegben. Alighogy megérkeztek – meg sem várva, hogy a magyar (hadi)foglyok helyreállíthassák szállásukat –, a szovjetek máris hajtották őket munkára, és három műszakban, éjjel-nappal dolgoztatták őket.[9] Mivel

[6] Jelentés az 1. magyar vasútépítő ezred megalakulásáról és 1945. január 10–15. közötti munkaterületére történő utazásáról. In: *A béketábor magyar hadserege*… 34.

[7] Uo.

[8] Uo.

[9] Kis: *A Magyar Honvédség*… 16.

a kezdeti időszakban az ezred elhelyezési körletei nem voltak befűthetőek, sokan fel, illetve megfáztak, s az ekkor szerzett betegségeikbe haltak bele. Miután a szállásukon fapriccseket készítettek és az ablaküvegeket újságpapírral helyettesítették és rendbe hozták a kályhákat, akkor is csak +10 fokig tudták felfűteni a szállásukat.[10] A magyar fogoly munkaszolgálatos alakulatot a szovjetek nemcsak hogy megfelelő szállással és szerszámokkal nem látták el, de még megfelelő ruházattal sem. A legtöbb embernek nem volt téli ruházata, sőt az egyik zászlóaljból „60 fő mezítlábas" volt![11] A mezítlábasok jó részétől a szovjet alakulatok katonái vették el a lábbelijüket.[12]

75 napon át – közben csupán két pihenő-, illetve ünnepnappal (február 23. és március 15.) – 24 órás munkával, 8 órás váltással 3 műszakban dolgozott a többség, míg egyes munkaterületeken napi egy műszakban 10–13 órát dolgoztak az ezred tagjai.[13] Éjszaka reflektorok fényében dolgoztak, s különösen embert próbáló volt, amikor a zajló Tiszában, a fagyos-jeges vízben állva helyezték el a viadukt tartó oszlopait. Az éjjel-nappali, váltott műszakban végeztetett munka ellenére „a norma igen gyenge táplálkozást biztosított és így az a súlyos testi munkát végző honvédeknek elégtelen volt." A munkakörülményekről zárójelentésében még a szovjet kontroll alatt álló ezredparancsnok is a következőket jelentette: „Az egymillió kétszázhuszonnégyezer munkaóra teljesítése azonban áldozatokkal is járt. A hadosztály megalakulásakor 3662 fő létszámunk volt. A 73 munkanap alatt igen nehéz körülmények között végeztük a munkát. A ruházat teljesen lerongyolódott és hiányos volt, különösen a lábbelik terén és főleg a téli óvócikkek hiányoztak. Ezek pótlása és kiegészítése csak lassú ütemben történhetett, bár hálásan kell megemlékeznünk Máramarossziget lakosságáról, mely dicséretre méltó önzetlenséggel gyűjtött részünkre, és az orosz tanácsadókról, akik, minden tőlük telhetőt megtettek e téren. Elszállásolási viszonyok is rosszak. A kiürített, harcok folytán lerombolt községekben, sokszor ajtótlan, ablaktalan helyiségekben, zsúfoltan kellett elszállásolnunk. A munkahely többször távolesett a szállástól – egyik zászlóalj napi tizenöt kilométert gyalogolt a munkahelyére és vissza." A jelentés a továbbiakban a gyenge, alacsony kalóriatartalmú és egyoldalú élelmezésről a következőképpen szól: „…a táplálkozás egyoldalú volt, zömmel szárított főzelékek – bab, lencse, borsó, káposzta – tették ki a napi táplálékot. Zsiradék, zsír, olaj ritkán jutott a dolgozó

[10] Gellért: *Magyar vasútépítő katonák…* 11.

[11] Kis: *A Magyar Honvédség…* 17.

[12] Számtalan hadifogoly-visszaemlékezésben szerepel, hogy a szovjet katonák elvették a fogságba vetettek jobb ruháit, de főként a jobb lábbeliket, amelyek helyett jobb esetben a szovjet katona elnyűtt, sokszor kisebb méretű lábbelijét kapták cserébe. Csak néhány utalás: A vásárhelyi leventék háborús kálváriája. (Közreadja: Herczeg Mihály) *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* XVII. Szeged, 1990. 141.; Kadosa Árpád: *Viszontlátásra, hadnagy úr!* Budapest, 2001. 15.; Gyergyai Miklós: Fogságba esés Budán. *Hadifogoly Híradó* 1994/1.

[13] Az 1. magyar vasútépítő hadosztály műszaki előadójának zárójelentése az első munkafeladat elvégzéséről. In: *Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen. Dokumentumok a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom történetéből 1941–1945.* (Szerk.: Harsányi János) Zrínyi, Budapest, 1966. 689.

honvédeknek, akkor is gyűjtés eredményeként, jólelkű honfitársaink adományaképpen. A teljesített fizikai munkához a táplálék mennyiségileg is kevés volt, főleg zsírzó anyag és liszt nélkül főzött levesekből állt."[14]

Az itteni munka befejezésekor, március 27-én már 628 fő állt kórházi kezelés alatt, és 113 fő halott volt a vesztesége az ezrednek. A halottak közül csak kettő lett üzemi baleset áldozata, a többiek a rossz higiéniás és elhelyezési körülmények, a rendkívül gyenge élelmezés és a túlhajtott munka áldozatává váltak.[15]

A „hadosztály" következő munkaterülete a Felvidéken, illetve Szlovákiában volt. A Sátoraljaújhelyen áthaladó „hadosztály" 3. zászlóalja rendkívül lesújtó képet mutatott. Bár a szerelvényük el volt látva tábori konyhával, orvossal és egészségügyi osztaggal, mégis – ahogy a 7. honvéd kerületi parancsnokság megrendítő jelentésében olvasható – „[a] foglyok [sic!] nagyon siralmas állapotban voltak. […] Ruházatuk nagyon silány, sokan lábbeli nélkül voltak. A betegek sírva fakadtak, összeguborodott csontvázaknak látszottak." A zászlóalj 974 fővel érkezett a városba. Közülük 33 súlyos beteget azonnal kórházba kellett vinni, míg 8 fő útközben halt meg. Hetet Máramarosszigeten temettek el, míg egy főt Bodrogszerdahelyen.[16] A Sátoraljaújhelyen hagyott betegek életkörülményei s ezzel együtt az állapotuk sem javult, ahogy ez kiderül a 7. honvéd kerület másfél héttel későbbi jelentéséből: „a Sátoraljaújhelyen lévő magyar hf.ok [hadifoglyok – B. Z.] rendkívül siralmas állapotban vannak. A rossz táplálkozás miatt elgyengült szervezetek ellenállóképessége a minimumra csökkent úgy, hogy egy hét alatt közülük 21 fő halt meg. A bánásmód embertelen és durva, élelmük darált árpa, takarmányrépa só nélkül." Egyúttal kérték, hogy „a magyar hadifoglyok a legrövidebb időn belül a honvédség részére átadassanak".[17]

A munkászászlóaljak agyongyötört, még életben maradt tagjai számára az új munkaterületen a feladat a Losonc–Kriván közötti 30 kilométeres vasútszakasz helyreállítása volt a berobbantott kriváni alagúttal együtt. Munkaszolgálatuk ezen a területen május 19-ig tartott, immár jobb munkakörülmények között, napi 11–12 órás munkaidővel, tehát itt már nem kellett éjjel-nappal dolgozniuk, és az időjárás is enyhébb volt.

A „hadosztály" tagjai becsapott, elkeseredett állapotukban április elején – mivel korábban a szolgálati út betartásával, vagyis szovjet feletteseiken keresztül nem sikerült eredményt elérniük – maguk fordultak levélben Vörös János honvédelmi miniszterhez segítségért. Levelüket – mivel a szovjet őrizet teljesen elszigetelte őket a külvilágtól – 4 példányban írták meg, és négy különböző úton próbálták eljuttatni

[14] Gellért: *Magyar vasútépítő katonák*… 17–18.

[15] Az 1. magyar vasútépítő hadosztály műszaki előadójának zárójelentése az első munkafeladat elvégzéséről. In: *Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen*… 690–691., Gellért: *Magyar vasútépítő katonák*… 18–19.

[16] E megrázó tényhez azonban hozzá kell tenni, hogy nem mindegyik magyar munkaszolgálatos alakulat volt ennyire siralmas állapotban. HLI HM 20.243/eln. – 1945.

[17] HLI HM 23.037./eln. – 1945.

a Honvédelmi Minisztériumba, s mint ahogy azt a tények igazolják, a négyből kettő el is jutott a minisztériumba.

Levelükben leírták, hogy amikor a debreceni fogolytáborban jelentkeztek a vasútépítő ezredbe, akkor „az orosz frontkatonával egyenlő ellátást, zsoldot, tábori postát és szabadságolási lehetőséget ígértek", amiből semmi sem valósult meg, „bár az orosz bajtársakkal a legjobb viszony áll"-t fenn, és mint írták – „még mindig hadifoglyoknak számítunk (bár azt mondják rólunk, hogy nem vagyunk azok)." Tehát a szovjetek tovább folytatták a hazudozást. Levelükben először is azt kérték a honvédelmi minisztertől, hogy „vegyen hivatalosan tudomást" az egységről, valamint – naivan – azt, hogy helyezze a „hadosztályt" saját parancsnoksága alá. Mintha a magyar honvédelmi miniszternek bármiféle hatásköre is lehetett volna a megszálló Vörös Hadsereg parancsnokaira! Sőt kérték, ha lehetséges, akkor mindegyikük a saját fegyverneménél harcolhasson. Továbbá kértek egy egészségügyi sorozóbizottságot, hogy az 50 évesnél idősebbeket – nyilván akiket civilként vetettek hadifogságba –, a rokkantakat és a betegeket leszereljék, kapjanak zsoldot, vagy legalább a hozzátartozóik részesüljenek valamiféle ellátásban.[18]

Mivel a honvédelmi miniszter már – nem sokkal – korábban értesült a Vörös Hadsereg alárendeltségében létrehozott magyar hadifogoly-alakulatról, április 23-án 22.629/eln. – 1945. számú, a Szövetséges (szovjet) Ellenőrző Bizottsághoz írott megkeresésében kérte az 1. vasútépítő „hadosztálynak" a Magyar Honvédség részére történő átadását.[19] Ezt azonban csak két hónappal később, június első felében engedélyezték a szovjet szervek.

Gyöngyössy Gábor hadosztályparancsnok 1945. szeptember 1-jei, az 1. magyar vasútépítő „hadosztálynak" a Vörös Hadsereg kötelékében elvégzett munkájáról szóló összefoglaló jelentésében leírta, hogy a két munkaterületen összesen 147 km vasútvonal helyrehozatalánál dolgoztak, 8 híd felállításában, 8 alagút helyreállításában, 1 földcsuszamlás eltakarításában, 1 pályaudvar helyreállításában és átépítésében, pályaudvari rakodómunkákban vettek részt. Mindeközben több mint 200 000 m^3 földet és követ termeltek ki, közel 75 millió tonna földet, követ és fát, valamint közel 400 ezer folyóméter vasanyagot szállítottak, 2 590 folyóméter iparvágányi pályamunkát végeztek, és még hosszan sorolhatnánk mindazt a munkát, amit elvégeztek.

Ugyanakkor ez a hatalmas munka, a foglyok legyengült fizikai állapota, a gyenge élelmezés és a hiányos ruházat, valamint az egészségtelen, nem befűthető elszállásolási körülmények miatt óriási veszteségekkel járt. Május 20-ára a 4 zászlóaljnyi „hadosztály" állományából betegség miatt kikerült 1 060 fő, meghalt 159 fő, megszökött 146 fő. Tehát az ezred embervesztesége május 20-ára elérte az 1 365 főt, állományban maradt 2 303 fő.[20] Az embertelen körülmények között „az emberek úgy hullottak, mint a legyek. Amikor a században nem volt meg a száz ember, mindig

[18] HLI HM 5.136./ált. – 1945.
[19] HLI HM 5.136./ált. – 1945.
[20] *A béketábor magyar hadserege…* 50–51.

a táborokból hozták az utánpótlást. […] Akikkel 1945. január 5-én együtt mentünk el Debrecenből, a 100 közül csak heten maradtunk, akik hazajöttünk" – írta visszaemlékezésében Varga Kálmán egykori munkaszolgálatos.[21] Túlzónak tűnik Varga Kálmán 7%-os túlélési, avagy 93%-os veszteségi aránya, mégis igencsak elgondolkoztató az a levéltári dokumentumokon alapuló tény, hogy az 1. vasútépítő ezrednek, illetve „hadosztálynak" a munkálatok alatt a halálozások miatt történt folyamatos létszám-kiegészítéseket[22] nem számítva is 3 668 fős létszámából – ugyanis a januári 3662 fős létszámhoz később a kiegészítésekből még 6 fő túlélőt hivatalosan is állományba vettek – a Magyar Honvédségnek való június 9-i átadásakor már csak 2243 fő volt a „hadosztály" állománya.[23]

Összességében tehát az 1. vasútépítő „hadosztálynak" öt hónap alatt – a folyamatos létszámfeltöltések figyelembe vétele nélkül is – 39%-os embervesztesége volt![24]

Az 1. honvéd „Rózsa Sándor" műszaki és távbeszélő-építő zászlóalj

Másodikként 1945. február 19-én Jászberényben, a méneskari laktanyából kialakított fogolytábor lakóinak töredékéből alakult meg az 1. honvéd „Rózsa Sándor" műszaki és távbeszélő-építő zászlóalj. A zászlóalj magját a Czeglédi József csendőr százados vezette „zilahi" csendőrzászlóalj 3. százada adta. Ennek a mondhatni különleges esetnek az a magyarázata, hogy amikor 1945. január 3-án a századot Újpesten védelemre rendelték, az védelem helyett parancsnoka vezetésével, teljes állományával átállt a szovjet csapatokhoz. Az átállás során a század harcba is bocsátkozott a német csapatokkal.

A zászlóalj 3 századból állt. Személyi állománya 27 tisztből és 421 fő legénységi állományú katonából, illetve egykori civilből állt.[25] A zászlóaljat a 2. Ukrán Front 27/38. számú szovjet távbeszélő-építő zászlóalja alá rendelték, és mint annak ikerzászlóalja működött. Eleinte távbeszélővonalakat, valamint vasútvonalakat építettek újjá, hoztak rendbe a mai Szlovákia területén, majd a morvaországi Veseliben,

[21] Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége (a továbbiakban: VHBSZ) 358. – 1992. Varga Kálmán visszaemlékezése (a továbbiakban: vie.) 1–2.

[22] Az elhalálozások magas számán kívül, azért volt folyamatos létszámfeltöltés, mert „a szovjet tisztek a szabadságukkal, sőt a fejükkel játszottak", ha nem építették-építették meg a március végi határidőre az Északkeleti-Kárpátokon keresztülvezető, hadászati fontosságú Máramarossziget–Gyelatyin vasútvonalat. (Kis: *A magyar honvédség…* 17.)

[23] HL HM 28.344./eln. – 1945.

[24] Az 1. magyar vasútépítő hadosztály és a 3. magyar vasútépítő dandár halottai egy részének névjegyzékét lásd: Gellért Tibor – Burillák Attila: *Szolgálatteljesítés közben életüket áldozták 1945–1980.* Tanulmányok a Magyar Néphadsereg történetéből sorozat. Budapest, 1989. 13–25.

[25] Gellért: *A 3. magyar vasútépítő…* 34. Azonban a zászlóalj egyik tagjának visszaemlékezése szerint 508 főből állt az alakulat: Gőz László visszaemlékezése. In: Gellért: *A 3. magyar vasútépítő…* 80.

később Brnóban és Pozsonyban építettek hidat.[26] Hogy milyen körülmények között dolgoztak, arról így emlékezik a zászlóalj egyik tagja: „Az elhelyezés Gyetván egy iskolában volt, a munkahelytől 4-5 kilométerre. Minden éjszaka 100 emberrel dolgoztunk az alagút kibontásán [Podkrivánkán – B. Z.]. Robbantottunk, utána a csillével hordtuk a követ a völgybe, bizony rossz, esős, jeges időben. Rossz volt a ruházat, a bakancs ellátás és az élelmezés. A kivonuló útszakasz mellett a fronton elesett lovak tetemei egy hét alatt eltűntek. A körletben konzerves dobozban sóval, vízzel főztük, és így pótoltuk a kapott élelmet."[27] 1945. május 2-ára a zászlóalj betegség és halálozás miatt bekövetkezett embervesztesége elérte a 31 főt. (Egy tisztet és 29 legénységi állományú egyént különböző – orosz, román, magyar – kórházaknak adtak le, egy fő pedig meghalt tüdőgyulladásban.) Rajtuk kívül „huszonegy szakembert az oroszok Budapestre vittek",[28] akiket – a későbbi jelentés szerint – a 3/III. zászlóaljba helyeztek át. A május 31. előtti 9 nap alatt újabb 8 főt adtak át kórházi ápolásra a budapesti 102. számú vöröskeresztes kórházba.[29]

A zászlóaljat végül a Bécs melletti Laa an der Thaya városába vezényelték, ahol a 3. magyar vasútépítő dandár alárendeltségébe helyezték 3/VI. híradóépítő zászlóaljként. 1945. június közepén adták át a zászlóaljat a Magyar Honvédségnek 9,3%-os veszteséggel, 406 fővel.[30]

A 3. magyar vasútépítő dandár

Mivel a Vörös Hadsereg Magyarországon harcoló alakulatainak, elsősorban a 2. Ukrán Frontnak további nehézségei akadtak a megfelelő utánpótlás terén, ezért Szergej Nyikolajevics Beljajev mérnök vezérőrnagy, a 2. Ukrán Front vasútépítő csapatainak parancsnoka 1945. február 5-én parancsba adta, hogy: „Turijszkij gárdaalezredes, a 47. vasútépítő brigád [vagyis dandár – B. Z.] parancsnoka tíz nap alatt magyar hadifoglyokból a megadott állománytáblázat szerint alakítson egy vasútépítő dandárt, amely a továbbiakban a 3. magyar vasútépítő dandár nevet viseli."[31] A tíz napból húsz lett, ugyanis a gödöllői táborba csak február 17-én érkezett meg Bathin szovjet alezredes, aki Kassay Károly mérnök zászlóst, mint a fogolytáborban lévő egyetlen vasútépítő tisztet bízta meg három szovjet mintájú vasútépítő munkászászlóalj felállításával. A feladat végrehajtása után Kassayt zászlósból – három rendfokozat ugrással – századossá léptette elő,[32] és kinevezte az 1.

[26] Gellért: *A 3. magyar vasútépítő*… 34–35.
[27] Részletek Gőz László visszaemlékezéséből. In: Gellért: *A 3. magyar vasútépítő*… 80.
[28] Gellért: A 3. magyar vasútépítő… 53–55.
[29] HLI HM 27.558/eln. – 1945. Közreadja: Gellért: *A 3. magyar vasútépítő*… 56–57.
[30] *Kossuth Népe* 1945. június 19., HLI HM 28.344/eln. – 1945.
[31] Kis: *A Magyar Honvédség*… 19. (Sajnos a szerző nem jelölte meg az idézet forrását.)
[32] Az ilyen nagymértékű előléptetésre azért volt szükség, mivel zászlós nem lehetett zászlóaljparancsnok.

zászlóalj parancsnokává.[33] A vasútépítő dandár szervezésének a híre nem mindenkihez jutott el a hatalmas, mintegy 40 ezer fős táborban, illetve nem úgy és akkor, ahogy és amikor a vasútépítő alakulat felállítását meghirdették. Erre utal Hrdlicska István visszaemlékezése is: „Állandó hírek jöttek, hogy a tábor feloszlik. Rengeteg társunktól hallottuk, kikkel együtt voltunk, hogy felhívás volt munkára, s arra jelentkeztek. Őtőlük tudtuk meg, hogy nem azt a munkát [mármint a halottak elföldelését – B. Z.] végezték, amit mi, hanem az úgynevezett vasútépítő zászlóaljakba osztották be őket." [34]

Végül 1945. február 24–25-ére[35] a gödöllői fogolytáborban megalakult a 3. magyar vasútépítő dandár első három munkászászlóalja, amelyek közül a III. zászlóaljba ceglédi és debreceni fogolytáborbeliek is bekerültek.[36] Az utóbbi zászlóalj személyi állománya még a más fogolytáborbeliekkel való kiegészítések után is 50%-ban polgári egyénekből állt![37] A zászlóaljak egyenként 3–3 századból álltak. A dandár egy ezrednyi létszámmal, 3023 fővel alakult meg Cseney Iván ezredes parancsnoksága alatt, akit Somkereky Gusztáv és Szűcs István ezredesekkel együtt a jászberényi fogolytáborból vittek a gödöllői fogolytáborban megalakuló dandárparancsnoki karba. A dandárban ekkor 158 tiszt, 185 tiszthelyettes és 2680 legénységi állományú katona és civil volt.[38] A civilek között igen sok vasutas és BSZKRT-os[39] volt, mintegy 40%-uk addig soha nem volt katona.[40] A dandár IV. és V. zászlóalja néhány nappal később, február végén alakult meg, de már a ceglédi páncélos laktanyában.[41] Az önként jelentkezőket az „NKVD átvizsgálta és néhány személyt visszatartott".[42] Somkereky Gusztáv ezredesnek, a dandár helyettes parancsnokának az 1945. április 14-i jelentéséből tudjuk, hogy a 3-ról 5 zászlóaljúra – tehát immár valóban közel egy dandárnyi létszámúra – nőtt 3. vasútépítő dandár zászlóaljanként átlagosan 800 főből állt, így a dandár létszáma ekkor „összesen kb. 4000 fő" volt, és közülük vagy rajtuk kívül – a jelentésből ez nem derül ki – 99 fő volt szökésben.[43]

33 Kassay Károly jelentése a 3. magyar vasútépítő dandár 1. zászlóaljának megalakulásáról. HLI HM 28.716/el. – 1945. Közreadja: *Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen*… 733–734.

34 VHBSZ 331 – 1992. Hrdlicska István vie. 1–2.

35 Kassay Károly jelentése szerint 24-én már megalakult a dandár, és ő az 1. zászlóaljával 25-én már el is hagyta a gödöllői fogolytábort. (HLI HM 28.716/el. – 1945. Közreadja: *Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen*… 733–734.) Gellért Tibor viszont munkáiban február 25-ére teszi a dandár megalakulását. (Gellért: *Magyar vasútépítő katonák*… 25., Gellért: *A 3. magyar vasútépítő*… 10.) Ugyanakkor Gellért Tibor utóbbi munkájának a 21. oldalán azt írta, hogy a dandár 3. zászlóalja csak február 27-re állt fel, s ugyanezen a napon került a ceglédi fogolytáborból a zászlóalj élére Végh Andor ezredes.

36 Gellért: *A 3. magyar vasútépítő*… 21.

37 HLI HM 23.480./eln. – 1945.

38 Gellért: *A 3. magyar vasútépítő*… 10.

39 BSZKRT = Budapest Székesfőváros Közlekedési Részvénytársaság néven a BKV elődje volt.

40 Kis: *A Magyar Honvédség*… 19.

41 Gellért: *A 3. magyar vasútépítő*… 33–34., 70–71; HLI Pgy. M/153. Tóth Ernő 1960-ban írt életrajza.

42 HLI HM 23.166/eln. – 1945. csatolva a 23.480/eln. – 1945. sz. irathoz.

43 HLI HM 22.646/eln. – 1945. közreadja: Gellért: *A 3. magyar vasútépítő*… 48.

A 3. magyar vasútépítő dandár a 2. Ukrán Front 47. vasútépítő dandárjának ikeralakulataként, annak őrizete alatt dolgozott. A kiválogatott foglyok egy részét „egy heti feljavítás után" állították munkába.[44] Azonban, akiknél elmulasztották a feljavítást, azoknál előfordultak olyan esetek, hogy amikor a munkaterületre való gyalogmenet első állomásán a helybeli asszonyok meleg étellel vendégelték meg a fogolyalakulatot: „[a] sok agyonéhezett ember tömte magába az első meleg ételt", aminek következtében sokan megbetegedtek, sőt volt, aki bele is halt a hadifogság addigi ideje alatti alultápláltság, éhezés utáni első rendes meleg étellel való jóllakásba.[45]

Az I. és a II. zászlóalj először helyreállította a Gödöllő–Vác–Szob vasútvonalat, majd Szobnál hidat építettek. Ezután Érsekújvárnál dolgoztak. Közben a III. zászlóaljat megosztva, egyrészt az Óbuda–Komárom közötti híradóvonalat hozták rendbe, míg másik részük vagonokat rakodott Budapest Rákosrendező pályaudvarán.[46]

A IV. és az V. zászlóalj március 2-ától Munkácson, igen mostoha körülmények között, a pályaudvaron és annak környékén végzett vasúti helyreállítási munkákat, majd március végén átirányították őket a dandár többi egységéhez, és április közepén csatlakoztak az érsekújvári híd építéséhez.[47] A későbbiekben az Érsekújvár–Pozsony–Brno vasútvonalon és környékén dolgoztak. A háború végére a dandár egyes zászlóaljai eljutottak egészen az ausztriai Laa an der Thaya városáig.

A hadifogoly munkaszolgálatosok jogi helyzete

Gellért Tibor *A 3. magyar vasútépítő dandár a fasizmus ellen* című munkájában azt írta: „A dandár megalakulásakor még nem az Ideiglenes Kormány, hanem a 2. Ukrán Front alárendeltségébe tartozott, de jogilag már nem voltak hadifoglyok."[48] Igaz, a rendszerváltás előtt nem is írhatott mást. Annál is inkább, mert (ahogy azt a munkaszolgálatosok a honvédelmi miniszterhez írott levelükben írták): „még mindig hadifoglyoknak számítunk (bár azt mondják rólunk, hogy nem vagyunk azok)."[49] Tehát hivatalosan csak a szovjet meghatározást, ill. álláspontot lehetett használni, annak ellenére, hogy az ezekben az alakulatokban szolgálatot teljesítő emberek *de facto* és *de jure* is hadifoglyok voltak. Ezek az alakulatok – a megalakításukkor tett ígéretek ellenére – nem kerültek a Honvédelmi Minisztérium alárendeltségébe, ha-

44 Kompf Miklósnak, a Magyar Néphadsereg nyugállományú alezredesének a visszaemlékezése. In: Gellért: *A 3. magyar vasútépítő*… 82.

45 Dr. Szőnyey Tamás: A 3/IV. vasútépítő zászlóalj története. In: Gellért: *A 3. magyar vasútépítő*… 93.

46 Kis: *A Magyar Honvédség*… 20.

47 Gellért: *A 3. magyar vasútépítő*… 7–34., HLI Pgy M/153. Tóth Ernő 1960-ban írt életrajza; Kis: *A Magyar Honvédség*… 20.

48 Gellért Tibor: *A 3. magyar vasútépítő*… 12.

49 HLI HM 5.136./ált. – 1945.

nem a 2. Ukrán Front magyar hadifogoly munkaszolgálatos alakulataiként működtek egészen 1945 júniusáig, a Magyar Honvédségnek való átadásukig.

A 3. vasútépítő dandár valós jogi státuszáról egyértelmű képet ad a Honvédelmi Minisztériumban 1945. május 3-án a dandárral kapcsolatos irat emlékeztetője: „A dandár hadifoglyokból áll. *Jó munkájának elismeréseképpen csak csökkentett őrizet alatt működik* [kiemelés tőlem – B. Z.] a 47. szovjet vasútépítő dandár ikeralakulataként. A beosztottak viszonylagos mozgási szabadságot élveznek, a belső fegyelem fenntartása a szovjet által kijelölt parancsnokok feladata."[50] Ennél is pontosabb meghatározást ad ezen alakulatok valós jogi helyzetéről és alkalmazásáról Gaál István főhadnagy, a 3./III. vasútépítő zászlóalj állományába beosztott tiszt 1945. április 12-én, a Honvédelmi Minisztériumhoz eljuttatott panaszos levelében: „…*a zászlóalj, mint Hadifogoly Munkászászlóalj működik*, [kiemelés tőlem – B. Z.] orosz parancsnokság alatt áll […] nem tartozunk a reguláris [magyar – B. Z.] hadsereg állományába. Nem esküdtünk fel, illetményeket nem kaptunk. Orosz őrség van velünk és hadifogoly-élelmezést kapunk."[51]

E dokumentumok is azt igazolják, hogy – az eddigi történeti munkákban leírtakkal, illetve sugalltakkal ellentétben – a hadifogolytáborokból a szovjetek által szervezett ún. „műszaki" alakulatokban szolgálatot teljesítők nem a Vörös Hadsereg alárendeltségében működő önálló magyar műszaki alakulatok voltak, hanem a Vörös Hadsereg őrizete alatt működő hadifogoly munkaszolgálatos alakulatok. Az ezekbe az alakulatokba nyert felvétellel nem a várva várt, reményteli „szabadulás", hanem a fogságnak egy más fajtája, a munkaszolgálatos időszak következett, ami meglepően nagy százalékban nem az életet, hanem a halált hozta el a lágerekből szabadultak számára.

A túlélés esélyei – a kezdeti időszak rendkívül mostoha elhelyezési körülményei, a silány ellátás, az éhezés és a rendkívüli módon túlhajtott munka után – az európai háború befejezéséhez egyre közeledve, ha lassan is, de javultak.

Szökések a hadifogoly-alakulatokból és megtorlásuk

A hadifogoly munkaszolgálatos alakulatokból a már említett embertelen körülmények miatt a halálbüntetés ellenére is nagyon sokan kíséreltek meg szökést. Ezekről a szökésekről – a téma kényes volta miatt – csak rendkívül kevés dokumentum maradt fenn, inkább csak az összegzésekben szerepelnek számszerű adatként. Így a korabeli dokumentumokból annyit tudhatunk meg, hogy az 1. vasútépítő „hadosztály" 3668 főjéből május 20-ára már 146 fő megszökött,[52] míg a 3. vasútépítő dandár 4000 főjéből április 14-én 99 fő volt szökésben.[53] Közülük az egyik az I.

[50] HLI HM 113/ált. – 1945.
[51] HLI HM 23.480/eln. – 1945.
[52] *A béketábor magyar hadserege*… 51.
[53] HLI HM 22.646/eln. – 1945. Közreadja: Gellért: *A 3. magyar vasútépítő*… 48.

honvéd műszaki és távbeszélő-építő zászlóalj alorvosa volt, akinek „nyomozására a szükséges intézkedéseket" a zászlóaljparancsnok megtette.[54]

Ha az adatokat egy többé-kevésbé lineáris folyamat részadatának tekintjük – és logikusan annak is kell tekintenünk –, akkor mire ezen alakulatoknak a Magyar Honvédség részére történő átadása lezajlott, addigra a szökevények száma bizonyosan tovább nőtt. Tehát az 1. vasútépítő hadosztályból a mostohább életkörülmények miatt 4%-nál többen, míg a 3. vasútépítő dandárból a kevésbé rossz körülmények miatt 2,5%-nál többen szöktek meg. Ezek a relatív magas szökési arányok egy győzelmesen előrenyomuló hadsereg oldalán mindenképpen a rendkívül mostoha, hadifogolyszerű elhelyezésből és ellátásból, a túlhajtott munkából, valamint a szovjetunióbeli fogságtól való félelemből fakadtak.

Arra vonatkozóan, hogy a hadifogoly-alakulatok szökevényeivel kapcsolatban milyen eljárás volt alkalmazandó, egy feljelentés alapján keletkezett irat nyújt felvilágosítást. Történt ugyanis, hogy a 3. magyar vasútépítő dandár egyik, kórházban fekvő tagja feljelentette a Honvédelmi Minisztériumnál Cseney Iván dandárparancsnokot azzal a váddal, hogy két, a dandártól megszökött egyént halálra ítélt és kivégeztetett Rákospalotán. A feljelentés következtében megindult nyomozás azonban kiderítette, hogy „a két szökevény ügyében a budapesti 1. honvéd kerület parancsnokság bírósága a szovjet katonai hatóságok utasításszerű kívánságára járt el", és folytatta le a rögtönítélő eljárást.[55] Tehát a történtekért nem a dandárparancsnokot terhelte a felelősség, hanem a szovjet katonai hatóságokat, akik parancsba adták a szökött egyének kivégzését.

Sőt a feljelentés arra az általánosan alkalmazott szovjet módszerre is rámutat, amit a szovjetek a polgári lakosság elhurcolásánál is alkalmaztak, vagyis arra, hogy ha valaki megszökött, akkor helyette a családján álltak bosszút.[56] S mivel a parancsnokra is a szovjet szabályzatok és a szovjet elöljárói parancsok voltak kötelező érvényűek, a feljelentésben a parancsnokra vonatkozóan a következő vád olvasható: „Megszökött és eltűnt vép. [vasútépítő – B. Z.] munkások családtagjait elfogatja és a zlj. [zászlóalj – B. Z.] körletében fogságban tartja."[57]

Az 1. vasútépítő ezrednél történt kivégzésről is fennmaradt egy dokumentum, Pásztói György tanúvallomása Kazinczi István tizedes kivégzéséről és Kriványban (Krivany) történt eltemetéséről. „1945. április 17-én du. kb. 1–2 óra között Kriva állomástól (Szlovákia) kb. 3-400 méterre a vasút mellett a zlj. [zászlóalj – B. Z.] so-

54 HLI HM 27.558/eln. – 1945. Közreadja: Gellért: *A 3. magyar vasútépítő…* 56–57.

55 HLI HM 22.857/eln. – 1945.

56 A német származású munkaképes lakosság elhurcolására vonatkozó 0060-as parancs szerint, akik nem tesznek eleget a munkára való jelentkezési kötelezettségüknek: „Hadbíróság fog felettük ítélni. Ugyancsak szigorú megtorlásban részesülnek családtagjaik, bűntársaik." Bognár Zalán: Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjetunióbeli kényszermunkára 1944/45-ben, különös tekintettel a németként deportáltakra. In: *„Egyetlen bűnünk a származásunk volt…" Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot"-ra a sztálini lágerekbe 1944/45–1955.* (Szerk.: Bognár Zalán) Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs, 2009. 43.

57 HLI HM 23.480/eln. – 1945.

rakozott, elővezették Kazinczi István bajtársamat és a szds. [százados – B. Z.] bajtárs közölte velünk, hogy szökést kísérelt meg, s, aki szökni próbál, ki lesz végezve, mint most Kazinczi bajtárs, majd egy e célra beásott vasúti talpfához kötötték és 4 bajtársunk az ítéletet végrehajtotta du. 2–3 óra között. A kivégzés után Maruzs János – úgy hiszem, bükkszenterzsébeti lakos – tizedessel hordágyon vittem kocsira kb. 300 métert. Az esti órákban ugyancsak láttam, sőt körletünkig kísértem, amikor 4–5 bajtársam temetni vitte."[58] A kivégzett személyazonossági igazolványában a leszerelés kelténél a következő bejegyzés szerepel: "Hősi halált halt 1945. 04. 17-én Kriván-on".[59] Lám, így ferdülnek el a történtek!

Fontos azonban itt megjegyezni, hogy a Magyar Királyi Honvédség Szolgálati szabályzata szerint a hadifogságba került tiszteknek, valamint tisztjelölteknek lehetőség szerint meg kellett kísérelniük a szökést.

A hadifogoly munkaszolgálatos alakulatok átadása a Magyar Honvédségnek

A Honvédelmi Minisztérium hivatalosan csak Gyöngyössy Gábor százados, hadosztályparancsnok április 1-jén kelt leveléből értesült az 1. magyar vasútépítő „hadosztály" létrejöttéről,[60] míg a 3. vasútépítő dandár létezéséről április 10-e után.[61] Sem a Vörös Hadsereg illetékesei, sem pedig a SZEB képviselői nem értesítették a magyar kormányt a Vörös Hadsereg által létrehozott hadifogoly munkaszolgálatos alakulatokról, de nem is akarták, hogy idő előtt kapcsolatba kerüljenek ezek az alakulatok a Honvédelmi Minisztériummal, mivel joggal tartottak attól, hogy a Magyar Kormány a saját fennhatósága alá kéri ezeket az alakulatokat, és akkor már nem lehet a munkaszolgálatosokat olyan embertelen életkörülményeknek kitenni és agyonhajszolni.

Ezért Somkereky Gusztáv ezredes, a 3. vasútépítő dandár helyettes parancsnoka csak a felettesének, a magyarországi vasutak legfőbb szovjet parancsnokának, Kosunov alezredesnek az utasítására jelentkezett, jelentkezhetett 1945. április 14-én a Honvédelmi Minisztériumban. Ott közölte felettesének a „kívánságait". Először is kérte, hogy „a magyar kormány ismerje el és vegye állományba a 3. vasútépítő dandárt", lássa el illetménnyel, ruházattal és élelemmel, valamint adjon át a dandár rendelkezésére hat tehergépkocsit, egy személygépkocsit és megfelelő számú szakképzett műszaki tisztet (dandár- és zászlóaljparancsnokokat). Továbbá közölte, hogy a dandár továbbra is a Vörös Hadsereg kötelékében fog maradni.[62] A kérelem irrealitását jelzi, hogy az országot megszálló, annak minden anyagi javával rendel-

[58] Bús János–Szabó Péter: *Béke poraikra… II. Dokumentum emlékkönyv a II. világháborúban a történelmi Magyarország területén elesett, meghalt magyar katonákról és munkaszolgálatosokról*. Budapest, 2001. 91.

[59] Bús–Szabó: i. m. 91.

[60] HLI HM 22.519/eln. – 1945. Közreadja: *A béketábor magyar hadserege*… 47.

[61] HLI HM 23.480/eln. – 1945.

[62] HLI HM 22.646/eln. – 1945. Közreadja: Gellért: *A 3. magyar vasútépítő*… 48–49.

kező Vörös Hadsereg kér tehergépkocsikat. E kérés megtévesztő jellegét jól mutatja, hogy a jelentés után a Honvédelmi Minisztérium átiratban fordult a SZEB-hez, közölve az irat tartalmát, egyben felszerelési anyagokat kérve a Vörös Hadseregtől a „dunántúli és egyéb területeken lefolyt győzelmes harcokból eredő zsákmány"-ból.[63] Azonban e szovjetek által indított hivatalos értesüléstől felbátorodva és ezt indokul is felhasználva a magyar kormány április 20-án azzal a kéréssel fordult a SZEB-hez, hogy nemcsak a 3. vasútépítő dandárnak, hanem az 1. vasútépítő hadosztálynak, valamint a többi – a Honvédelmi Minisztérium által feltételezetten – létrejött vagy alakulóban lévő, magyar hadifoglyokból álló vasútépítő egységnek a Magyar Honvédség számára történő átadását engedélyezze. Sőt a kormány azt is kérte, hogy „személyi kiegészítés céljából" a fogolytáborokból további hadifoglyokat – főleg megfelelő előképzettséggel rendelkező tiszteket és tiszthelyetteseket – bocsássanak az új honvédség rendelkezésére. A honvédelmi miniszter ezzel egyidejűleg a Vörös Hadsereg alárendeltségében lévő alakulatok parancsnokait utasította arra, hogy maguk is írásban kérjék az elöljáró szovjet parancsnokságtól, hogy kérelmezzék a SZEB-től alakulatuknak a Honvédelmi Minisztérium alárendeltségébe és ellátásába történő átadását [64]

Mivel a Honvédelmi Minisztérium megkeresésére több mint egy hónapon keresztül nem érkezett válasz, 1945. május 23-án Vörös János honvédelmi miniszter az 1. vasútépítő hadosztály és a 3. vasútépítő dandár átvétele ügyében Balassa György ezredest Beljajev tábornokhoz, a 2. Ukrán Front vasútépítő parancsnokához kirendelte. Balassa ezredes május 30-án érkezett vissza, és jelentésében előadta, hogy a 2. Ukrán Front parancsnoksága csak akkor adhatja át a szóban forgó alakulatokat, ha a SZEB erre írásbeli engedélyt, illetve utasítást ad. Ezen engedély ügyében Beljajev tábornok egy tisztje már a SZEB-nek átadta a tábornok azon nyilatkozatát, amelyben kijelentette, hogy az 1. vasútépítő hadosztályra és a 3. vasútépítő dandárra már nincs szüksége, így tehát ezen alakulatok Magyarországnak történő átadásának részéről nincs semmiféle akadálya. Azonban ez a válasz csak a valóságos indokok és a tények elfedésére szolgált, hiszen a román, bolgár, sőt később magyar haderő is harcolt, illetve teljesített szolgálatot a Vörös Hadsereg alárendeltségében, annak ellenére, hogy ezek az alakulatok nem a Vörös Hadsereghez, hanem az adott ország fegyveres erejéhez tartoztak.

Mindenesetre június 1-jén a SZEB részéről Kondratov vezérőrnagy szóban közölte András Sándor vezérőrnaggyal,[65] hogy „a szóban forgó alakulatokat pár napon belül kiadják", ezért fölösleges újabb kérést intézni a SZEB-hez.[66]

[63] Gellért: *A 3. magyar vasútépítő*… 49.

[64] HLI HM 22.629/eln. – 1945. Közreadja: Gellért: *A 3. magyar vasútépítő*… 50–52.

[65] András Sándor vezérőrnagyot 1947-ben a „köztársaság elleni összeesküvés" koholt vádjával halálra ítélték, majd az ítéletet 10 évi kényszermunkára változtatták. 1956-ban szabadult a váci fegyházból, majd nyugatra emigrált. Bővebben lásd: Szakály Sándor: *A magyar katonai felső vezetés 1938–1945*. Budapest, 2001. 26–27.

[66] HLI HM 26.679/eln. – 1945. Közreadja: Gellért: *A 3. magyar vasútépítő*… 58–59.

Végül 1945. június 8-án Pozsonyban és Laa an der Thaya városában megtörtént a 3. magyar vasútépítő dandár átadása. Az aktus ünnepélyes keretek között zajlott le, amelyen, mint átadó részt vett a 2. Ukrán Front vasútépítő alakulatainak képviseletében Mirinov őrnagy, az átvevők részéről Balassa György ezredes az Ideiglenes Nemzeti Kormány és Kolesznyikov ezredes a SZEB részéről. Az eredetileg összesen közel 4500 fős alakulatból – hiszen az eredeti 5, egyenként átlagosan 800 fős zászlóaljhoz hozzárendelték VI. zászlóaljként az 1. honvéd „Rózsa Sándor" műszaki és távbeszélő-építő zászlóaljat is – csak 3229 főt (köztük 166 tisztet) adtak át. S mint ahogy az a hivatalos jegyzőkönyvben is szerepel, „magyar hadifoglyok" kerültek átadásra, akiket tíznapi élelemmel láttak el a hazaszállításuk, illetve hazajutásuk idejére.[67] Az Érsekújvárott lévő 3/IV. zászlóalj átadása csak papíron történt meg ekkor. A zászlóalj valóságos átvételére csak később, június 12-én került sor Budapesten, amelyen Vörös János honvédelmi miniszter is megjelent.[68]

Szükség is volt a foglyoknak a tíznapi élelemmel való ellátására, mert a január 8-án délelőtt 10 órakor, a Bécs közelében lévő Laa an der Thaya városából elinduló 3. vasútépítő dandár zászlóaljai csak öt nappal később, 13-án este lépték át a határt Szobnál. Ráadásul útközben – még osztrák területen – közel 1000, öt napja éhező menekült családnak adtak az élelmükből, akik közül három gyermek már éhen halt, és a több mint 1400 fős csoport felnőtteinek fele, míg a gyermekek közül mindegyik beteg volt. Majd később – útközben – 60 fiatalkorú deportált leányt csatoltak vagonokban az alakulathoz, akiket hazáig élelmeztek.[69]

Június 9-én Losoncon és Lónyabányán átadták az 1. vasútépítő hadosztályt is, amelyen az átadó a 2. Ukrán Front vasútépítő alakulatainak egyik törzstisztje, míg az átvevő szintén Balassa ezredes és a SZEB részéről is szintén Kolesznyikov ezredes volt. Amint arról már szóltunk, az összesen 3668 fős eredeti létszám helyett csak 2243 főt (közöttük 91 tisztet) adtak át.[70]

Még a Magyar Honvédségnek történt átadás után sem engedélyezték a szovjetek – a SZEB részéről illetékes Nyikolajcsuk ezredes – ezeknek a „műszaki", munkaszolgálatos alakulatoknak a felfegyverzését.[71] Nem szívesen adtak volna fegyvert azoknak az embereknek a kezébe, akiket korábban, a hadifogolytáborokból való szabadulás után is sokáig embertelen fogolykörülmények közt tartva agyonhajszoltak a különböző helyreállítási munkáknál.

Ugyanakkor a magyar hadifoglyok és a velük együtt dolgozó szovjet katonák között kölcsönös tisztelet és barátság alakult ki, hiszen a szovjet katonáknak sem volt sokkal jobb a helyzetük, mint hadifogolytársaiknak. Ezt a megbecsülést bizonyítja, hogy amikor a 3. vasútépítő dandár zászlóaljait szállító szerelvény elindult Laa an der Thaya városából, „a vasúti töltés mentén felállított orosz őrségek fegyver-

67 HLI HM 28.047/eln. – 1945. Közreadja: Gellért: *A 3. magyar vasútépítő…* 61.
68 HLI HM 28.047/eln. – 1945. Közreadja: Gellért: *A 3. magyar vasútépítő…* 62.
69 HLI HM 28.390/eln. – 1945.
70 HLI HM 28.047/eln. – 1945. Közreadja: Gellért: *A 3. magyar vasútépítő…* 62.
71 HLI HM 28.239/eln. – 1945.

be léptek és tiszteletadást teljesítettek, továbbá a magyar zászlóaljakhoz beosztott kozákok hosszú kilométereken át lóháton kísérték a vasúti szerelvényt és meghatottan integetve búcsúztak el a magyar zászlóaljaktól."[72]

Összegezve: a Vörös Hadsereg őrizetében munkaszolgálatot teljesített magyar „műszaki" alakulatok átadásakor összesen csak 5472 fő került átvételre a honvédség részéről az eredetileg állományba vett 8116 főből. Ami azt jelenti, hogy 33%-os, vagyis 1/3-os veszteséggel adták át a hadifogoly munkaszolgálatos alakulatokat! Ez meglepően magas veszteségi arány nem harcoló, több mint 100 kilométerrel a front mögött szolgálatot teljesítő munkás alakulatoknál, pacifikált, ellenséges fegyveres erők támadásaitól mentes területen, és akkor még nem is vettük figyelembe, hogy az 1. „hadosztálynál" az Északkeleti-Kárpátokban történő munkálatoknál folyamatos volt a létszám-kiegészítés.

Ez a veszteségi arány messze meghaladja az 1941–1942-ben a Magyar Királyi Honvédségnél munkaszolgálatot teljesítettek 8%-os, sőt még ugyanennek az időszaknak a magyar harcoló alakulatoknál jelentkező 13%-os veszteségi arányát is![73] Továbbmenve, a 33%-os veszteségi arány még a Horthy-korszak munkaszolgálatosainak a vérengzésekkel és a doni szovjet áttöréssel – ami a munkaszolgálatosok teljes veszteségének több mint a 40%-át tette ki – együtt számított 27,5–34,4%-os veszteségével[74] is vetekszik!

Tehát megállapítható, hogy a Vörös Hadsereg őrizetében munkaszolgálatot teljesített magyar, ún. „műszaki" alakulatokban dolgozók túlélési esélyei sokkal rosszabbak voltak, mint a hasonló helyzetben – tehát nem közvetlenül a fronton – a Magyar Királyi Honvédség keretein belül munkaszolgálatot teljesítőké.

Abstract

„There are Russian Guards with Us and We Get POW Food"
Hungarian Labour Service Units of the Red Army's Subordination

The Red Army occupying the territory of Hungary created from the Hungarian prisoners of war so-called engineering (in fact, labour service) units in January-February 1945. The Soviets promised better care and transfer to the new Hungarian Government for those who applied for these units. However, contrary to the promises, they were not given over to the new Hungarian government, but they were put to hard physical work for Red Army 10 to 13 hours a day under Soviet armed guards, in minus 10 to 20°C winter cold, often accommodated in ruined buildings with no windows, with extremely poor food rations, in tattered clothing, in many cases barefoot.

72 HLI HM 28.390/eln. – 1945.

73 Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Budapest, 2004. 119–120.

74 Ungváry Krisztián: *A munkaszolgálat embertelen, de túlzó mozgó vesztőhelynek nevezni*. http://index.hu/velemeny/olvir/2013/01/23/a_munkaszolgalat_embertelen_de_tulzo_mozgo_vesztohelynek_nevezni/ [2013. 11. 11.]

The extremely harsh POW-like accommodation conditions, poor nutrition and severe overworking resulted in an average loss of 33% of these labour service units, but one of the "Divisions" it exceeded 39%. These loss rates are nearly identical to those of the Horthy era labour service units (27.5 to 34.4%).

Bibliográfia

Források

Levéltári, gyűjteményi

Hadtörténelmi Levéltár és Irattár (HLI)
Honvédelmi Minisztérium (HM) 1945. évi elnöki és általános iratai
Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége (VHBSZ)
331. – 1992. Hrdlicska István visszaemlékezése
358. – 1992. Varga Kálmán visszaemlékezése
Kossuth Népe 1945.

Publikált források

A béketábor magyar hadserege. A magyar demokratikus hadsereg Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból 1945–1957. (Szerk.: Ehrenberger Róbert) Budapest, 2001.

A vásárhelyi leventék háborús kálváriája. (Közreadja: Herczeg Mihály) *Tanulmányok Csongrád megye történetéből.* XVII. Szeged, 1990.

Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen. Dokumentumok a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom történetéből 1941–1945. (Szerk.: Harsányi János) Zrínyi, Budapest, 1966.

Feldolgozások

Bognár Zalán: *Hadifogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon.* Budapest, 2012.

Bognár Zalán: Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjetunióbeli kényszermunkára 1944/45-ben, különös tekintettel a németként deportáltakra. In: *„Egyetlen bűnünk a származásunk volt…" Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot"-ra a sztálini lágerekbe 1944/45–1955.* (Szerk.: Bognár Zalán) Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs, 2009.

Bús János – Szabó Péter: *Béke poraikra… II. Dokumentum emlékkönyv a II. világhábo-*

rúban a történelmi Magyarország területén elesett, meghalt magyar katonákról és munkaszolgálatosokról. Budapest, 2001.
GELLÉRT Tibor: *A 3. magyar vasútépítő dandár a fasizmus ellen*. Budapest, 1987.
GELLÉRT Tibor: *Magyar vasútépítő katonák a fasizmus ellen*. Budapest, Zrínyi, 1976.
GELLÉRT Tibor – BURILLÁK Attila: *Szolgálatteljesítés közben életüket áldozták 1945–1980*. Tanulmányok a Magyar Néphadsereg történetéből sorozat. Budapest, 1989.
GYERGYAI Miklós: Fogságba esés Budán. *Hadifogoly Híradó* 1994/1.
KADOSA Árpád: *Viszontlátásra, hadnagy úr!* Budapest, 2001.
KIS András: *A Magyar Honvédség újjászervezése*. Budapest, 1995.
UNGVÁRY Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Budapest, 2004.
UNGVÁRY Krisztián: *A munkaszolgálat embertelen, de túlzó mozgó vesztőhelynek nevezni*. http://index.hu/velemeny/olvir/2013/01/23/a_munkaszolgalat_embertelen_de_tulzo_mozgo_vesztohelynek_nevezni/ (2013. 11. 11.)

Galambos István

Az állambiztonság hálózatának újraszervezése Várpalotán 1956 és 1960 között

„A diktatúrának nincsenek válfajai, csak taktikai szakaszai. Kemény vagy lágy diktatúra? Nem, kérem, csak diktatúra van! S a diktatúra végső megoldásként lövet."
M. Kiss Sándor[1]

A kádári állambiztonsági szervek működésének egyik sajátossága az volt, hogy a társadalom egészét ellenőrzésük alá kívánták vonni, és ez nem csupán országosan, a jelentősebbeknek ítélt szervezetekre és személyekre vonatkozóan, hanem helyi szinten is érvényesülő megállapítás. A szovjet típusú diktatúrában a társadalom *valódi* hangulatáról, a hatalommal és intézkedéseivel kapcsolatos *őszinte* véleményéről a hatalmat szovjet akaratból gyakorló párt- és állami vezetők nyilvánvalóan leginkább az államvédelem által a társadalom egészét átszövő információszerző hálózat révén értesülhettek és ugyanezt a hálózatot ugyanakkor használhatták a közhangulat befolyásolására vagy egyedi ügyeknek a hatalom számára megfelelőnek ítélt megoldására. A különböző társadalmi bázisú és programú pártok és a *valódi és önkéntes* társadalmi szervezetek hiánya mellett – amelyek a demokráciában képesek a társadalom egyes csoportjainak véleményét felerősíteni – ennek egyik oka kétségkívül a szocialista hatalomgyakorlás nélkülözhetetlennek tűnő eszközétől, a terrortól való félelem volt. Ez a félelem természetesen hazugságot szült, „ennek a rendszernek a lényege: hazudj nekem, én hazudok neked, te hidd el nekem, én elhiszem neked, és minden el van intézve."[2] A hatalom információszerző hálózata – minden az államvédelmi szervek és katonák nagyszerű helytállásáról szóló, tudatosan terjesztett, sőt nem egyszer koncepciós vagy konstrukciós bírósági eljárásokba is beleszőtt propaganda ellenére – a forradalom alatt gyakorlatilag összeomlott, illetve dekonspiráció miatt használhatatlanná vált.[3] Az állambiztonsági szerveknek természetesen meg kellett ismerniük valamelyest azt a helyi közösséget, társadalmat, melyet ellenőrzésük alá akartak vonni. Várpalota néhány gazdasági és társadalmi sajátossága komolyan befolyásolta a kádári állambiztonsági szervek munkáját, így érdemes azokat röviden bemutatni.

Várpalota számára – legalábbis a közhiedelem szerint – a népi demokráciának nevezett második proletárdiktatúra hozta el ismét a virágkort, Köncöl Imre tehát az általános vélekedést fogalmazta meg, amikor megállapította, hogy a település

[1] M. Kiss Sándor – Raffay Ernő – Salamon Konrád: Magyarország sorstragédiái a 20. században, Éghajlat Könyvkiadó, Budapest, 2011 (a továbbiakban M. Kiss 2011a), 199.

[2] Uo. 221.

[3] M. Kiss Sándor: Közelítések 1956, Kairosz Kiadó, Budapest, 2011 (a továbbiakban M. Kiss 2011b), 211.

„*gazdasági* és *népesedési* szempontból egyaránt számottevő hellyé, a Veszprém megye délkeleti részén elterülő iparmedence központjává vált".[4] A Kádár-korszak alkonyán alkotó szerző talán akaratlanul, ám igen pontosan rámutatott a település egy fontos sajátosságára, Várpalota nem egyfajta szerves társadalmi fejlődés eredményeképpen tett szert 1951-ben ismét városi rangra,[5] hanem Pétfürdő és a Fejér megyéhez tartozó Inota hozzácsatolásával, politikai döntés nyomán, ahogy a korabeli sajtó fogalmazott: „Új szocialista városaink sora bővült Várpalotával, iparunk leendő fontos gócpontjával".[6] Az alacsony kalóriaértékű várpalotai lignitre alapozva egy új iparmedencét kívántak létrehozni, az új üzemeket az Inota Várpalota felé eső határában fekvő kukoricaföldön helyezték el. Az 1956-os események során oly fontos szerepet betöltő hőerőművet 1951. november 7-én adták át (igaz, csak 1954-re sikerült befejezni), az első ötéves terv egyik kiemelt beruházásaként 1952. augusztus 18-án pedig az alumíniumkohót;[7] az ipari létesítmények építésénél és üzemeltetésénél rabmunkát is igénybe vettek. Az Országos Tervhivatal az inotai erőmű földmunkáihoz 500 foglyot irányzott elő barakkokban elhelyezve.[8] 1953-tól a KÖMI már a bányákba is küldte a foglyokat. 1953-ban Várpalotán a bányákon kívül az inotai üzemekben 2100 fogoly foglalkoztatását irányozták elő.[9] A település ekkor a városi funkciókat nem vagy csak hiányosan tudta betölteni, amit jól mutat, hogy 1952-ben hozzáfogtak a mintegy harmincezer lakosúra tervezett település fejlesztéséhez. A Tervhivatal és az Építési Minisztérium a Várostervező Irodát bízta meg az új város tervének elkészítésével, melynek alapján Várpalotán új lakóházak és városközpont épült. A tervezés főmérnöke, Radnai Lóránt a szűkös lehetőségek miatt maga sem volt teljesen elégedett az első három ház elkészültekor. „Szép ez a három lakóház? Mert szépnek kellene lenniük. De nem azok. Jót tudunk már építeni. De, hogy szépek legyenek házaink, hogy szép várost alkossunk, ez már nehezebb probléma."[10] Várpalota várossá nyilvánításának okát tehát nem a szerves fejlődésben, hanem az iparosítás bűvöletében[11] kell keresnünk, aminek társadalmi

4 Köncöl Imre: Várpalota rövid története. Krúdy Gyula Városi Könyvtár, Várpalota, 1988, 4. A dőlttel szedés saját kiemelésem, a szerző ugyanis véleményem szerint rámutatott a két legfontosabb tényezőre, amelynek fejlesztését a szocialista döntéshozók leginkább erőltették. A szocialista gazdasági modell összeomlásával az olyan mesterségesen felduzzasztott ipari központokban, mint Várpalota vagy Ózd csak a megnövekedett lakosságszám maradt meg, az ipari termelés viszont töredékére esett vissza.

5 A várossá nyilvánításról és a három település egyesítéséről az 5203-2/1951. számú, 1951. október 18-án kihirdetett BM rendelet rendelkezett.

6 Idézi: Köncöl i.m. 27.

7 Varga Károly: A várpalotai iparmedence kialakulása, ined., Várpalota, 1971. A várpalotai iparmedence kialakulása, 7.

8 T. Varga György: Adalékok a börtönügy és rabmunkáltatás történetéhez, 1949-1953. In: Trezor 2. A Történeti Hivatal évkönyve 2000–2004. Szerkesztette: Gyarmati György. Történeti Hivatal, Budapest, 2002, 164.

9 Uo. 168.

10 Zolnay Vilmos: Várpalota, Népszava Kiadó, Budapest. 1952. 24.

11 Germuska Pál: Indrustria bűvöletében, 1956-os Intézet, Budapest, 2004.

és gazdasági következményei napjainkban is érzékelhetőek, az 1956-os történések szempontjából pedig véleményem szerint kulcsfontosságúnak bizonyultak. A várpalotai iparmedence fontos volt az államnak, mind országos, mind megyei léptékkel mérve. A központi akaratból fejlődő várpalotai iparvállalatok munkások ezreit vonzották a városba, így a lélekszám néhány év alatt a többszörösére nőtt. A város lélekszáma az ipari üzemek kiépülésével párhuzamosan ugrásszerűen növekedett, 1949 és 1960 között összesen 91,5 százalékkal.[12] 1956-ban Várpalota volt az egyetlen város Veszprém megyében, ahol a férfiak száma meghaladta a nőkét.[13] A háború előtti társadalmi rétegződés egy csapásra megváltozott. A bánya és az egyéb iparvállalatok addig sem lebecsülhető jelentősége megnőtt, a hajdan tekintélyes palotai, többnyire gazdálkodó famíliák kisebbségbe kerültek az új lakosokkal szemben. Várpalotán 1953 és 1955 között 180 legénységi és 192 munkásszállói férőhelyet létesítettek, ugyanakkor a kórház 97 ággyal, a Palotaszálló pedig 26 szobával bővült. Emellett a péti Nitrogénművek legénységi szállója is 220 új férőhelyet kapott.[14] A munkások és alkalmazottak száma 1956-ra a szénbányáknál elérte az 5042 főt, míg a November 7. Hőerőműben 975-en, a Péti Nitrogénművekben 1879-en, a Péti Kőolajipari Vállalatnál 473-an, az Inotai Alumíniumkohóban 1217-en dolgoztak, ami még az 1953-as viszonyokhoz képest is jelentős létszámgyarapodást jelent. 1956-ban tehát mintegy 9719 fő dolgozott a fontosabb a várpalotai iparvállalatoknál, ezek döntő része férfi volt.

A betelepülők jelentős része gyökértelen volt Várpalotán, legénységi szállásokon, munkásszállókon lakott. Java részük természetesen fiatalember volt, akiket munkásként a bánya vagy az egyéb iparvállalatok foglalkoztattak. A hőerőmű mellett állandó lakhelyül szolgáló barakkok álltak, Inotán új lakótelep (a készenléti) épült, mindez a szocialista komfort követelményeinek megfelelően, de a lakók elvárásaitól messze elmaradva. A feszültséget a rabmunkáltatás, az ún. bányász-katonák[15] alkalmazása és a bérezés elégtelen volta egyaránt fokozta. 1953 és 1956 között a várpalotai iparvállalatoknál az átlagos havi keresetek is növekedtek némileg, bár a bányászok 1955-ben átlagosan kevesebb bért kaptak, mint egy évvel korábban.[16] A lakáskörülmények a bányászok számára sem voltak megfelelőek. A családos bányászoknak az alsóvárosban ugyan egész utcákat építettek, de még így is sokan éltek a munkásszállókon, korántsem kiváló körülmények között. A Kossuth Szálló lakói például nem beszélhettek túlzott kényelemről. Az 1956. február 20-i tanácsülésen

[12] Bakos Miklós: Szocialista rendünk elleni támadás és az azt követő konszolidáció kibontakozása Várpalotán. In: A szocializmus megvédése és megújulása hazánkban. Reflektor Kiadó, Budapest, 1986.

[13] Veszprém megye legfontosabb statisztikai adatai 1956, KSH Veszprém Megyei Igazgatósága, 1957 (a továbbiakban KSH 1956), 39.

[14] Uo. 39.

[15] Bányász-katonák, azaz sorkatonák, akiket nehéz bányamunkára osztottak be. „1956 őszén a bányász katonai állomány létszáma 908–920 között volt. Az önálló zászlóalj parancsnoka Bakó József százados volt." Mátrácz Árpád, a zászlóalj politikai tisztjének visszaemlékezése. Idézi: Fakász Tibor (szerk.): Némák szóra kelnek, Várpalota, 1993, 66.

[16] KSH 1956, 67.

felvetődött, hogy a szálló lakóinak „télen is hideg vízben kell fürödni és hidegek a szobák […], ha megbetegednek, legfeljebb 2 napig tartja otthon őket az orvos, s utána dolgozni kell menni, ha meggyógyult, ha nem."[17] 1956-ban a közösségi terek fűtésével sem lehetettek elégedettek: „Panaszkodnak a dolgozók, hogy hideg a kultúrotthon, Leitner elvtárs elmondása szerint rossz a központi fűtés berendezés, melynek megjavítása nagyobb összegbe kerülne…"[18] A gazdálkodók helyzete sem volt irigylésre méltó. Balogh Sándor VB-elnök[19] elégedetten jelentette ki, hogy „a begyűjtés terén mutatkozó lemaradás behozása érdekében mindent elkövettünk, a kulákok ellen a bűnvádi feljelentést megtettük. Ez év január havában a begyűjtési munka üteme javult, pld. a sertés beadásunkat januárban 260 %-ra teljesítettük."[20]

Várpalotán 1956-ban tehát általános volt az elégedetlenség a rossz munka- és lakáskörülmények, a csökkenő bérek, sőt az ehetetlen kenyér miatt is. „Várpalota dolgozói meg akarnak szabadulni attól, ami a kenyéren keresztül az asztalukra kerül. Nagyon sok esetben megtörténik, hogy olyan helyeken, mint pl. a bányákban nem kellő világítás mellett a bányászok gonddal eszik meg a kenyeret."[21] A forradalom kirobbanásához tulajdonképpen már csak a fővárosi szikra kellett.

A forradalom első napjaiban az ország közvéleménye elsősorban természetesen a fővárosi eseményekre figyelt, október 25-én és 26-án azonban sorra megalakultak a megyei, városi és falusi Forradalmi Bizottságok, Nemzetőrségek és éppen ez, az országos jelleg és az önszerveződés révén létrejött forradalmi intézmények bizonyultak döntőnek, csak ezzel magyarázható, hogy a nemzeti ellenállás tovább élt a fegyveres felkelések leverését követően is, miközben a kádári megtorlás már szedte áldozatait. Néhány nap alatt a forradalom mind a fővárosban, mind vidéken lebontotta a kommunista diktatúra államigazgatását és megszervezte saját igazgatását. A forradalmárok követelései országszerte hasonlóak, többnyire a szovjet csapatok kivonulását, új választásokat, demokráciát, a politikai foglyok szabadon bocsátását, a beszolgáltatás eltörlését kívánták. Az események forgatókönyve is hasonló az egyes településeken: tüntetés, beszédek, majd a diktatúra jelképeinek (Sztálin-képek, vörös csillagok, szovjet emlékművek) megsemmisítése, a nemzeti jelképek tiszteletének helyreállítása, a káderanyag utáni kutatás, a forradalmi bizottság megalakulása, amely átveszi a hatalmat a helyi tanácstól, majd a nemzetőrség létrehozása a közbiztonság fenntartása érdekében. A forradalmi tanácsot és a nemzetőrséget a Várpalotára vonatkozó peranyagokban, néphadseregben készült csapatjelentésekben is igyekeztek úgy feltüntetni, mint valami kaotikus intézményt, amely csak zűrzavart és kárt okozott vagy bűncselekmények elkövetéséhez nyújtott segédke-

17 Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém megyei Levéltára (a továbbiakban MNL VeML) XXIII.623. Várpalota város tanácsülési jegyzőkönyvek 1956. évben 3–5., 3. kötet, 1956. február 20-i jegyzőkönyv, 6.

18 Uo., 9.

19 Várpalota Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának elnöke, a köznyelvben tanácselnök.

20 MNL VeML XXIII.623. Várpalota város tanácsülési jegyzőkönyvek 1956. évben 3–5., 3. kötet, 1956. február 20-i jegyzőkönyv, 8.

21 Uo. 8.

zet. Arról azonban ezek a jelentések és vádak nem szólnak, hogy Várpalotán a forradalom megjelenésének első napján a helyi közigazgatás és rendőrség gyakorlatilag összeomlott. Várpalotán az eseménysor[22] tehát megfelelt az országos képnek, jelen tanulmány azonban elsősorban az állambiztonság hálózatának újraszervezésével kíván foglalkozni.

A hálózati munka országszerte összeomlott, az ügynökhálózatot november 10-e után tudták „úgy-ahogy ismét mozgósítani."[23] Várpalotán az országos képnél is jóval rosszabb volt az állambiztonsági szervek információszerzési képessége, ahogy ezt Kovács József rendőrnyomozó főhadnagy 1956. december 5-én jelentette. „Az 1956. októberi ellenforradalom idején a várpalotai szénbányák gócpontjai voltak az ellenforradalomnak. A szénbányászatnak jellegzetessége, hogy földalatti munkásnak tekintet nélkül *mindenkit alkalmaznak*. Így következik be, hogy az ország minden tájáról jelentkeznek munkára a Várpalotai Szénbányához is, akiket alkalmaznak is, noha már *más iparágban egyáltalán nem alkalmazhatók*. A várpalotai Széntröszt Beszálló-bányájánál a többihez hasonlóan nagyszámú *huligán és politikailag megbízhatatlan elem* dolgozik. Ezek közül többen aktívan tevékenykedtek az ellenforradalom idején. Több személy van olyan, aki ellenforradalmi tevékenysége, vagy egyéb politikai megbízhatatlansága miatt el lett bocsájtva más munkahelyekről és jelenleg a Beszálló bányában dolgozik, ahová mindezt figyelmen kívül hagyva felvették. Ezen elemek jelenleg operatív úton ellenőrizve nincsenek, mivel hálózattal nem rendelkezünk ebben az üzemben. Az 1956. októberi ellenforradalom idején várpalotai viszonylatban az Államvédelmi hálózat *valamennyi dekonspirálódott [sic!]*, így a régi hálózaton keresztül sincs módunk ellenőrizni az említett ellenséges elemek tevékenységét."[24] A dekonspiráció méreteiről és módjáról Martos Lajos, az Inotai Alumíniumkohó Forradalmi Munkástanácsának az elnöke vallott 1957. október 18-ai kihallgatásán. „November 2-án […] d.u. 4 óra körül bejött hozzánk Németh Miklós várpalotai forradalmi tanács titkára és a zsebkönyvből felolvasott úgy tudom 6 nevet és azt mondta, itt hozom az alumínium kohó ÁVO-s spicliinek a névsorát. Németh Miklós név szerint felolvasta a személyek neveit, akiket később a hangos híradóba be is olvastak. […] Németh Miklós ekkor azt mondta, ezeket az ÁVO-s spicliket vagy akasszátok fel vagy dobjátok ki a nép közé, mert ha holnap még itt lesznek, akkor mi intézzük el őket." [25]

[22] Bővebben ld. Galambos István: Adalékok az 1956-os forradalom és szabadságharc várpalotai történéseihez. In: Gaganetz Péter – Galambos István (szerk.): A vidék forradalma – 1956, TITE, Budapest, 2012, 37-66.

[23] M. Kiss 2011b, 211.

[24] Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban ÁBTL) 3.1.1. B-86570, 10. A dőlttel történt kiemelések tőlem származnak.

[25] ÁBTL 3.1.9. V-143583, 7. Az alumíniumkohó Forradalmi Munkástanácsa úgy döntött, hogy a lincselés elkerülése érdekében a nevezett személyeket elszállítja „családostól Inotáról, ki-ki ahova kéri magát. Én utána fel is hívtam ismét az igazgatót és közöltem vele a személyeket, s kértem hogy a személyek elszállítására adjon tehergépkocsit, ezt az igazgató meg is adta és ennek alapján november 3-án kora reggeli órákban a felmerült személyek el is lettek szállítva." Uo. 7.

Várpalotán gyakorlatilag az ügynökhálózat teljesen dekonspirálódott, a legtöbb üzemben a káderanyagokat is szétosztották. A kádári állambiztonsági szervezet nagy erőkkel fogott tehát hozzá az ügynökhálózat kiépítéséhez. A beszervezések nagy száma ellenére Várpalotára vonatkozóan ez ideig csak egyetlen ún. „B-dosszié"-hoz, azaz beszervezési dossziéhoz sikerült hozzájutnom, mivel ezek zömét még a rendszerváltás előtt leselejtezték és megsemmisítették. Az informátori, illetve az ügynökjelentéseket tartalmazó M-dossziék – azaz munka-dossziék – azonban szép számmal maradtak fenn, ugyanakkor a tartótisztek tevékenységének és az operatív munka céljainak és részleteinek feltárása mindenképpen további kutatásokat igényelne. Jelen tanulmányban nem kívánok megnevezni egyetlen ügynököt vagy informátort sem – holott a nevük ismert, illetve könnyen kikövetkeztethető –, ezért következetesen az állambiztonsági munka során viselt nevüket fogom használni. Az egyetlen fennmaradt vagy legalábbis ez ideig általam is ismert beszervezési dosszié egyébként semmiképpen sem érdektelen, bepillantást enged a beszervezés folyamatába, a várpalotai sajátosságokba, ugyanakkor a lapokon egy informátor megrázó történetét is megismerhetjük.

1957 végén a politikai nyomozó szerveknek még mindig nem sikerült hálózati ellenőrzés alá vonni Várpalota talán legfontosabb üzemét, a bányát. Kovács József rendőr főhadnagy, a várpalotai politikai nyomozó kirendeltség vezetője 1957. november 25-én berendelte kihallgatásra a később Szabó László fedőnevet kapó egykori forradalmárt, aki a Bányatröszt és a Forradalmi Bizottság között összekötőként működött, de néhány kifogásolhatónak mondott felszólalásán, bekiabálásán, illetve a Szabad Európa Rádió hallgatásán kívül mást nem tudtak felhozni ellene. Ennek ellenére e nevezetes kihallgatás előtt már két ízben volt közbiztonsági őrizetben, ami nagyon megviselte és a főhadnagy ezúttal is a forradalom alatti tevékenységéről kérdezte. „A beszélgetés során látszott rajta, hogy habár tevékenysége nem is súlyos, de fél a felelősségre vonástól. Elmondotta, hogy idegileg szinte tönkrement, mivel két esetben preventív őrizetben volt. Elmondotta, hogy családját nagyon szereti és nyugottan [sic!] szeretne élni."[26] A beszélgetés során Kovács főhadnagy azt is megállapította, hogy jó képességű, jól beszélő és jó megjelenésű és felmérte esetleges hírszerző lehetőségeit is. A beszélgetést követően Kovács József főhadnagy 1957. december 5-én elkészítette a beszervezési javaslatot, amely kiemelte azt is, miért fontos, hogy hálózati ellenőrzés alá vonják a bányaüzemeket. „A Beszálló bányában gyakori az üzemzavar. A közelmúltban történt gyakori bányatüzek nyomozását is megnehezítette az a körülmény, hogy hálózattal nem rendelkezünk. A bányatűzön kívül gyakori a különböző bányagépek megrongálása. Így pl. október havában az egyik csillebuktató lánckereke közé tettek vasat, melynek következtében a kerék és lánc is eltörött. Úgyszintén október havában történt, hogy a főszállító szalagba egy súlyos vasdarabot dobtak, melynek következtében az egész üzemrész leállt. Mindezek a tények arra utalnak, hogy ellenséges tevékenység folyik a Beszálló bányá-

[26] ÁBTL 3.1.1. B-86570, 10.

nál, melyről azonban konkrét értesüléseink nincsenek. A beszálló bányánál lévő körülményeket figyelembe véve, szükségessé válik ügynöki beépülést végrehajtani, hogy az ott folyó ellenséges aknamunkát fel tudjuk deríteni és az ellenforradalmi és egyéb ellenséges elemeket ellenőrzés alá tudjuk venni. Ennek érdekében a bányában dolgozó, az ellenforradalom idején tevékenykedő személyek közül egy ügynöknek alkalmas személyt választottunk ki."[27] Nem csupán azért esett a választás a később Szabó László informátorként nyilvántartott egykori forradalmárra, mivel „értelmes, általános műveltsége magas fokon áll" vagy esetleg „várpalotai viszonylatban szinte mindenki ismeri, viszont ő is ismeri a várost", hanem az egyik döntő indok az volt, hogy „családját nagyon szereti, fiatal felesége van és annak él, a börtöntől nagyon fél. A terhelő anyagok elismertetése után – habár cselekménye nem súlyos – nyilvánvalóan kiutat fog keresni, hogy szabadulhasson."[28] A beszervezési terv tartalmazta, hogy tanúként kihallgatásra kell behívni Szabó Lászlót – használjuk a továbbiakban az informátori nevét – akinek a fejére fogja olvasni az állítólagos „nyilas múltját" (egyik barátjának édesapja nyilas párttag volt, így 16 évesen ő is elvetődött egy nyilvános pártgyűlésre), az „ellenforradalmi tevékenységét" és közli vele, hogy mindezek miatt a bíróságnak fogják átadni vagy ismét közbiztonsági őrizetbe helyezik. Miután a gyanúsítotti jegyzőkönyvben foglaltakat elismerte, tér rá a beszervezésére. A titoktartási nyilatkozatban természetesen rögzítik, hogy önként ajánlotta fel szolgálatát a B.M. politikai szervnek és a „kapott feladatokat maradéktalanul végrehajtja és jelentéseit a megbeszélt fedőnéven adja és a találkozókon minden esetben pontosan megjelenik."[29] Ezek után részletesen kioktatják a szigorú konspirációra, valamint a feladatok végrehajtásának módjára. Jánosa Kálmán rendőrnyomozó százados, a BM. Veszprémmegyei Rendőrfőkapitányság Politikai Nyomozó Osztály VI. Alosztályának vezetője, illetve Knéz András rendőrnyomozó őrnagy, ugyanennek az alosztálynak a vezetője egyaránt jóváhagyta a beszervezést, így arra még karácsony előtt sor került. Az informátor csak részben váltotta valóra a hozzá fűzött reményeket, bár jelentéseit többnyire operatív szempontból értékesnek minősítették és őt magát a későbbiekben még tanúként is felhasználták az „Eperjesi János és társai" nevet kapó perben. A per azonban bizonyíthatóan konstruált volt, hiszen a vádban szereplő „államellenes szervezkedés" valójában néhány beszélgetésben merült ki.[30] Az állambiztonsági szerveknek végzett tevékenysége ugyanis igencsak bántotta a lelkiismeretét, ami végül a dekonspirációjához vezetett. Az állambiztonsági szerveknek végzett tevékenységéről végül beszámolt azoknak, akikről jelentést kényszerült írni és nem volt hajlandó barátjáról, Müller József vájárról semmi terhelőt jelenteni. A bizalmába fogadott személyek között ott volt a várpalotai Forradalmi Bizottság egykori elnöke, aki ekkor már György István fedő-

[27] Uo. 11.

[28] Uo.

[29] Szabó László fedőnevű informátor beszervezési terve, 1957. december 5. ÁBTL 3.1.1. B-86570, 10–12.

[30] A témáról bővebben ld. Galambos István: „Tehát láthatod, hogy tudok szervezkedni." A Keresztény Szakszervezet gondolata 1956-ban. In: Miles Christi Évkönyv (2012), 179–190.

név alatt az állambiztonság ügynökeként buzgón jelentette a hallottakat. Jelentése nyomán Szabó Lászlót a megyei rendőrfőkapitányság 0359/1959. számú határozata alapján 1959. március 15-én ismét közbiztonsági őrizetbe vették,[31] a fiatal feleséget, mint a Forradalmi Bizottság egykori elnöke, ő maga vigasztalta.[32] A bányaüzem távollétében született fegyelmi határozatát – „azonnali hatályú elbocsátással sújtom" – már a fogságban vette át, az indoklás szerint „mivel a különböző ellene indított rendőrhatósági intézkedések következtében magatartásával sérti a munkafegyelmet és a szocialista munkaerkölcs szabályait. A jelen ügy elbírálásakor oly mérvű volt az Üzem vezetőségének a félrevezetése, hogy méltatlanná teszi munkakörének ellátására. […] Rosszjár János üzemvezető"[33]

Az állambiztonság hálózata sokat nyert a György István fedőnevű ügynök tevékenységével, hiszen benne mint a Forradalmi Bizottság egykori elnökében szinte valamennyi forradalmár feltétel nélkül megbízott. Jelentései sokkal részletesebbek és összehasonlíthatatlanul terjedelmesebbek voltak Szabó Lászlóénál, a rendőrtisztek ugyanakkor – a sajátos nyelvezete, szóhasználata miatt – nem mindig értették meg teljesen ezeket. Egy ízben lehallgató készülékkel is felszerelték, hogy a beszélgetésről valódi képet kaphassanak, a jelentések mellé fűzött megjegyzésekben gyakran megjelenik, hogy az ügynök nem rendelkezett az állambiztonsági munkához megfelelő műveltséggel. A megfelelő műveltség szintjét – amit az ügynök nem ért el – jól jellemzi a gépelt anyagokban előforduló számos helyesírási hiba, melyek egy része lehet csak elgépelés (huligán helyett kuligán).[34] György István jelentett Horváth Sándorról, az inotai alumíniumkohó munkástanácsának elnökéről, Ludovics Sándorról, a várpalotai Forradalmi Bizottság egykori alelnökéről, a munkatársairól és mindazokról, akikkel találkozott. Ugyancsak fontos információforrásnak bizonyult az 1956-os forradalmi történések egy másik szereplője is – akinek a tevékenységét egyébként már a forradalom alatt, a forradalom résztvevői részéről is kritika érte –, Nagy János fedőnéven három vaskos dossziét[35] töltött meg jelentéseivel, a politikai nyomozó szervek elsősorban az üzemi (bánya, alumíniumkohó) munkástanácsok tagjaival szemben igyekeztek általa információkat gyűjteni. Az ő jelentései alapján került az állambiztonság nyilvántartásába dr. Révbíró Béla, és megfigyelés alá a várpalotai forradalmi események egyik ismert alakja, Völgyi-Viczinai József. Az ő jelentése nyomán tartóztatták le és állították bíróság elé izgatás vádjával Nyári Jenőt, akit korábban már többször becsuktak.[36]

A Bányász fedőnevű ügynökkel elsősorban a bányaüzemben dolgozókat figyeltették meg, különös tekintettel az egykori honvédtisztekre, forradalmárokra, illetve

[31] ÁBTL 2.5.7. 7453. 80. doboz, 1.
[32] ÁBTL 3.1.2. M-17521, György István fedőnevű ügynök 1957. március 18-ai jelentése
[33] ÁBTL 2.5.7. 7453. 80. doboz, 8.
[34] ÁBTL 2.5.7. 1235. 13. doboz, Bőhm József egykori várpalotai rendőrkapitány letartóztatási parancsa.
[35] ÁBTL 3.1.2. M-13982; ÁBTL 3.1.2. M-34944, ÁBTL 3.1.2. M-34944/1.
[36] ÁBTL 3.1.2 M-13982, 326, Nagy János fedőnevű ügynök által adott jelentések értékelése. Aláíró: Zsolnai Ferenc rendőrszázados.

a valós vagy vélt, még inkább nekik tulajdonított forradalmi tevékenységük miatt rendőri felügyelet alá vont személyekre (ahogy ez a többi ügynöknek is rendszerint feladata volt). A rendőri felügyelet intézményét – amely a közbiztonsági őrizetnél, illetve a bírósági eljárásnál valóban jóval enyhébbnek számított – hajlamosak vagyunk kissé lebecsülni, holott meglehetősen megalázó volta és korlátozásai miatt igen sok ember életét keserítette meg, ahogy ez éppen a Bányász fedőnevű ügynök 1958. április 17-én írt jelentéséből kiderül. „Rendőrségi felügyelet alá helyeztek" – panaszolta el az ügynöknek Závodi József a gépüzem munkástanácsának egykori tagja – „Minden vasárnap jelentkeznem kell délelőtt 10 órakor […] a lakást is csak reggel öttől este 11-ig hagyhatom el, kocsmába, bálba, moziba nem mehetek, meg el sem utazhatok, csak ha előre bejelentem."[37] Az ügynökség tevékenysége az egész városra, minden fontosabb üzemre (a bányától a fatelepig), sőt a környező falvakra is kiterjedt, az ügynökök[38] – Pálóczi Lajos,[39] Kardos Mihály,[40] Fazekas István,[41] Hollósi,[42] Péter,[43] vagy Lantos Sándor[44] – valóban fokozatosan hálózati ellenőrzés alá vonta az egész várpalotai iparmedencét, elsősorban a bányaüzemeket. Az állambiztonsági szervek a bányáknál végül módszereiken is változtattak némiképpen: „a szénbányászat vonalán ez ideig objektumi elv alapján folytattunk elhárítást. Az átszervezés folytán a jövőben kimondottan belső elhárítást végzünk az objektumokban."[45]

A bányaüzemekben még 1962-ben is 17 figyelős, 77 rendes és 14 kutató nyilvántartott volt.[46] A Veszprém megyei járásban – ahova Várpalota is tartozott – az egykori forradalmárok közül 47-et beszerveztek,[47] így előfordulhatott, hogy a hajdani harcostársak egy része egymásról jelentett. „Régi tapasztalat az, – anélkül, hogy az operatív technikai eszközök jelentőségét lebecsülnénk, – hogy mélyreható felderítés csak ügynökség alkalmazásával érhető el."[48] A várost az 1960-as években kétségkívül immár a hatalom elvárásainak is megfelelően ellenőrzés alá vonta az ügynöki hálózat. Az országos folyamat eredményeként jött létre „a csend Magyarországa, a

37 ÁBTL 3.1.2. M-16811, 1958. április 17-ei jelentés.

38 Eddig mintegy 20 M-dosszié volt egyértelműen Várpalotához köthető, a további kutatások azonban bizonyára újabb dossziékat fognak feltárni.

39 ÁBTL 3.1.2. M-16896.

40 ÁBTL 3.1.2. M-15359.

41 ÁBTL 3.1.2. M-15371.

42 ÁBTL 3.1.2. M-15361.

43 ÁBTL 3.1.2. M-15375.

44 ÁBTL 3.1.2. M-17424.

45 ÁBTL 3.1.2. O-14326, 54., Határozat a Várpalotai Szénbányászati Tröszt objektum dosszié nyitására.

46 Uo.

47 ÁBTL 3.1.9. V-150379 Veszprém megyei monográfia III/1. 20, 274.

48 ÁBTL 1.6. II/8. monográfia 5. kötet, 75., Értékelő jelentés az 1959–1960-ban felszámolt szervezkedések tapasztalatairól, Budapest, 1960. december 20.

hálózat hatalma, amelyet egyesek kibontakozása teljében a kádári rendszer virágkorának neveznek."[49]

Abstract
Reorganisation der ungarischen Staatssicherheit in Várpalota zwischen 1956 und 1960

Eine der Spezialitäten der Funktion der staatlichen Sicherheitsorgane im politischen System von János Kádár war, daß die staatlichen Sicherheitsorgane die gesamte Gesellschaft unter Kontrolle nehmen wollten. Diese Feststellung bezog sich nicht nur auf Landesebene, auf die für bedeutsam gemeinte Organisationen, sondern auch auf die lokale Ebene. In einer Diktatur sowjetischen Typs auf der wirklichen Laune der Gesellschaft, auf die wirkliche Meinung über die Macht und ihre Maßnahmen, konnten sich hauptsächlich die Macht aus Sowjetischen Willen gnadende Partei- und Staatsführers aus dem Informations-Aufklärungsnetz benachrichtigen. Mit diesem Netz konnten sie auch die öffentliche Stimmung beeinflussen und einzigartige Fälle für die Macht entsprechend lösen. Einer der Gründe war – neben dem Mangel von Parteien mit verschiedenen Programmen und verschiedener gesellschaftlicher Basis und wirklich freiwilligen gesellschaftlichen Organisationen, die in einer Demokratie fähig sind, einige Gruppen der Gesellschaft zu verstärken – zweifellos die Furcht vor einem wesentlichen Instrument das Ausüben der sozialistischen Macht, die Furcht vor dem Terror.

Während der Revolution wurde das Informations-Aufklärungsnetz der Macht trotz aller bewusst verteilten Propaganda, die auf die Haftung des Staatsorgans und Soldaten schallenden und trotz der Propaganda, die nicht einmal auch in die Konzeptionsprozesse oder Konstruktiv-Verfahren eingewebt wurde, praktisch zusammengebrochen, beziehungsweise es wurde wegen Dekonspiration unbrauchbar. Die staatlichen Sicherheitsorgane sollten sich natürlich, einigermaßen, mit der lokalen Gemeinschaft, Gesellschaft, die sie unter Kontrolle nehmen wollten, kennenlernen. Einige ökonomische und gesellschaftliche Eigenschaften von Várpalota beeinträchtigten ernsthaft die Arbeit der staatlichen Sicherheitsorgane im politischen System von János Kádár, so lohnt es sich diese kurz bekannt zu machen.

[49] M. Kiss Sándor: „a vezér nélküli felkelőknek ez a csodálatos látványa" – 1956. In: Gaganetz Péter – Galambos István (szerk.): A vidék forradalma – 1956, TITE, Budapest, 2012, 25.

Imregh Monika

ἐάν ζησώμην [sic] – „Ha még élünk." Fordítói megjegyzések Pápai Páriz Ferenc Nagyenyedi Kollégium-történetével kapcsolatban

Pápai Páriz Ferenc latin nyelven írt kollégiumtörténetének – *Illustris Collegii Betleniani* [sic!] *Albano Enyediensis Origo et Progressus* – mind ez idáig nem készült teljes magyar fordítása. Csupán a benne foglalt, Pápai és Daniel Ernst Jablonski között váltott levelek jelentek meg, melyek a brandenburgi fejedelemtől kért ösztöndíjak ügyét tárgyalják, Bethlen Miklósnak, a kollégium akkori főkurátorának két köszönőlevelével együtt, melyeket a brandenburgi választófejedelemnek, III. Frigyesnek (a későbbi I. Frigyes porosz királynak) és miniszterelnökének, Danckelmannak írt.[1]

Az odera-frankfurti egyetemi ösztöndíjak alapításán túl tehát most lesz először olvasható a jeles tanintézmény sorsa magyar nyelven alapításától egészen 1704-ig egykori rektorának tollából, aki harminchat esztendeig szolgálta annak keretei között az ifjúságot és a tudományt.[2] A fordítást Rácz Emese megkeresése nyomán készítettem el, aki a nagyenyedi Bethlen Könyvtárnak tíz évig volt könyvtárosa, jelenleg pedig a kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtárban dolgozik. Ő maga Pápai autográf kéziratát írta át a három későbbi másolattal egybevetve,[3] s Bod *Erdélyi*

[1] Pápai Páriz Ferenc: *Békességet magamnak, másoknak*. Bev., jegyz.: Nagy Géza. Versford.: Tóth István. Prózai szöv. ford.: Józsa János, Kovács Erzsébet, Marian Victor, Puskás Lajos. Lektorálta: Benkő Samu, Szabó György. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1977, 17–41. levél; 1696. júl. 16. – 1700. márc. 2. (nem mindegyik, mert közte vannak egyéb címzettek is!) 433–482.; *Bethlen Miklós levelei*, Régi Magyar Prózai Emlékek 6/1., Gondozta, jegyzetek, tanulmány: Jankovics József. Latin részek ford., idegen szavak jegyzéke: Kulcsár Péter. Szójegyzék, jegyzetek: Nényei Gáborné. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987, 517–518. és 756–757., 358–360. levél.

[2] A kétnyelvű kritikai kiadás várhatóan 2014-ben, a kolozsvári Erdélyi Múzeum Egyesület Kiadónál jelenik meg.

[3] Az autográf kézirat a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található: Kemény József: *Collectio maiorum manuscriptorum historicorum*. Tomus XVII. nr. 3. 18,5 folio. A három másolat közül csak egy tartalmazza a teljes szöveget, tehát Pápai Páriz és Jablonski levelezését is: a Nagyenyedi Bethlen Gábor Könyvtárban, azonos címmel, 76. lapján a következő záradékkal: „Eredetije az Erdélyi Múzeum kézirattárában (Josephi Kemény Collectio major. Ms. Historicorum. Tom. XVII. Nro. 3.). A másolatot az eredetivel összeolvastam, és kijavítottam. Kolozsvárott, 1865. mart. 6-dikán, Szabó Károly sk., az Erdélyi Múzeum Könyvtárnoka." További két másolata van meg a levelezés nélkül – egy Kolozsvárott, egy pedig Nagyenyeden, az említett könyvtárakban, sőt Kolozsvárott az Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet Könyvtárában van egy negyedik, kibővített változat is, amely szintén a levelezés nélkül szerepel, viszont 1740. okt. 23-ig folytatja a kollégium történetét 23 lapon, a bővítés szerzősége kérdéses. Ld. Prot. Teol. Könyvtár, 23. jelzet.

románok története című művéből készített fordításom[4] alapján talált méltónak arra, hogy a barokk stílus minden nehézségét hordozó szöveg átültetését reám bízza.

A barokk stílusjegyeken kívül feladták a leckét Pápai görög kifejezései, félmondatai is, melyeket (görögtanár lévén) igen lendületesen, sok esetben ligatúrákkal fűszerezve rótt le. Ezek némelyikének még az átírása is nem kis fejtörést okozott mindkettőnknek, úgyhogy érthető, hogy a már kiadott, lefordított levelekben a korábbi fordító egyszerűen kihagyta azt a két sort, ahol egy ilyen „megfejthetetlen" görög félsor volt található.[5]

Tanulmányomban tehát először ezeket szeretném ismertetni. Érintőlegesen kitérek majd néhány említésre érdemes tévedésre a korábbi levélfordításokban, ilyen pl. a *Sclavonia* és a *trimestris* kérdése. Az utóbbi kapcsán bemutatom az odera-frankfurti ösztöndíj összegének alakulását is. Másodszor tisztázni szeretném azoknak a Bethlen Miklós-leveleknek a számát és címzését, amelyek mindkét eddigi kiadásukban kissé félrevezetően jelentek meg, a két levélből ugyanis egy félreértés folytán három lett.[6] Ennek, mármint hogy Bethlen két levelet fogalmazott és küldött el Pápai révén, szövegszerű bizonyítékát fogom adni.

Harmadszor azt a latin költeményét fogom közelebbről megvizsgálni Pápai Páriznak, amely ugyancsak itt lát napvilágot először anyanyelvünkön: az atyjaként szeretett tanára, Csernátoni Pál hirtelen halálára írt sírversét. E vers formai szempontból is különösen érdekes, hiszen nem az ókortól fogva megszokott, hagyományos metrummal, a disztichonnal él, hanem egy sajátos műfaji újítást tartalmaz: egy hexametert egy jambikus dimeter követ, s ezek váltakozása adja ki a költeményt. Rá fogok mutatni, hogy nagyon is tudatos ez a választás, méghozzá tartalmi okok alapján. Pápai szövege egyébként Csernátoni halálának az évével kapcsolatban is új, jobban mondva megerősítő adattal szolgál: Nagy Géza ezt 1676-ra teszi,[7] itt az *Origó*ban pedig 1679 februárja szerepel.[8]

Kezdjük tehát a görög kifejezésekkel. Minden előfordulást a kéziratban jelölt helyével (ottani oldalszámával) együtt közlök, megadom a kifejezés magyar fordítását és a mondatot, amelyben szerepel, magyarul és latinul. A ligatúrák helyét lábjegyzetben közlöm. (A levelek korábbi fordításában szereplő kihagyást tartalmazó megoldást is itt hozom majd, összevetve a saját fordításommal.)

4 Bod Péter: *Az erdélyi románok egyháztörténetének két könyve, 1745 és 1764,* Latinból fordította, gondozta és előtanulmánnyal ellátta: Imregh Monika. Szerkesztés, előtanulmány és jegyzetek: Gudor Kund Botond. Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda, Háromszék Vármegye Kiadó és Státus Kiadó, 2012, 388 o.

5 Az εἰς κενόν és a πανωλεθρίαν kifejezések ugyanazon mondatban [26] oldal alján Pápai 1697. szeptember 1-jei, Jablonskihoz írt levelében. Ld. lentebb.

6 Pápai Páriz Ferenc: i.m. 449–452., 23., 24., 25. levél; *Bethlen Miklós levelei*.

7 Pápai Páriz Ferenc: i.m. 56.

8 Hegyi Ádám mindkét évszámot feltünteti, ld. A bázeli egyetem ismeretlen magyar vonatkozású egyleveles nyomtatványai. *Magyar Könyvszemle,* CXXIV. évf. 2008. 3. sz. 292–311. Szinnyei József jó egy századdal ezelőtt még az 1679-es évszámot hozza, ld. *Magyar írók élete és munkái II. (Caban–Exner)*. Budapest: Hornyánszky, 1893, http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm (2013. december 16. 12:20). Nagy Géza egyébként a sírverset magát 1679-re datálja könyvészetében, i. m. 612.

ἄτεκνος – a [2] oldal tetején, Bethlen Gáborról. Jelentése: 'gyermektelen'. Mondatban: „Kiváltságokat, birtokokat, tizedeket és más örökös jövedelmeket adományozott a kollégiumnak, mindenekelőtt a debreceni éves adóból származó kétezer magyar aranyforinttal is gazdagította, és bizony sok egyéb jelentős haditette és egyéb nemes cselekedete mellett ebben őrződik meg emlékezete a jövő nemzedékek számára, melyek »soha ki nem haló [2] örökösei neki« (ki egyébként *gyermektelen* volt), írja 1617-ben." *(Collegium […] privilegiis ornat, pagis, decimis, aliisque perennibus reditibus, imprimis collato huc bis millenorum Florenorum Hungaricorum annuo tributo Debrecinensi, locupletat, et praeter alia pacis bellique generosa facinora gloriosam in hoc sui memoriam, venturae posteritati transmitti, numquamque intermoriturum [2] sibi haeredem, caetera* ἄτεκνος*, scribit circa A[nno] C[hristi] MDCXVII.)*

ἄσπονδος – a [7] oldal vége felé, Csengeri Istvánról. Jelentése: 'engesztelhetetlen'. Mondatban: „Ragyogó tehetségű, ékes beszédű, keményen vitázó férfi volt, főként a socinianus (unitárius) vitákban nem akadt párja, melyekben, míg élt, ellenfeleivel mindig *engesztelhetetlen* maradt." *(Erat vir fervidi ingenii, disertus, disputator acer, in controversiis imprimis Socinianis sine pari, quorum, dum viveret hostis* ἄσπονδος *semper fuit.)*

παραλειπόμενα – a [16] oldal végén, D. E. Jablonski 1696. július 15-ei, Enyedi Istvánhoz írt levelében, Andrzej Węgierski (Wengerscius) művéről. Jelentése: 'hiányosságok'. (A *Királyok Könyvé*ben „nem említett események" a jelentése, Platón „hiányosságok" értelemben használja.) Mondatban: „Hanem mivel ez csak századunk ötvenedik évéig terjed, és olykor a korábbiakban is időnként kevésnek tűnik, akadt néhány jámbor férfiú […], akik Isten iránti tiszteletükben elhatározták, hogy a szláv egyház történetét a kezdetektől fogva újra kidolgozzák; ahol Węgierski *hiányos*, ott kiegészítik, és folytatják munkáját e század végéig." *(At quod eadem et ad annum duntaxat 50mum hujus seculi pertingit et in superioribus etiam aliquando subinde parcior videtur, inventi sunt viri quidam pii, […], quibus in timore Domini statutum est, Historiam Ecclesiar[um] Sclavonicarum, inde a primis earum rudimentis, denuo sub incudem revocare,* παραλειπόμενα *Wengerscii supplere, et continuationem ejus usque ad finem hujus seculi subjicere.)*

παρρησίᾳ – a [18] oldal alján Pápai 1696. augusztus 20-ai, Jablonskihoz írt levelében, a reformáció első magyar képviselőiről. Jelentése: 'nyilvánosan'. (Újtestamentumi kifejezés.) Mondatban: „…amit ugyanők az evangélium vérszomjas ellenségeivel nem egyszer nyilvánosan vitázva megtettek." *(…quam quae fecerunt iidem multa, congressi* παρρησίᾳ *cum sangvinariis Evangelii hostibus non semel.)*

ἔργοις[9] – a [22] oldal közepén Pápai 1697. január 4-ei, Jablonskihoz írt levelében, az

[9] Pápai írásában nincs különbség a szóközi (σ) és a szóvégi (ς) szigma írásában.

első odera-frankfurti diákokkal kapcsolatban az erdélyi múzsákról. Jelentése: 'feladat'. Mondatban: „ahol akár összes ellenségeink akarata ellenére is kedvüket lelhetik szokásos *feladataikban* lelkük örömére." *(ubi vel omnium hostium ingratiis deliciari in assuetis ἔργοις cum spiritus jubilo possint.)*

ὁμοπίσ[τ]οις[10] – a [22] oldal közepén Pápai 1697. január 4-ei, Jablonskihoz írt levelében, a francia katolikusokról. Jelentése: 'hittárs', 'ugyanolyan hitű hívő'. Mondatban: „Áldott legyen a késői utókor számára a Felséges Frigyes Választófejedelem emléke, aki evangélikus egyházaink hányattatása közepette mintegy kősziklán és őrhelyen állva nem retten meg az idegenből fenyegető *hittársak* [azaz a francia katolikusok] háborgatásától sem." (A szövegben a 'fenyegető hittársak' helyett 'jövő viharok'-at fordítottam.) *(Sit memoria Magni Principis Serenissimi Electoris Friderici in benedictione apud Seram posteritatem nostram, qui inter has Ecclesiarum Evangelicarum undas, tanquam in petra et specula constitutus de exoticis quoque ὁμοπίσ[τ]οις Sollicitus esse non timet.)*

χαρισ[τ]ηρίων[11] – a [22] oldal alján Pápai 1697. január 4-ei, Jablonskihoz írt levelében, Bethlen Miklós leveleiről. Jelentése: 'hálaajándék', 'köszönet'. Mondatban: „Hogy ők biztonságban odaérjenek, elküldtük Gróf Bethlen Miklós úr, kollégiumunk főkurátorának *köszönőlevelét* (literas χαριστηρίων loco) a felséges Választófejedelemhez és a méltóságos Danckelmann elnök úrhoz, hogy helyettünk a Te tiszteletre méltó kezed nyújtsa át számukra alázatosan azokat." *(Utque hi tutius hinc pedem efferant, Praemisimus Illustrissi[mi] D[omi]ni Cancellarii Comitis Nicolai de Betlen Collegii nostri Curatoris Supremi ad Serenissimum Electorem et Excellentissimum D[omi]num Praesidem de Dankelman literas χαρισ[τ]ηρίων loco, per manus V[eneran]dae Dignitatis tuae humilime [sic] nostri vice exhibendas.)*

ἐάν ζησώμην [sic] – a [23] oldal elején Pápai 1697. január 4-ei, Jablonskihoz írt levelében, Pápainak a magyar reformáció adatairól készített, s a Jablonski által kért feljegyzéseiről. Jelentése: 'Ha még élni fogunk'. Mondatban: „Azonban mind én, mind kollégám, a kiváló Enyedi István rajta leszünk, *ha még élünk*, hogy ezek fáradozásaink révén, amennyit csak ő el tud végezni, hamarosan bővüljenek." *(… dabimus tamen ego et Cl[arissimus] Collega meus D[omi]n[us] Stephanus Enyedinus, operam, ut haec auctiora, Labore nostro, quanti quanti ille constiturus sit, aliquando* [23] *ἐάν ζησώμην* [sic]*, fiant.)*

νουθεσίᾳ[12] – a [26] oldal közepén Pápai 1697. május 4-ei, Johannes Simonishoz írt levelében, a két első odera-frankfurti ösztöndíjas diákról (Vásárhelyi Mihályról és

[10] A szóban egy στ ligatúra fordul elő.
[11] A szóban egy στ ligatúra fordul elő.
[12] A szóban egy ου ligatúra fordul elő.

Szokolai Istvánról). Jelentése: 'intelem'. Mondatban: „Ezért őket üdvös *intelmeinkkel* ellátva a róluk alkotott legjobb reménységgel innentől a ti hittársi kegyelmetekbe ajánljuk…" *(Quare eos salutari nostra νουθεσίᾳ praemunitos, optimae de ipsis conceptae spei pleni, vestrae ὁμοπίστου deinceps pietati commendamus.)*

ὁμοπίστου[13] – a [26] oldal közepén Pápai 1697. május 4-ei, Johannes Simonishoz írt levelében, az előbbi helyen. Jelentése: 'hittárs'. Mondatban: „Ezért őket üdvös intelmeinkkel ellátva a róluk alkotott legjobb reménységgel innentől a ti *hittársi* kegyelmetekbe ajánljuk…" *(Idem.)*

εἰς κενόν[14] – a [26] oldal alján Pápai 1697. szeptember 1-jei, Jablonskihoz írt levelében, az erdélyi reformátusok helyzetéről. Jelentése: 'üres', 'kifosztott'. Mondatban: „anyagi erőink a rendeletek harapófogójában *szinte semmivé* lettek, úgyhogy emiatt már csak a végső pusztulást várjuk mindenekelőtt testvéreink magyarországi lemészárlása által megfélemlítve". *(…res nostrae inter incudem et malleum constitutorum εἰς κενόν redactae nos ferunt, qui nihil nisi πανωλεθρίαν expectamus, territi inprimis nupera Fratrum nostror[um] in Hungaria Laniena…).*

πανωλεθρίαν[15] – a [26] oldal alján Pápai 1697. szeptember 1-jei, Jablonskihoz írt levelében az előbbi helyen. Jelentése: 'teljes pusztulás'. Mondatban: „anyagi erőink a rendeletek harapófogójában szinte semmivé lettek, úgyhogy emiatt már csak a *végső pusztulást* várjuk mindenekelőtt testvéreink magyarországi lemészárlása által megfélemlítve".[16] *(Idem.)*

πανοικί – a [27] oldal közepén Pápai 1697. szeptember 1-jei, Jablonskihoz írt levelében, az elköszönésben. Jelentése: 'házaddal/családoddal együtt'. Mondatban: „Élj boldogul *házad népével együtt*, tiszteletreméltó Uram." *(Vale V[enerande] V[ir]* πανοικί.*)*

εἰς κενόν[17] – a [30] oldal alján Pápai 1698. szeptember 8-ai, Jablonskihoz írt levelében, a kollégium anyagi eszközeiről. Jelentése: ld. [26]. Mondatban: „hogy így megerősítést nyerve diákjainkat szinte *semmivé* lett anyagi erőinkhez mért útravalóval ellátva innen jó szerencsével útnak indítsuk, s a Múzsák e telepeseit az odera-frankfurti egyetemen ismét elhelyezhessük."

[13] A szóban egy το ligatúra fordul elő.

[14] A szóban egy κε ligatúra fordul elő.

[15] A szóban az ω helyett ο áll, valamint egy θϱ ligatúra fordul elő.

[16] Az utóbbi két kifejezéshez kapcsolódik az a fordítási hiányosság, melyre a Pápai-levelek korábbi kiadásával kapcsolatban már utaltunk. Ennek összevetését a latin-görög eredetivel és a mi megoldásunkkal a görög kifejezések felsorolása után hozzuk.

[17] A szóban egy κε ligatúra fordul elő.

(…ut ita praemuniti, nostros viatico, pro rerum nostrarum εἰς κενόν redactarum ratione, armatos, hinc bonis avibus dimittere et Musaeam hanc coloniam in alma Viadrina vicissim collocare possimus.)

Ha a felsorolt előfordulásokat megnézzük, a görög kifejezések elsősorban Pápai leveleiben fordulnak elő,[18] és erős emfatikus jelleggel bírnak, tehát érzelmi hangsúlyt adnak Pápai mondandójának. Ez igaz arra a két előfordulásra is, amelyek nem a levelekben szerepelnek: mindkét esetben egy nagyra becsült történelmi személlyel, illetve előddel kapcsolatban bukkannak fel: Bethlen Gábor fejedelem és az egyik első enyedi professzor, Csengeri István jellemzésekor.

Most tehát visszatérünk az említett fordítási hiányosságra. Az eredetiben így néz ki ez a szövegrészlet:[19]

„…ut enim hinc subleventur, res nostrae inter incudem et malleum constitutorum εἰς κενόν redactae nos ferunt, qui nihil nisi πανωλεθρίαν expectamus, territi inprimis nupera Fratrum nostror[um] in Hungaria Laniena, Parisiensi illa non mitiore ubi oppida gladio militis Caesareani nec sexui nec aetati ulli parcentis, incolis nudata, ferarum habitatio facta."

Pápai Páriz Ferenc műveinek eddigi legteljesebb szövegkiadásában ez a hely így olvasható:[20]

„Mi itt üllő és kalapács között szorongattatunk, s felette nagy rémülettel tölt el hittestvéreinknek Magyarországon nemrég történt legyilkolása (mely nem volt könyörületesebb ama Párizsban történtnél), ahol is a nemmel, korral mit sem törődő császári katonaság kardja által elnéptelenített városok vadállatok lakhelyévé tétettek."

Az első félmondat fordítása *(ut enim hinc subleventur)* teljesen kimarad, a következő szakaszból csak az *inter incudem et malleum* kifejezés átültetése („üllő és kalapács között") szerepel, a többi: *„res nostrae […] constitutorum εἰς κενόν redactae nos ferunt, qui nihil nisi πανωλεθρίαν expectamus"* mindössze a soványka „szorongattatunk" kifejezésbe préselődik bele. Ennek nyilvánvaló oka az, hogy a fordító a második görög kifejezést a betűcsere és a ligatúra miatt nem tudta kiolvasni és értelmezni, és így a mondatrészletnek sem tudott megfogható jelentést adni. Saját fordításunk így hangzik:

„Bárcsak legalább ezáltal vigasztalást nyerhetnének; anyagi erőink a rendeletek harapófogójában szinte semmivé lettek, úgyhogy emiatt már csak a végső pusztulást várjuk mindenekelőtt testvéreink magyarországi lemészárlása által megfélemlítve, mely nem volt kisebb a párizsi mészárlásnál, ahol úgy hírlik, a császári sereg

[18] A tizennégy előfordulásból tizenkettő levélben található.

[19] A [26] oldal alján Pápai 1697. szeptember 1-jei, Jablonskihoz írt levelében. A jobb érthetőség kedvéért a mondat befejezését is idézem.

[20] Pápai Páriz Ferenc: i.m. 461. Hogy a fordítók közül ki készítette az adott levél átültetését, nem tudjuk.

nemre és korra való tekintet nélkül gyilkolta le a lakosságot, pusztává téve a várost – így szerezvén szállást magának."

A kihagyás pótlása mellett jónak láttuk a mondat végén szereplő *„ferarum habitatio facta"* kifejezést a szó szerinti fordítás helyett a történeti tényeknek megfelelő értelem szerint fordítani, mert a tükörfordítás kétféleképpen is értelmezhető: konkrétan és átvitt értelemben (azaz a vadállatok lehetnek tényleg vadállatok – a város pusztaságára utalva – vagy pedig a vadállatként mészárló katonák, ahogyan Pápai értette).

A levelekben az idézett 1977-es kiadásban egyébként számos helyen fordulnak elő hasonló pontatlanságok, elmosások, ahol a fordítók nem voltak bizonyosak a latin szöveg valós értelmében. Ezeket az olvasó kedve szerint megtalálhatja majd a megjelenő kétnyelvű kiadással egybevetve. Most csak két szarvashibára hívnám fel a figyelmet. Az egyik ilyen a *Sclavonia* helynév fordítása. Ez az említett kiadásban 'Szlovákföld'-ként szerepel; talán nem kell bizonygatnom, hogy ezt sohasem jelentette, hanem a Dráva és a Száva folyó által határolt Szlavóniát.

A kérdéses hely a [16] oldal elején, D. E. Jablonski Pápaihoz írt levelében (*itt* az 1. levél) fordul elő:

„Nempe Historiam Ecclesiar[um] Sclavonicarum moliuntur viri quidam pii et eruditi, eique et Historia Ecclesiarum Hungariae et Transylvaniae nec non Sclavoniae in specie ita dictae jungatur, votis omnibus expetunt."

Az 1977-es kiadásban:

„Bizony nagy buzgalommal írja néhány jámbor tudós férfiú a szláv egyházak történetét, és minden óhajtás oda irányul, hogy ehhez hozzákapcsolódjék Magyarország és Erdély egyházainak története, s nemkülönben a sajátlagosan úgynevezett **Szlovákföldé** is."[21]

Saját fordításunk:

„Tudniillik néhány jámbor és tudós férfiú éppen a szláv egyház történetén dolgozik, és mindjüknek az az óhaja, hogy Magyarország, Erdély és a szorosabb értelemben vett **Szlavónia** (a mai Horvátország) egyházainak történetét is belefoglalják."

Ha a fordító olvasta volna Jablonskinak az autográf kéziraton kívül ([17]) a másolatokban is szereplő másik, hosszabb és részletesebb levelét, melyet ugyanabban a témában egy nappal korábban dátumozva (1696. július 15.) Enyedi Istvánhoz írt,[22] láthatta volna, hogy maga a hely magyarázza, hogy csak erről lehet szó:

„Először is országaitoknak földrajzi fekvése az, ami emellett szól. Ugyanis azt kell mondanunk, hogy nemcsak hogy szomszédai vagytok a szlávoknak, hanem inkább tőlük körülvéve helyezkedtek el: délről a szorosabb értelemben vett **Szlavónia** [a mai Észak-Horvátország] határol titeket…" *(Primo vel ipse situs, quo sunt loca vestra aliquid huic momenti sibi vendicat. Non enim Sclavor[um] tam vicini esse, quam potius*

[21] Pápai Páriz Ferenc: i.m. 433. Kiemelés tőlem, I. M.

[22] Ez a levél nem szerepel az idézett kötetben, az *Origó*ban a 2. levél.

in corde ipsorum resedisse, dicendi estis: cingente vos a Meridie ***Sclavonia*** *strictissime sic appellata […]).* A mondat végén egyébként szó esik még a többi szláv országról is: *„ad occasum Bohemia et Moravia, ad septentrion[em] et orientem diffusis Sarmatarum finibus." (…nyugatra Bohémia [Csehország] és Morvaország, északra és keletre pedig Lengyelország.)*

A másik baklövés a *trimestris* 'harmadév' (azaz négy hónap) értelemben való fordítása Daniel Ernst Jablonski 1697. október 11-ei, Pápai Páriz Ferenchez írt levelében, a kollégiumnak juttatott odera-frankfurti két ösztöndíjjal kapcsolatban, a [27] oldal közepén:

„…mégis előlegezte von Danckelmann úr őméltósága a ti ösztöndíjasaitoknak járó 40 birodalmi tallért a Reminiscere Vasárnaptól Szentháromság Vasárnapjáig terjedő (amint nálunk számítják) **harmadévre**. Ezt a pénzt kézhez vettem, és ösztöndíjas diákjaitoknak az első adódó alkalommal el fogom juttatni. Arról is gondoskodni fogok, hogy mihelyt a közügyek engedik, szabályszerűen kijelöltessék az alap, amelyből a megállapított pénzösszeget **harmadévenként** kifizessék."[23]

Az eredetiben:

…praenumeravit tamen Illustriss[im]us D[omi]n[us] de Dankelman 40. *Imperiales pro* ***trimestri*** *a Dominica Reminiscere ad Trinitatis (ut nostri vulgo computant) Alumnis Vestris debitos. Hoc argentum ergo manibus accepi meis, atque ad Alumnos Vestros prima data occasione idem transmissurus sum: curaturus etiam ut quam primum per negotia publica licebit fundus, e quo singulis* ***trimestribus*** *constituta argenti Summa redeat, rite definiat[ur].*

Saját fordításunk:

„…mindazáltal a nemes Danckelmann úr előre kifizetett negyven birodalmi tallért a Megemlékezés vasárnapjától a Szentháromság vasárnapjáig tartó (ahogy a mieink általában számolják) **három hónapra**, amennyi diákjaitokat megillet. Ezt a pénzt tehát kézhez kaptam, és az első adandó alkalommal küldöm is diákjaitoknak; arról is gondoskodni fogok, hogy az alapítványi pénz minél előbb hivatalos keretek között, annak rendje és módja szerint letétbe kerüljön, hogy ebből fizessék ki **háromhavonta** a megállapított összeget."

Mindenekelőtt a *'tresmensis'* archaikus alakra visszamenő *trimestris* már a szó összetételében hordozza, hogy jelentése: három havi; a belőle képzett főnév egyébként (*trimestria*) azt jelenti: olyan vetés, amely három hónap alatt beérik. Azontúl *Reminiscere*től *Trinitas*ig 13 hét van… Ha a bakot lövő fordító legalább a többi levélben is többször említett ösztöndíj megállapított összegét figyelembe vette volna, nem sikeredik félre a fordítása. Az ehhez kapcsolódó kérdés pedig: mennyi is volt pontosan a két magyar ösztöndíjas diáknak adományozott ösztöndíj éves összege?

Jablonski leveléből tudjuk, hogy a lengyel és a litván ösztöndíjasok is 80 tallért kaptak fejenként évente. Ennyit ígértek a magyar diákoknak is először. Ha a *trimester*t 'harmadév'-nek vesszük, akkor csak háromszor negyvenet (tehát százhuszat) kaptak volna ketten együtt, ezzel az összeggel pedig sehogy sem egyezik a fejenként évi nyolcvan tallérra rúgó ösztöndíj. Ha a *trimestris*t 'háromhavi'-nak fordítjuk,

[23] Pápai Páriz Ferenc: i. m. 462. Kiemelés tőlem – I. M.

vagyis 'negyedévi'-nek, az egy évre négyszer negyven, azaz 160 tallér, tehát a két ösztöndíjasnak járó összeg: fejenként 80 tallér – így jön ki a nevezett összeg.[24]

Ennyi járt tehát a magyar diákoknak, bár Jablonski buzgalmának köszönhetően Danckelmann kijárta a fejedelemnél, hogy 3000 tallér kerüljön letétbe e célra, és annak kamataiból finanszírozzák majd a Bethlen-kollégisták ösztöndíját.[25] Ez így még több, összesen 180 tallér lett volna, amelyet Jablonski szerint két vagy esetleg három takarékos diák között oszthattak volna ki. III. Frigyes hadjárata és féléves távolléte miatt azonban nem került sor az összeg letétbe helyezésére, hanem az első évben Danckelmann és Jablonski az udvar egyéb kereteiből, illetve a saját pénzükből kölcsönöztek e célra. A diákok helyzete tehát kezdettől fogva meglehetősen bizonytalan volt.[26] Amikor a fejedelem megtért a hadjáratból, korábban hazatért kancellárját felségárulással vádolták be, és az uralkodó börtönbe vetette.[27] Helyébe Paul von Fuchs kancellár lépett, akit Pápai levélben azonnal megkeresett, vázolva neki a magyar diákok számára ígért alapítvány és az ösztöndíjasok helyzetét.[28] Fuchs válaszlevelében még a kedvezőbb alapítványi letét véghezvitelét

[24] Ld. Jablonski Pápai Páriznak írt leveleit, az *Origó*ban a 9. levelet (1697. február 23.) [23]: „a ti kiszemelt tanítványaitok különleges támogatásának az lesz a módja, hogy két, közületek kiválasztott és Frankfurtba küldött diáknak nyolcvan birodalmi tallért juttatnak évente".

[25] *Uo.*, lentebb*:* „Noha a Lengyel [24] és a Litván Egyház tanítványai csak évi nyolcvan birodalmi tallér juttatásban részesülnek, mindazáltal Danckelmann úr azt a reményt helyezte kilátásba, miszerint a felséges Választófejedelem az Erdélyi Alapítvány számára háromezer tallért fog letétbe helyezni, melynek jövedelme évente száznyolcvan tallér lesz. Ezt majd vagy két diák között lehet megosztani úgy, hogy mindketten kilencvenet kapjanak, vagy három között úgy, hogy mindjüknek hatvan-hatvan jusson. Ez talán elég lehet nekik, ha szerény és takarékos ifjakat küldtök, különösen, ha valamelyikük pénzét otthonról is kipótolják."

[26] Ld. Pápai panaszait 1697. szeptember 1-jei levelében (az *Origó*ban a 12. levél, [26]): „A felséges Választófejedelem távolléte káros volt ott levő diákjaink számára, ugyanis abból a kevéske saját pénzből élnek, amit innen magukkal vittek. S hacsak Méltóságod, miként helyesen tette, a továbbiakban is ki nem segíti őket szükségükben, s a kiváló és hősies Danckelmann Úrnak eszébe nem juttatja, akkor tanítványainknak dolguk végezetlenül a hazatérésre kellene gondolniuk."

[27] A háború utáni változásokról és az ösztöndíjasok szorult helyzetéről szintén Pápai Páriz összefoglalása az *Origó*ban a [28] oldalon: „…a professzorok ítélete alapján a fejedelmi ösztöndíjra küldeni méltó diákokat immár Frankfurtba hívták, azok végre megkapták a fejedelmi ösztöndíj első részletét Jablonski úr jámbor igyekezetének és Danckelmann úr kegyének köszönhetően, mire az udvar színe megváltozik a választófejedelem előtt: a kollégium nagy jótevőjét és Isten küldötte patrónusát, ki nemrég lett közbenjárónkká a pompás ösztöndíj ügyében, lázítással vádolták meg, és börtönbe vetették. Diákjaink kétségbeesve és aggodalommal tele, hogy mit tegyenek, kihez forduljanak, rögtön hazaírnak e választófejedelmi támogatás első kiötlőjének [azaz Pápainak], Jablonski úrnak pedig, ki Pápai professzort biztatta, elpanaszolják helyzetüket, hogy tudniillik jótevőjüket, Danckelmannt elmozdították hivatalából, a választófejedelem távol van az udvarral együtt Poroszországban, Danckelmann hivatalát Paul von Fuchs vette át a legfőbb elnöki méltóságban, és már mindent ő irányít a fejedelem nevében."

[28] Az *Origó*ban a 14. levél (1698. március 30.): „Ugyanis a Felséges Választófejedelem elhatározta, hogy e kollégium két diákját, kiket feletteseik megfelelő felkészültségük alapján ajánlottak, a híres Odera-Frankfurti Egyetemen évi száznyolcvan birodalmi tallérral támogatja. El is küldtük diákjainkat a múlt tavasszal, kik még most is Frankfurtban tartózkodnak, s a megállapított ösztöndíjjal élni szeret-

ígéri Pápainak, aminek eredményeként annak kamataiból évi 180 tallér, azaz fejenként 90 illetett volna meg évente minden új diákot.[29] Berlinben végül nyilván a háború költségei miatt úgy döntöttek, hogy nem létesítenek külön e célra egy alapítványt, hanem egy már meglevő alapítványból kell minden egyes új ösztöndíjas számára az évi 80 tallért kérvényeznie az ezzel megbízott tisztségviselőnek. Így a két diák számára együttesen járó összeg egy évre kétszer nyolcvan, azaz 160 tallér maradt, amennyi a többi külföldi ösztöndíjas diáké is volt.[30]

A Bethlen-levelek

Miként bevezetőmben említettem, a Pápai Páriz Ferenc által Daniel Ernst Jablonski segítségével kijárt odera-frankfurti fejedelmi ösztöndíjak ügyében Bethlen Miklós kancellár mint a Nagyenyedi Kollégium főkurátora köszönőleveleket írt III. Frigyes brandenburgi választófejedelemnek és miniszterelnökének, von Danckelmann bárónak. A két levél szövegezésében igen hasonló, tartalmilag gyakorlatilag szinte azonos, csupán a rangból és címből adódó különbségek adják a köztük levő eltéréseket. Az *Origó*ban ezek a 6. és 7. levél, [21–22], saját fordításunkat ld. közvetlenül utána:

nének. Ám jóllehet az ígért ösztöndíjat [29] még Őfelsége kegyelme révén és Méltóságod elődje, a Méltóságos Elnök Úr intézkedésére letétbe kellett volna helyezni (ugyanis e hős volt e kegyes akarat közbenjárója), ezt azonban részint Őfelsége hosszasabb poroszországi távolléte, részint az ő hőn óhajtott visszatérte után az említett Danckelmann úr balsorsa megakadályozta."

29 Ld. 1698. május 3-án kelt levelét [29]. A Nagyenyedi Kollégium tanárainak határozata alapján az ösztöndíj időtartama valamennyi diák számára egy év volt; ld. *Origo*, 11. levél – Pápai levele Johannes Simonishoz 1697. május 4-én [26]: „alapos megfontolás után a jelenlegi fejedelmi ösztöndíjasok számára egy esztendőben határoztuk meg kiszabott idejüket" *(maturo consilio praesentibus pro Electoralis Stipendii usura, definivimus anni unius curriculum)*.

30 Ld. Jablonski leveleit: *Origo*, 17. levél [31], Berlin, 1698. október 4-én: „Ugyanis jóllehet az a háromezer talléros összeg nem kerülhetett letétbe e jótékony célra, mindazáltal azt elértük, hogy rendelet biztosítja folyamatosan és meg nem szűnő módon százhatvan tallér folyósítását évente diákjaitoknak"; és uo., 18. levél [32], Berlin, 1700. március 2-án: „E hajótörésben azt a deszkát ragadtam meg, mely a legközelebbinek és a legalkalmasabbnak látszott, és nem kis fáradozással sikerült odáig vinnem a dolgot, hogy (miként korábbi levelemben már írtam) diákjaitok az úgynevezett *Mons pietatis* alapítványból kapják ösztöndíjukat, annak jövedelméből utalnak ki nekik évente nyolcvan tallért." A brandenburgi fejedelem ösztöndíját egyébként az egyetem Frankfurtból Berlinbe költözésének idejét kivéve jó másfél évszázadig élvezhették a nagyenyedi diákok. Ld. Nagy Géza: „Pápai Páriz Ferenc (1649–1716)", in Pápai: i.m. 75.; P. Szathmáry Károly: *A Gyulafehérvár-Nagyenyedi Főtanoda története*, Nagyenyed, 1868, 104.

Serenissime ac Potentissime Princeps Elector D[omi]ne D[omi]ne mihi Clementissime,	*Excellentissime D[omi]ne D[omi]ne Fautor Colendissime.*
Cum Singulari animi mei ac totius Ecclesiae Reformatae Transylvaniae gaudio intellexi, quod vestra Serenitas ex innata Sua Clementia et admiranda erga religionem Reformatam devotione in animum induxerit. Tres a nobis Reformatis recommendandos Studiosos Transylvanos in Illustri Viadrina universitate sustentare ex Collegiis Transylvaniae, pro qua Vestrae Serenitatis Clementia, ego indignus quidem, sed Supremus in Transylvania Ecclesiarum et Scholarum Reformatarum Curator maximas totius Ecclesiae nomine ago gratias, Simulque quam humilime [!] V[est]rae Serenitati recommendo Primarium et Praecipuum in Transylvania ex Scholis Collegium nostrum Reformatum Nagy Enyediense, fundatore Serenis[simo] quondam Gabriele B e t l e n S[acri] R[omani] I[mperii] ac Transylvaniae Principe clarum, ut hoc beneficium erga hoc praeprimis quam clementissime exercere dignetur, Simulque Studiosos Curatorum et Professorum recommendatione munitos et Suo tempore ad oscula manuum V[est]rae Serenitatis mittendos quam benignissime in suam gratiam recipere velit, rogamus et simul quoque Deum Ter optimum Maximum oramus, ut v[est]rae Serenitatis vitam ac fortunam ad annos perpetuos prolonget, simulque tam Personae v[est]rae Serenitatis, qua[m] quidem Toti Serenissimae Domui Electorali amplissime benedicat et quam diutissime in bonum Totius C[h]r[is]tianitatis et emolumentum Ecclesiarum Reformatarum interque illas in nostrarum Transylvanicarum consolationem conservet et prosperet.	*Relatum mihi est a Professoribus Illustris Collegii Nagy-Enyediensis Transylvanici, quod Serenissimus ac Potentissimus Elector, ex innata Sua clementia et admiranda erga Religionem Reformatam devotione, opera v[est]rae Excellentiae, in animum induxerit Tres a nobis Reformatis recommendandos Studiosos Transylvanos in Illustri Viadrina Universitate sustentare ex Collegiis Transylvaniae, pro quo V[est]rae Excellentiae fatigio et benevolentia ego [22] indignus quidem, sed Supremus in Transylvania Ecclesiarum et Scholarum Reformatar[um] Curator, maximas Totius Ecclesiae nomine ago gratias, Sim ulque [!] [recte: simulque] qua[m] demisse v[est]rae Excellentiae recommendo Primarium et Praecipuum hic in Transylvania ex Scholis praespecificatum Collegium nostrum Reformatum Nagy Enyediense, fundatore Serenissimo quondam Gabriele B e t l e n S[acri] R[omani] I[mperii] ac Transylvaniae Principe clarum, ut hoc beneficium praeprimis erga hoc applicare studeat v[est]ra Excellentia, simulque Studiosos Curatorum ac Professorum recommendatione munitos et suo tempore ad oscula manuum Suae Serenitatis mittendos quam favorabiliter in Suum Patrocinium recipere velit, rogamus.*

Albae Juliae die 1. Decembr[is] 1696.	*Albae Juliae d[ie] 1 Decembr[is] 1696.*
Nicolaus Comes de Betlen, Transylvaniae Cancellarius, Ecclesiarum Reformatarum Curator Supremus.	*Nicolaus Comes de Betlen, Transylvaniae Cancellarius, Ecclesiarum Reformatarum Curator Supremus.*

Saját fordításunkban a két levél így hangzik:

Felséges és Hatalmas Választófejedelem, Kegyelmes Uram!	Tiszteletreméltó és kiváló Jótevőnk!
Lelkem és az egész Erdélyi Református Egyház hatalmas örömével értesültem arról, amit Felséged veleszületett kegyességéből és a református vallás iránti csodálatos odaadásából elhatározott, hogy három, az erdélyi kollégiumokból erre általunk kiválasztott református diák költségeit az Odera-frankfurti Egyetemen támogatja. Ezért Felséged kegyéért jómagam, ki méltatlan vagyok ugyan, mindazáltal az erdélyi református egyházak és iskolák főkurátora, az egész Egyház nevében legmélyebb hálánkat fejezem ki, egyúttal a legalázatosabban Felséged figyelmébe ajánlom református iskoláink közül mindenekelőtt és legfőképpen a Nagyenyedi Kollégiumot, melyet egykor Erdély felséges fejedelme, Bethlen Gábor alapított, hogy e nevezetes kegyet elsősorban ez iránt méltóztassék gyakorolni. Egyúttal kérem, hogy a kurátorok és a professzorok által ajánlott és Felségedhez megérkezésük után kézcsókra küldött diákokat jóakaratába fogadni szíveskedjék.	Az erdélyi Nagyenyedi Kollégium jeles professzorai beszámoltak nekem róla, hogy a Felséges és Hatalmas Választófejedelem veleszületett kegyességéből és a református vallás iránti csodálatos odaadásából Méltóságod közreműködése révén úgy határozott, hogy három, az erdélyi kollégiumokból erre általunk kiválasztott református diák költségeit a Frankfurti Egyetemen támogatja. Ezért Méltóságod fáradozásáért és jóindulatáért jómagam, [22] ki méltatlan vagyok ugyan, mindazáltal az erdélyi református egyházak és iskolák főkurátora, az egész Egyház nevében legmélyebb hálánkat fejezem ki, egyúttal a legalázatosabban Méltóságod figyelmébe ajánlom református iskoláink közül mindenekelőtt és legfőképpen a Nagyenyedi Kollégiumot, melyet egykor Erdély felséges fejedelme, Bethlen Gábor alapított, hogy e nevezetes kegyet elsősorban ez iránt méltóztassék gyakorolni.

Egyúttal könyörgünk a magasságos Istenhez, hogy Felségednek hosszú és szerencsés életet adjon, és úgy Felséged személyét, mint az egész fejedelmi házat áldja meg bőségesen, és őrizze meg és segítse minél tovább az egész kereszténység és a református egyházak, köztük a mi erdélyi egyházaink javára.	Egyúttal kérem, hogy a kurátorok és a professzorok által ajánlott és Felségedhez megérkezésük után kézcsókra küldött diákokat támogatásába fogadni szíveskedjék.
Gyulafehérvár, 1696. december 1-jén.	Gyulafehérvár, 1696. december 1-jén.
Gróf Bethlen Miklós Erdély kancellárja A Református Egyházak főkurátora	Gróf Bethlen Miklós Erdély kancellárja A Református Egyházak főkurátora

Valószínűleg ez zavarhatta meg az 1977-es Pápai Páriz-kiadás fordítóit, ugyanis a két hasonló levélből három lett: a Danckelmannak címzett levelet kissé átstilizálva ugyan, de gyakorlatilag ugyanazzal a szövegezéssel Jablonskinak címezve is hozza a kötet a 450–452. oldalon (24. és 25. levél).[31] Ennek a *lapsus*nak az oka egyrészről az lehet, hogy Bethlen nem szólítja meg név szerint Danckelmannt. Másrészről a Pápai-kötet latin prózáinak fordítói: Józsa János, Kovács Erzsébet, Marian Victor és Puskás Lajos nem egyeztették egymás között a kiadott szöveget (mint említettük, a kötetből nem derül ki, hogy ki melyik levelet fordította), és aztán sem a szerkesztő, Nagy Géza, sem a lektorok, Benkő Samu és Szabó György nem vették azt észre. Nem ellenőrizték az *Origo* eredeti kéziratát az 1987-ben megjelent, Bethlen Miklós *Levelei*t tartalmazó kiadás szerkesztői és fordítói sem,[32] akik e két levélfordítást a második, hibás címzéssel együtt egy az egyben bemásolták kötetükbe az 517–518. oldalon (359–360. levél). A mindkét kiadásban hibásan szereplő ikerfordítás tehát így néz ki egymás mellett:

Pápai, 24. levél, 450–451. o.; Bethlen, 359. levél, 517. o.	Pápai, 25. levél, 451–452. o.; Bethlen, 360. levél, 518. o.

[31] Pápai Páriz Ferenc: i.m.

[32] *Bethlen Miklós levelei*. Az 516. oldalon 358. sorszámmal a III. Frigyesnek írt levelet latinul közli, Kulcsár Péter fordítását a 756–757. lapon. Ugyanitt közli forrását: Bod Péter: *Historia Hungarorum Ecclesiastica*, Lugduni Batavorum, 1890; és megemlíti azt is, hogy: „Bod még hozzáfűzi, hogy Bethlen ugyanekkor írt Danckelmannak is – l. a 359. sz. levelet, – köszöni, hogy a jótéteményért közbenjárt." Tehát Bod sem beszél egy harmadik, Jablonskinak címzett Bethlen-levélről.

Eberhard Christoph Balthasar Danckelmannak	Daniel Ernst Jablonskinak
Tiszteletreméltó Kegyelmes Pártfogó Urunk!	Igen jeles Jóakaró Uram,
A híres erdélyi Nagyenyedi Kollégium professzorai jelentették nekem, hogy a hatalmas Választófejedelem Őfelsége a református vallás iránti vele született és bámulatra méltó kegyességétől, valamint Méltóságod odaadó fáradozásától indíttatva elhatározta, hogy Erdély kollégiumaiból általunk ajánlandó három erdélyi református diákot az Odera melletti Frankfurt híres egyetemén ellátásban részesít. Méltóságodnak ezért a fáradozásáért és jóakaratáért én, mint Erdélyben a református eklézsiáknak és iskoláknak – bár érdemtelenül – főgondnoka, az egész egyház nevében igen nagy köszönetet mondok. Egyszersmind a legmélyebb alázattal Méltóságod figyelmébe ajánlom az itteni erdélyi iskolák közül a legelsőt és a leghíresebbet, a fentebb említett, alapítójáról is, néhai Bethlen Gábor őfelségéről, a Római Szent Birodalom hercegéről és Erdély fejedelméről híres Nagyenyedi Református Kollégiumunkat avégett, hogy ezt a jótéteményt elsősorban ennek javára igyekezzék Méltóságod fordítani. Egyúttal kérjük, hogy a kurátorok és professzorok ajánlásával ellátott és a kellő időben Őfelségéhez kézcsókra odaküldendő diákokat minél nagyobb jóindulattal pártfogásába venni szíveskedjék.	A kiváló erdélyi Nagyenyedi Kollégium professzorai jelentették nekem, hogy a felséges és Nagyhatalmú Választófejedelem veleszületett kegyelmességétől és a református vallás iránti csodálatra méltó buzgóságától indíttatva, Kegyelmességed fáradozásának eredményeként kegyeskedett az erdélyi kollégiumokból általunk, reformátusok által ajánlandó erdélyi tanuló ifjakról a híres oderafrankfurti egyetemen gondoskodni. Kegyelmességed eme fáradozásáért és jóakaratáért én, bizonyára méltatlan, de Erdélyben a református eklézsiák és kollégiumok főgondnoka, az egész Egyház nevében forró köszönetet mondok, s egyszersmind alázatosan Kegyelmességed pártfogásába ajánlom itt az Erdélyben lévő iskolák közül a legelsőt és legjelesebbet, a néhai Bethlen Gábor, a Római Szent Birodalom és Erdély felséges fejedelme alapítása folytán hírneves, fennebb említett Nagyenyedi Református Kollégiumunkat, hogy eme jótéteményt Kegyelmességed elsősorban ennek biztosítani igyekezzék, s egyben kérjük, hogy a gondnokok és professzorok által ajánlandó tanuló ifjakat szíveskedjék minél kegyesebben oltalmába fogadni.
Gyulafehérvár, 1696. december 1.	Gyulafehérvárt, 1696. december 1-jén.

Gr. Bethlen Miklós Erdély kancellárja, A református eklézsiák főgondnoka	Gróf Bethlen Miklós Erdély kancellárja, A református eklézsiák főgondnoka

Felhívnám a figyelmet, hogy a (hamisan) Jablonskinak címzett levélből kimarad, hogy három diák ösztöndíját határozta el a fejedelem. Ezek száma persze még képlékeny volt, mint a fentiekben láttuk, azonban Bethlen Miklós nyilván egyetértett Pápaival abban, hogy „merjünk nagyot álmodni".

Az *Origo* kéziratában, mint említettük, csak két Bethlen-levél szerepel, utána rögtön Pápai 1697. január 4-én keltezett, Jablonskihoz írt levele következik. Szerzőnk is bizonyítékot ad arra, hogy ő maga csak két Bethlen Miklós által írt köszönőlevelet küldött Jablonskinak

Pápai ugyanis ezt írja Jablonskinak 1697. január 4-én, a [22] oldal alján, az első odera-frankfurti ösztöndíjas diákokról: „Hogy ők biztonságban odaérjenek, elküldtük Gróf Bethlen Miklós úr, kollégiumunk főkurátorának köszönőlevelét a felséges Választófejedelemhez és a méltóságos Danckelmann elnök úrhoz, hogy helyettünk a Te tiszteletre méltó kezed nyújtsa át számukra alázatosan azokat."[33] Tehát nem említ semmiféle Jablonskinak szóló Bethlen-levelet.

Jablonski válasza erre Pápainak 1697. február 23-án, a [23] oldal közepén: „Megkaptam leveledet a méltóságos kancellár úr leveleivel együtt, valamint a tiszteletreméltó Enyedi István úrét is. Hogy a kancellár úr levelei mily becsesek voltak udvarunk számára, azt a legfőbb elnök úr válaszlevele kellően megmutatja."[34] Láthatjuk, hogy Jablonski sem szól ebben semmiféle neki címzett Bethlen-levélről. Ha kapott volna neki címzett levelet a kancellártól, bizonyára ő is válaszolt volna rá, ahogy Danckelmann tette Jablonski tanúsága szerint.[35]

Csernátoni Pál epitáfiuma

Rátérek utolsó témámra fordítói megjegyzéseimben: Csernátoni Pál sírversére, melyet Pápai egykori, atyjaként szeretett tanára 1679-ben bekövetkezett halálára írt, akinek a Bethlen-kollégiumban egy év múlva az örökébe lépett. E költemény

33 *Utque hi tutius hinc pedem efferant, Praemisimus Illustrissi[mi] D[omi]ni Cancellarii Comitis Nicolai de Betlen Collegii nostri Curatoris Supremi ad Serenissimum Electorem et Excellentissimum D[omi]num Praesidem de Dankelman literas χαρισ[τ]ηρίων loco, per manus V[eneran]dae Dignitatis tuae humilime [!] nostri vice exhibendas.*

34 *Accepi Tuas, cum adjunctis Ill[ustrissi]mi D[omi]ni Cancelarii, nec non plur[imum] R[everen]di D[omi]ni St[ephani] Enyedi. Illae, quam Aulae nostrae gratae fuerint, Responsoriae Ill[ustrissi]mi D[omi]ni Supremi Praesidis, satis edocebunt.*

35 Ez a levél (Danckelmann válasza) nem szerepel az *Origó*ban, sem az idézett kötetekben: Pápai: i.m.; *Bethlen Miklós levelei*.

Bod kiadásában megjelent ugyan latinul,[36] magyar fordítása azonban itt olvasható először – egyébként az egyetlen verses betét a kollégiumtörténetben. Így vezeti be Pápai Páriz:

„A fentebb említett igen művelt Csernátoni Pál halála, mely a híres kollégiumra oly nagy csapást jelentett, 1679. februárjában következett be gutaütés miatt, akit az elhunyt néhai tanítványa, Pápai Páriz Ferenc ekként siratott".[37] Mint bevezetőmben említettem, Csernátoni halálának dátumát ez a hely egyértelműen tisztázza, a verset követő részlet pedig Pápai Páriznak a kollégiumi professzori állásba való kinevezésének idejét erősíti meg, amiről már olvashattunk Pápai naplójában,[38] eddig azonban Nagy Géza is első helyen Bod Pétert idézte:[39]

„Miután az ő katedrája a rektori állással együtt megüresedett, a fejedelem és a kurátorok közös határozata alapján Pápai Páriz Ferencnek, az orvostudomány doktorának adták azt 1680. január 4-én. E napon a híres Bethlen Miklós és a tiszteletre méltó Tophaeus [Dabas] Mihály püspök ünnepélyesen beiktatták őt hivatalába: a természettudomány, a történelem és a görög nyelv oktatását bízták reá".[40]

A vers formája eltér a sírfeliratokban szokásos disztichonos formától, itt ugyanis egy hexametert egy jambikus dimeter követ. A klasszikus antikvitásban Horatius 14. és 15. epódoszai szerepelnek ebben a metrumban,[41] és Fehér Bence adaléka szerint előfordulnak ugyan ritka ókori példák arra, hogy hexameter és jambikus sor valamilyen párosításban összekerül sírversen, de nem túl gyakran.[42]

Alább közlöm Pápai Páriz Ferenc latin szövegét és fordításomat:

Dasne manus tandem Lethe, morerisque diu quem
Dicent, petentque posteri.

[36] Csernátoni Pál epitáfiumát Bod Péter kétszer is közli nyomtatásban: *Hungarus tymbaules continuatus*, Nagyenyed, 1766, 87–88., valamint *Historia Hungarorum ecclesiastica*, II, Lugduni Batavorum, 1890, 458–459.

[37] *Supra memorati Literatissimi Viri D[omi]ni P a u l i T s e r n a t o n i mors Illustri Collegio adeo damnosa, incidit in Annum sequentem MDCLXXIX. mensem Februarium, quando is subito forti apoplexia, quem Franciscus Pariz Papai Defuncti olim discipulus, ita luxit…*

[38] Pápai: i.m. 171.

[39] Pápai: i.m. 56.

[40] *Vacans hujus cathedra cum Paedagogiarchatu communibus Principis et D[ominorum] D[ominorum] Curatorum votis eidem F r a n c i s c o P a r i z P a p a i Med[icinae] D[octo]ri, Anno Christi MDCLXXX. die 4. Januarii, quo die solenniter introductus per Illustrem D[omi]n[um] D[omi]n[um] N i c o l a u m d e B e t l e n et venerandum Episcopum D[omi]n[um] M i c h a e l e m T o f a e u m ad Physices et Historiar[um] professionem Lingvaeque Graecae studium excitandum.*

[41] Ezúttal köszönöm meg Fehér Bencének, hogy felhívta erre a figyelmem. Horatius többi epódoszában (1–13. és a 17.) többnyire a jambikus trimeterek (hatosok): x — | ∪ — | | x — | ∪ — | | x — | ∪ — váltakoznak jambikus dimeterekkel (négyesekkel): x — | ∪ — | | x — | ∪ —.

[42] Például nálunk Pannoniában CIL III 3362: Cui vita parva, mors valde citata fuit, / quem flentes doleunt (!) miserique parentes. Ezen kívül CLE (ed. F. Bücheler) 1538, 1542 (és az egész *properavit aetas*-kezdetű formulacsalád). Köszönet még egyszer Fehér Bencének.

Tunc etiam moreris P a u l e , inmortalia semper
Prensare qui contenderas,
Et frustra moreris, cogis quia Gargara laudum,
Et vivis, imo aeternus es.
Littera ni pereat, Musa omnis et arbiter omnis,
Testisque bonor[um] integer,
Littera te pascet, Musae super aethera scribent,
Testesque splendidas agent.
Jure etiam merito, quin jure haec praemia poscet
Laboris hoc stipendium.
[12] Post tot pentathla et post mixtos pulvere cursus,
Victamque harenam gloria.
Naturae Oceanum felici nave subactum
Post tot bonas scientias,
Queis impallueras a primis fervidus annis,
Nec deerat messis nisi.
At privata silere decet, cum publica prostent
Majora dona millies,
Messem fecisti, messem demessuit illa
Foelix juventa Te duce,
Quae te Claudiaca et quae post Enyedina per arva
Vidit, ducem secutaque est.
Hinc tu Principibusque viris non ultimus hospes,
Qua polluisti gratia.
Atque aliis pariter dilectus, sive doceres,
Seu quid referres per jocum,
Omnia spirabant canum et venerabile pectus
Nil non acutum prodiit.
Mastix pigritiae, ignaris exosus et ipse
Gnavis amatus et Pater,
Tunc etiam moreris vita dignissime longa.
Sic est, refer longum vale,
Excubitor fortis Musar[um] et nobilis Atlas
Riges, cubas, non excubas,
Perge cuba molli sub cespite, credito pro te
Et nostra lingua henc [hinc] excubat.

Saját fordításom:

Hát csakugyan meghalsz, s kezeid Léthének adod már?
Az utókor téged visszasír.
Még ha meg is halsz, Pál, te örökkön örökké élsz, ki

Jótetteiddel tündökölsz,
Mindig a nemmúlók seregét kereséd, te hiába
Halsz most, a híred égig ér.
Hű bíránk, Múzsánk, tudományunk hogy sose vesszen,
Te örökké híven őrködöl.
Bölcsesség éltet, Múzsák róják az egekbe
Neved, dalolják híredet.
Méltán és jogosan nyeri fáradozásod e díjat,
Küzdelmed illő bére ez.
[12] Túl vagy a versenyeken, poron és veritéken, a sáron,
A győzelem mégis tiéd.
Végigszelted a természet vizeit, siker érte
Minden tudós hivatásodat,
Mikben zsenge korodtól sápadtál szakadatlan,
Termése meglett jókoron.
Hagyjuk mind, mi magánügy, többet adál te a
Köznek, közös kincs mindahány,
Ültettél te magot, s termését bőven, örömmel
Learatta azt az ifjuság,
Kik Kolozs és Nagyenyed földjén azután figyelemmel
Nem szűntek rajtad csüggeni.
Így lettél fejedelmek hű vendége; e kegyben
Volt részed is bőségesen.
Egyformán szeretett, ki diákként ült a padokban,
S ki tréfamestert hallgatott.
Minden lelkesitett, tele voltál gondolatokkal,
Valóra vált sok fényesen.
Restség orvosa, nem szívelt az üresfejüeknek,
Tudósok atyja, pártfogónk,
Hosszú életet érdemlesz, de ma mégis elárvul
E hely, kiálts hát búcsuszót,
Múzsák őre te, itt fekszel hát, és nemes Atlasz,
Nem tartod, ím, az őrhelyed,
Fekve pihenj puha földben, s hidd, átvesszük a strázsát,
Tanítva híven őrködünk.

A költemény elemzése előtt vessünk néhány pillantást a történetíró költői tevékenységére. Pápai Páriz kora hagyományát folytatja és őrzi, amikor latin nyelvű versben emlékezik meg alig 46 évesen elhunyt elődjéről.[43] Szokás volt az is, hogy doktorrá

[43] Csernátoni Pál (1633?–1679) Apáczai Csere János tanítványa, 1656-ban a kolozsvári református kollégiumban retorikát oktatott. Később Bethlen Miklós nevelőjeként elkísérte őt külföldi tanulmányútjára (1661, Heidelberg, Utrecht, Leiden), ahogy később öccsét, Bethlen Pált is (1663, Anglia, Leiden).

avatáskor ünneplő verses füzetet jelentettek meg a doktorandusz tiszteletére annak barátai és tanárai, leginkább latinul. Pápai tiszteletére is megjelent egy ilyen verseskötet *Vota solennia* címen Bázelben, 1674. október 20-ai doktorrá avatására, görög, latin, francia, német, magyar, sőt román nyelven;[44] a verseket elmondták, illetve átadták Pápainak a doktorrá avatás napján. Így emlékezik meg erről naplójában: „Azután az avató felém fordult, és minekutána ismertette családomat, hazámat, életutamat stb., felszólított beszédem megtartására. Az orvostudomány kezdeteiről és fejlődéséről értekeztem. Jóakaróim és barátaim különböző üdvözlő költeményekkel halmoztak el. Ezek után a pedellus dr. Rudolph Burchard, az egyetem alelnöke elé vezetett, s ott az Egyetem jegyzője bevette az esküt."[45]

Ő maga szintén írt üdvözlő verseket barátai doktorrá avatására, illetve fontos publikációik megjelenésére görög és latin nyelven, peregrinustársai és jó barátai: Veresegyházi Tamás bázeli doktorrá avatására 1674-ben,[46] valamint Kállai Kopis János zürichi doktorrá avatásakor 1475-ben,[47] a Hollandiában tanult karteziánus-coccejánus debreceni tanár, Szilágyi Tönkő Márton *Philosophia ad usum scholarum* c. műve megjelenésére, melynek kiadásában Pápai is közreműködött,[48] illetve egy odera-frankfurti diák, Jástfalvi Török György értekezése kiadásakor 1711-ben.

Latin nyelvű sírverset még több alkalommal költött: legelőször az igen fiatalon, külföldön elhunyt vándordiáktársa, Békési Horváth János tiszteletére 1674-ben, aki egyébként szinte a halotti ágyán írta számára a doktorátusát köszöntő *Hattyúdal*át,[49] azután Bethlen János kancellár temetésére 1678-ban,[50] Bethlen Farkas történetíró, Fehér vármegye főispánja temetésére 1679-ben, Csernátoni Pál halálára szintén 1679-ben,[51] Kendeffy Miklós halálára 1680-ban,[52] Apafi Mihályné Bornemissza Anna temetésére 1688-ban,[53] Bánffy Zsigmond, Fehér megyei főispán,

1665-ben Bázelben magiszteri fokozatot szerzett filozófiából. A filozófiában Descartes, a teológiában Coccejus híve és terjesztője. 1668-tól tanított Nagyenyeden haláláig, történelmet, filozófiát, matematikát és csillagászatot.

44 A karánsebesi Mihai Halici, Pápai egykori román osztálytársa, jóbarátja, karteziánus eszmetársa volt az első román időmértékes költemény szerzője. Ld. Nagy Géza bevezetőjét in Pápai: i.m. 40. A versek kiadásának költségeit egyébként naplóbejegyzése tanúsága szerint Pápai maga fedezte. Ld. *Életem folyása*, in Pápai: i.m. 161.

45 *Életem folyása*, in Pápai: i.m. 160.

46 In *Plausus votivos*, Bázel, 1674. RMK, III. 2674, görög és latin nyelven.

47 Zürich, 1475, RMK, III. 2727.

48 Görögül, Heidelberg, 1678. RMK, III, 2899.

49 In *Justa piis manibus*, Bázel,1674. RMK, III, 2643. Magyarul Tóth István fordításában: Pápai: i.m. Békési Horváth teológiahallgatóként Pápaival együtt érkezett Bázelbe, vele, Veresegyházi Tamással és Kállai Kopis Jánossal együtt naponta találkoztak és tartották a barátságot. Békési ágyéksérve miatt utazott Bernbe, ahol megműtötték, s kilenc napra rá halt meg.

50 In Bod Péter, *Hungarus tymbaules*, Nagyenyed, 1764, 51.

51 In Bod Péter, *Hungarus tymbaules continuatus*, Nagyenyed, 1766, 87–88.

52 *Uo.*, 88–89.

53 *Soliloquium emortuale*, *uo,*, 90–93.

a Bethlen Kollégium kurátora halálára 1687-ben,[54] sőt a saját sírversét is megírta *Pax sepulcri* című művének végére illesztve 1698-ban.[55] Magyar nyelvű búcsúztatója Bethlen Elek temetésére 1696-ban Erdély függetlenségét is siratja,[56] s egyben a népet kizsigerelő, a törvényhozásban csak a maga érdekeit néző nemességnek szóló intés.[57] Utolsó ilyen műfajú költeménye a kolozsvári nyomdát felállító Misztótfalusi Kis Miklóst sirató búcsúzója 1702-ben.[58] Az utóbbi halálára egy epikus jellegű, hosszabb magyar költeményt is írt *Életnek könyve* címmel, melyben részletesen ecseteli az egész Európában igen sikeres, itthon azonban csúnyán meghurcolt és fiatalon elhunyt nyomdász érdemeit. Ez egyben az első magyar nyelvű tömör verses paleográfia és nyomdatörténet is: rövid filozófiai bevezető után (1–8. vsz.) nagyon frappánsan négy versszakban foglalja össze a különböző íróanyagok kialakulását – egy-egy versszak jut a viasztáblák, a papirusz, a pergamen és a papírmalmok használatának, majd a görög és a latin betűk eredete következik egy-egy versszakban, s ezután tér rá a költséges és ritka kéziratokat felváltó nyomda feltalálására, tökéletesítésére és elterjedésére (17–31. vsz.). A magyarországi és erdélyi nyomdák történetébe (32–43. vsz.) kapcsolódik bele Misztótfalusi élettörténete (44–70. vsz.). Ismerteti amszterdami és hollandiai eredményeit és hírnevét: betűöntő, betűvéső és nyomdász mesterségbeli egyedülálló kiválóságát és maradandó eredményeit, újításait.[59] Ezután itáliai meghívását és megbecsülését ecseteli Firenzében, a Medici herceg, III. Cosimo (1642–1723) udvarában; a Vatikánban, XI. Ince pápa által, majd a grúz fejedelem és a holland király megbízásait. Hangsúlyozza, hogy Misztótfalusi a saját szépen gyarapodó jövedelmét kívánta a magyar Bibliákban immár szűkölködő hazájára fordítani, s ez a cél hajtotta, hogy hazatelepülve nyomdájával „mind a két hazában" bőségesen és olcsón tudja ellátni a maga által nyomtatott magyar Bibliákkal honfitársait. Pápai nem mondja ki és nem részletezi a külföldön széles körben elismert magyar nyomdász honi Biblia-kiadásával kapcsolatos hazai meghurcoltatását, csupán őszinte jó szándékát emeli ki: „Feltette szép kinccsel megrakni e hazát, / görög, zsidó, deák betűkkel cástáját"; és a reá váró háborúságról és „szövevényes bajról", az „életét úntató nyughatatlanságról" beszél. Nyomatékkal említi, hogy Belgiumban békességben, szabadságban, gazdagon élt és élhetett volna tovább barátaitól körülvéve, megbecsülten, semmiféle szükséget nem szenvedve, mégis – Pápai kezdettől való sürgetésére[60] – a nehezebb utat választotta: hogy

[54] *Soliloquium mentis*, *uo.*, 93–95.

[55] *Votum authoris*, in *Pax sepulchri*, Kolozsvár, 1698. 206.

[56] A császári seregek ekkor vonultak be Erdélybe, s II. Apafi Mihályt haláláig tartó fogságba vitték Bécsbe.

[57] Pápai: i.m. 346–348.

[58] In Bod Péter, *Hungarus tymbaules continuatus*, 99.

[59] Misztótfalusi saját tervezésű betűi voltak a később *Janson* néven fennmaradt és a firenzei, róla elnevezett *antiqua* betűtípusok; ő alkotta meg az első grúz nyomtatott ábécét; készített ezenkívül örmény, héber és görög betűket is.

[60] Ld. levelét az Amszterdamban tanuló Misztótfalusihoz 1681. június 1-jén: „A mi magyarjaink kez-

hazatér,[61] és itt költi el (újabb bevétel reménye nélkül) azt, amit ott összegyűjtött, méghozzá a nemzet hasznára. Betegségének és halálának tényszerű megállapítása után (69–70. vsz.) négy versszakon át siratja, ebből az első kettő a magyar nemzet és a magyar iskolák (ill. tudomány) gyásza:

71. Sirasd, magyar nemzet, károdat őbenne,
zárjad bé kincsedet koporsóba véle,
nincs dicsekedésed s nem is lehet ebbe,
hosszú s bizonytalan reménység helyette.

72. Sirassátok scholák benne károtokat,
tudósok ily ékesgető tagotokat!
Nem nézi idegen szűkült sorsotokat,
Nem olcsítja, mint ez, könyvbéli árukat.

Záró két versszaka (77–78.) a sírkövére is rákerült némi változtatással magyarul és latinul a házsongárdi temetőben.[62]

Pápai Páriz alkalmi költészete tehát távolról sem tekinthető semmitmondó, üres udvariaskodásnak, igenis szívhez szóló üzenetet hordoznak búcsúztatói. Formai választása Csernátoni Pál epitáfiumában szintén nem lehet hasraütésszerű döntés eredménye: naplójából tudjuk, hogy miután tizenkilenc esztendősen elárvult, és magának kellett gondoskodnia két öccsének és kishúgának megélhetéséről, magántanítványokat vállalt, a nagyenyedi kollégiumban pedig (mely ekkor már Csernátoni vezetése alatt állt) a poétika oktatásával bízták meg: „1668. április 1. A poétikai iskola élére állítottak. Ebben a munkakörben két évig tevékenykedtem."[63] Korábban említettük, hogy a klasszikus költészetben egyedül Horatius epódoszai közt találunk hexameterrel váltakozó jambikus dimetert, márpedig Horatius Pápai egyik kedvenc költője volt: bázeli anatómia- és botanikaprofesszora, Johann Hein-

dettől fogva nyomtatgattak ugyan, de a pontos nyomtatvány mégis hiányzott. Azt készítsd el Te számunkra Isten segedelmével, és visszatérve azzal boldogíts minket." In Pápai: i.m. 416.

[61] Misztótfalusi mintha érezte volna, hogy nem lesz egyszerű itthon érvényesülnie. Ezt írja levelében Pápainak Amszterdamból még 1681. január 15-én: „Ím megfogadám, uram, én a kegyelmed tanácsát, és mindeneket félretévén, arra fordítám minden igyekezetemet, hogy készítsek magamból annak a hazának javára olyan embert; nemcsak aminéműt kegyelmed emleget s kíván vala, hanem több afféle haszonra valót. […] Isten mindenképpen jól igazgatja a dolgot, csak a haza légyen hozzám hű, s végye maga nagy hasznára s ékesítésére igyekvő alumnusának szolgálatját." *Uo.*, 412–413.

[62] A latin nyelvű, nyolc hexameterből álló vers a sírkövön sajnos már olvashatatlan, de Bod Péter kiadása megőrizte számunkra, ld. előző jegyzetek.

[63] Pápai Páriz Ferenc: *Életem folyása*, in Pápai: i.m. 142. Az alsó, gimnáziumi osztályok a következők voltak: 1. declinisták és conjugisták osztálya (rudimenta osztály), 2. etymologica, 3. syntaxica, 4. rhetorica, 5. poetica, 6. logica, 7. theologia. Vö. P. Szathmáry Károly: i.m. 119–120.; Koncz József, *A marosvásárhelyi evang. Reform. Kollegium története*, Marosvásárhely, 569, 599–601.

rich Glaser halálára írt búcsúztató beszédében kétszer is idéz tőle.[64] A jambusok tehát valamiképpen Horatiushoz kötik Csernátoni alakját, és talán az epitáfiumban említett tréfamesteri mivoltára utalnak: *„Atque aliis pariter dilectus, sive doceres, / seu quid referres per jocum"* (Egyformán szeretett, ki diákként ült a padokban, / s ki tréfamestert hallgatott).

Csernátoniról ezt jegyzi fel naplójában: „1668. január 4. A fentebb már dicsért jeles Csernátoni Pál urat német, holland, francia, angol, svájci stb. peregrinációjából való hazatérése után a matézis és a história professzoraként a híres Nagyenyedi Kollégiumban beiktatták; elsősorban neki köszönhetem mindazt, amit tudok a földrajzból, történelemből és az igaz filozófiából."[65] Tíz évvel korábbi, 1658-as bejegyzése rögzíti a Kolozsvári Gimnáziumba való fölvételét (a gyulafehérvári kollégium földúlása után), ahol akkor Apáczai Csere János volt a rektor, a tanulmányi felügyelő pedig Csernátoni Pál. Nagyenyeden tehát már régről ismert, kedves tanáraként üdvözölhette őt újra. Kettejük között minden bizonnyal atya-fiúi jellegű barátság bontakozott ki, hiszen mestere ajánlólevelei segítették a tanítványt többek között a bázeli egyetemen is, ahol az előzőleg magiszteri fokozatott szerzett, s amikor Pápai saját peregrinációjából tér haza Nagyenyedre 1475-ben, Csernátoni ad neki szállást: „November 1-én érkeztem Enyedre, az tiszteletes Csernátoni Pál jó atyám uram házához, régi praeceptor uraimat jó egészségben találtam."[66] A nagyenyedi kollégium történetében, az *Origó*ban ezt írja Csernátoniról:

„E két professzorhoz egy harmadik csatlakozott 1668. január 4-én: a jeles Csernátoni Pál, a szabad művészetek tanára, aki akkor tért vissza németországi, hollandiai, franciaországi és svájci tanulmányútjáról, [7] s akit a matematika, a csillagászat, a descartes-i filozófia és a történelem oktatásával és rektori feladattal bíztak meg. Ő e munkakörét tíz éven át dicsérettel, elsősorban vele született nagysága révén a tanítványoktól tisztelettel övezve töltötte be, majd 1679-ben, gutaütés következtében hunyt el. Mivel kollégáját, Enyedi Sámuelt, az iskola érdemes nevelőjét nem szívelhette, gonosz mesterkedéssel eltávolíttatta innen 1669-ben, aki ezután lelkészi hivatalért folyamodott, s nem sokkal később, 1671-ben az alvinci parókián tért meg az Úrhoz."[67] Érdekes, hogy minden rokonszenve mellett teljesen tárgyilagosan nyilatkozik Csernátoni nagysága mellett annak jellemhibájáról: az általa talán nem

[64] *Sancta merx – Szent hagyaték*. Elhangzott 1675. március 15-én, a Bázeli Egyetem aulájában. In PÁPAI: i.m. 254–285. Horatius episztoláiból, i.m. 261.; 271. (A pontos helyeket a prózai fordítás nyomán nem tudtam megtalálni; egyetlen latin nyelvű eredeti példánya Zürichben, a Stadtbibliothekben található.)

[65] *Életem folyása*, in PÁPAI: i.m. 142.

[66] *Uo*. 169.

[67] *Origo*, i.m. [7]: *„Accesit ad binos Professor tertius A[nno] C[hristi] MDCLXVIII die 4. Januarii Clarissimus P a u l u s T s e r n a t o n i A[rtium] L[iberalium] M[agister] ex peregrinatione Germanica, Hollandica, Anglica, Gallica, Helvetica [7] redux, matheseos, Philosophiae Cartesianae et Historiarum Professionis munus, cum Paedagogiarchatu adeptus, qui Provinciam hanc Suam, postquam integro decennio, cum laude, innata inprimis gravitate apud juventutem venerandus, administrasset, obiit forti apoplexia tactus A[nno] Christi MDCLXXIX. Collegam hic Samuelem Enyedium, emeritum jam Scholarum Rectorem, ferre cum non posset,*

elég műveltnek (vagy okosnak) tartott tanártársaival való összeférhetetlenségéről, illetve áskálódásáról.[68] Csernátoninak ez a konfliktusa megismétlődött egyébként Nadányi Jánossal is: „Ugyanebben az évben, 1667-ben, amikor az a hír járta, hogy a korábban említett magas rangú nemes, Nadányi János a teológia professzorának tisztjét kevésbé szerencsésen tölti be, a kurátorok főként kollégája, Csernátoni sürgetésére vizsgálat elé állították, aki egyébként nem igazán fért meg Nadányival."[69] Az emlékversben is valószínűleg ez jelenik meg homályos utalásként, mint az egyedüli negatív momentum. Azonban, mint az egész életmű fényében jelentéktelen mozzanatot, rögtön el is hessegeti a vele való foglalkozást: „Hagyjuk mind, mi magánügy, többet adál te a / köznek, közös kincs mindahány." *(At privata silere decet, cum publica prostent, / majora dona millies.)*

Az egész búcsúztató alaphangja tehát e félmondattól eltekintve a rajongó tiszteleté. Fő motívuma a halhatatlanság és halandóság témáját járja körül, és bizton kijelenti, hogy Csernátoni, aki mindig a Múzsák, azaz a tudomány halhatatlan képviselőinek társaságát kereste, hagyatékában maga is halhatatlanná vált, még ha fiatalon távoznia is kellett az élők sorából. Legmaradandóbb eredményét a tanításban, a tanítványokban jelöli meg, akik továbbviszik magukban az átadott tudást, utalva itt kolozsvári és enyedi tanári, kollégiumvezetői tevékenységére. Tulajdonságai közül igényességét, szigorát és humorát emeli ki, amiért ugyan esetleg a lusta és buta tanulók talán nem kedvelték, a törekvők és éles eszűek azonban mind rajongtak érte. E tulajdonságainak köszönheti Pápai szerint azt is, hogy magas rangú nemesek kérték fel fiaik nevelésére: itt a Bethlen-fiúkra utal, Miklósra és Pálra, akiket külföldi tanulmányútjaikra kísért el Csernátoni, még nagyenyedi rektorsága előtt. Mint záró soraiban mondja, semmi sem kerülte el figyelmét, teli volt tervekkel, de immár megszűnt állni a tudomány strázsáján, ahol Atlaszként védelmezte és tartotta fenn őrhelyét. Búcsúszóként Pápai arról biztosítja szeretett elődjét, hogy átveszi e feladatot, és tovább őrködik helyette a tudomány e bástyáján – mármint az enyedi kollégiumban.

Abstract

In the summer of 2013 I translated Ferenc Pápai Páriz's Illustris Collegii Betleniani *[sic!]* Albano Enyediensis Origo et Progressus *(1704) from Latin into Hungarian. This manuscript was recently transcribed by Emese Rácz and will be published as a bilingual criti-*

malis artibus hinc extrusit, A[nno] C[hristi] 1669. qui se hinc ad ministerium applicuit, nec multo post Anno Christi 1671. in parochia Alvinciensi in Domino obiit."

68 Felhívnám a figyelmet a 'gonosz mesterkedéssel' (az eredetiben *'malis artibus'*) kifejezésre, ami egyértelműen elítélő felhangú.

69 *Uo.*: *„Eodem Anno MDCLXVII. cum dictus supra Nobilissimus Nadanyius Professoris Theologi partes minus foeliciter facere circumferretur, lis ipsi mota a D[ominis] D[ominis] Curatoribus, instigante imprimis collega Tsernatonio, cui cum Nadanyio male conveniebat."*

cal edition in Cluj, Romania (Kolozsvár) by the publisher Erdélyi Múzeum Egyesület Kiadó. The history of this great Transylvanian college has never been published or translated before in its entirety, only the correspondence between Pápai and Jablonski about the scholarship for Hungarian students in the Viadrina University in Frankfurt (Oder). (Pápai requested it with Jablonski's help from the Elector of Brandenburg, Frederick III, later Frederick I of Prussia). In my paper I summarize the issues that emerged during the translation. First, I review all the Greek expressions Pápai used in his Latin text because some of them were not understood and simply omitted by the letters' previous translators. I also point out some other mistakes in the translation of the letters. Secondly, I unravel the question of the two letters of the Transylvanian chancellor, Miklós Bethlen, to the Brandenburg court, that were published as three letters in the previous edition. Finally I publish and explain Pál Csernátoni's epitaph written by Pápai and included only in the Origo*, which is rather unusual in its metrical form.*

Bibliográfia

Dézsi Lajos: *Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században: Pápai Páriz Ferenc 1649–1716*, Magyar történeti életrajzok, Budapest, Magyar Tört. Társ., 1899, 211–332.

Fazakas István: *Erdély nagy pedagógusai: neveléstörténeti antológia*, Bibliotheca Transsylvanica 54., Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2007, 396 o. (Keresztury Pál, Apáczai Csere János, Pápai Páriz Ferenc, Kovásznai Tóth Sándor, Köteles Sámuel, Bolyai Farkas, Brassai Sámuel)

Hampel Polyxena: *A nagyenyedi „főnix": Pápai Páriz Ferenc élete,* Budapest, Kálvin Kiadó, 1997, 104 o.

Ifjú Pápai Páriz Ferenc londoni levelei, szerk. Jankovics József. Klny.: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Szeged, Szegedi Nyomda, 1972, 139–154.

Oláh Andor: „Pápai Páriz Ferenc, a magyar Hippokrátész", *Orvostörténeti Közlemények* 50. Klny., Budapest, Medicina, 1968, 87–106.

Pápai Páriz Ferenc: *A Glaserus-i Szent Hagyaték*, az előszót és a jegyzeteket írta Szigethy Gábor. Szeged, Magvető, 1982, 61 o.

Pápai Páriz Ferenc: *Dictionarium Latino-Hungaricum et Hungarico-Latino-Germanicum*, Hasonmás kiad. A hasonmás kiad. szövegét gondozta Hargittai Emil, Kecskeméti Gábor, Thimár Attila. Universitas Kiadó, 1995, Budapest, 648, 404 o. Eredeti kiad.: Cibinii, Typ. Sárdi, 1767 (Bod Péter gondozta). A függelékben: Csécsi János *„Observationes orthographico-grammaticae de recta Hungarice scribendi & loquendi ratione"* c. tanulmánya.

Pápai Páriz Ferenc: *Erdélyi féniks : Tótfalusi Kis Miklós avagy Profes. Pápai P. Ferentznek a 'könyv nyomtatás' mesterségének találásáról, és folytatásáról, a' Tótfalusi Kis Miklós' emlékezetére irott versei, mellyeket … szükséges és emlékezetes dolgokkal bövitvén … kibotsátani kivánt F. Tsernátoni Bod Péter*, Hasonmás kiad. A Magyar Nyelv és Kul-

túra Nemzetközi Társasága – Anyanyelvi Konferencia, 2002, 57 o. Az 1767-ben megjelent mű reprintje. (*Erdélyi Féniks – Életnek Könyve*).

Pápai Páriz Ferenc: *Pax corporis*, sajtó alá rend., az utószót és a jegyzeteket írta Szablyár Ferenc. Budapest, Magvető Kiadó, 1984, 488 o.

Szentpáli N. Ferenc, Felvinczi György, Pápai Páriz Ferenc és Tótfalusi Kis Miklós versei, Régi Magyar Költők Tára. XVII. sz., sajtó alá rend. Varga Imre, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988, 682 o.

Szíj Rezső: *Misztótfalusi Kis Miklós*, Szenczi Molnár Társaság, 2000, Budapest, 98 o. A függelékben Pápai Páriz Ferenc *„Életnek könyve"* c. versével. Hasonmás kiad. Eredeti kiad.: Pápa: Főiskolai Ny. 1937.

KOVÁCS DÁVID

Szabó Dezső magyarság- és nemzetfogalma a két háború közötti írásainak tükrében

Az 1919-ben megjelent *Az elsodort falu* c. regényben, valamint Szabó Dezső későbbi írásaiban kimunkált magyarság- és nemzetfogalom az utókor értékelésében számos eltérő olvasatban jelent meg. Az állampárti időszak idején meghatározó volt az a szándék, amely a fajelméletek családfáján kísérelte meg elhelyezni Szabó Dezső gondolatait. Jellemző példa erre Horváth Zoltán 1965-ös tanulmánya, amelyben Szabó Dezsőt „az erőszakra épülő, s az erőszakra igényt tartó fajelmélet" első magyarországi hirdetőjének aposztrofálta.[1] Ennek az értékelési sémának a szellemében született meg Nagy Péter könyve Szabó Dezsőről. A szerző munkája végszavában Szabó Dezső „végletes faji teóriái" – ugyan „torz, de logikus" – következményének nevezte a gázkamrákat, a hungarista gyepűt és a Számonkérő Széket.[2]

Munkáikban mindketten adósok maradtak azzal, hogy megállapításaikat alátámasszák Szabó Dezső szövegeivel. Nehéz is lett volna, hiszen az író munkáiban nem találhatunk fajbiológiai teorémákat, vagy a népek közötti értékhierarchiát valló nézetet, sőt, írásaiban – mint látni fogjuk – éppen ezen gondolatokat állította pellengérre. Ennek hiányában Szabó Dezső elgondolásainak fajelméletté torzítása Nagy Péter és Horváth Zoltán írásaiban két pilléren nyugodott: a „faj" kifejezés használatán, valamint azon a Szabó Dezső által is vallott gondolaton, miszerint egy adott kulturális-nyelvi közösséghez tartozás meghatározza az egyént.

A magyarság szinonimájaként használt „faj" kifejezést a két háború között született szövegekben Szabó Dezső mellett nem csak Németh László vagy más a népiekhez sorolható szerző, de többek között Szekfű Gyula, Horváth János, sőt Babits Mihály is használta. A háború előtt pedig annyira széles körben éltek a „faj" elnevezéssel, hogy Ady mellett Jászi vagy éppen a szociáldemokrata tagsága mellett a polgári radikalizmushoz is ezer szállal kötődő Ágoston Péter is alkalmazta azt írásaiban. Az egyén nemzeti, ha úgy tetszik, faji meghatározottsága – hogy rátérjünk a Szabó Dezsőt illető második vádpontra – pedig minden nemzetkarakterológiai vélekedés gondolati magját képezte, Herder eszmefuttatásaitól Taine és Beöthy Zsolt gondolatain át egészen az 1930-as évek magyar közgondolkodását átszövő nemzetkarakterológiai vélekedésekig.

[1] Horváth Zoltán: *A Szabó Dezső-problémáról*. In: uő: *Irodalom és történelem*. Szépirodalmi, Budapest, 1968. 108.

[2] Nagy Péter: *Szabó Dezső*. Akadémiai, Budapest, 1979. 580.

Más értelemben – bár szintén megbélyegző tartalommal – beszélt Király István és Szabó Miklós az író „faji gondolatáról", „rasszista nyelvezetéről". A két szerző – szemben Nagy Péterrel és Horváth Zoltánnal – nem valamifajta hierarchizáló fajelméletet vagy fajbiológiai teorémát olvasott Szabó Dezső fejére, hanem azt a Lukács György írásaira visszavezethető gondolatot, miszerint Szabó Dezső a létező osztálykonfliktusokat etnikai szembenállássá színezte át, így fosztva meg azokat valós karakterüktől.[3]

A Szabó Dezső nézeteit a fajelmélethez kapcsoló értékelésekkel vitázott az emigrációban kiadott könyvében Gombos Gyula. Munkájában a tényeknek megfelelően hangsúlyozta, hogy Szabó Dezső magyarságfogalma kizár bármiféle fajbiológiai megközelítést, a népre mint történelmi képződményre tekintett. A szerző emellett kiemelte a nyelv kitüntetett helyét Szabó Dezső szemléletében, valamint hogy az író a magyarságot a parasztsággal azonosította.[4] Az utóbbi két évtizedben született munkák a két háború közötti nemzetfogalmak értelmezésekor a „kultúrnemzet–államnemzet", vagy „népi nemzet–politikai nemzet" tipológiából kiindulva Szabó Dezső elgondolásait az első skatulyába osztják.[5]

Minden erénye mellett Gombos Gyula megközelítésének, valamint a kortárs tipológiai kísérleteknek közös gyengéje, hogy egy változatlan, kimerevített képpel jellemzik Szabó Dezső magyarság- és nemzetfogalmát. Valójában azonban mind nemzet-, mind magyarságfogalma rendkívül sokrétű, hiszen az író különböző időszakokban, vagy akár egy időszakon belül is más-más szempont szerint határozta meg jelentésüket. Ennek megfelelően az általunk vizsgált több mint két évtized során különböző gondolatmenetekbe ágyazottan jelent meg Szabó Dezső magyarság- és nemzetfogalma. Az alábbiakban ezek bemutatására vállalkozom.

Elemzésem másik sarokköve az a felismerés, miszerint az egyes gondolatkörök értelmezéséhez nélkülözhetetlen ismerni *Az elsodort falu* előtt született Szabó Dezső-szövegek eszmevilágát. Mint ismert, az 1910-es évek első felében Szabó Dezsőt politikai törekvései az úgynevezett „progresszió táborához" kapcsolták.[6] Az író közösségi identitása, „mi-tudata" ebben az időszakban az emberi nemhez tapadt, a

[3] Király István: *Szembesülés Szabó Dezsővel*. In: uő: *Útkeresések*. Szépirodalmi, Budapest, 1989. 236–237; Szabó Miklós: *Szabó Dezső, a politikai gondolkodó*. In: Tallár Ferenc (szerk.): *Politikai kultúra Magyarországon. 1896–1986. Válogatott tanulmányok*. Atlantisz, Budapest, 1989. 216; Lukács György: *Népi írók a mérlegen*. In: Fehér Ferenc – Kenyeres Zoltán (szerk.): *Magyar irodalom – magyar kultúra. Válogatott tanulmányok*. Gondolat, Budapest, 1970. 358.

[4] Gombos Gyula: *Szabó Dezső*. Püski, New York, 1975. 323–336.

[5] Ezt az egyetlen distinkciós elvet érvényesíti Gyurgyák János is nagyszabású eszmetörténeti vállalkozásában. Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*. Osiris, Budapest, 2007. Erős Vilmos is ezen tipológia szerint állítja szembe Szabó Dezsőt mint a „népi nemzet" exponensét Szekfű Gyulával, akit a szerző a „politikai nemzet" képviselőjének tekint. Erős Vilmos: *Látomás és indulatok a Szekfű-lógiában*. In: *Aetas*. 2004. 3–4. sz. 315.

[6] A fogalmat Jászi Oszkár honosította meg és használta saját csoportja, vagyis a polgári radikálisok, valamint a szociáldemokraták és az irodalmi modernség, elsősorban a *Nyugat* köre átfogó megjelölésére.

magyarsághoz tartozás csupán perifériku s jelentőséggel bírt számára.[7] Életpályájának e szakaszában nem pusztán szimpatizált a szociáldemokrata, polgári radikális társadalmi elképzelésekkel, miként az közismertté vált a szakirodalom nyomán, hanem e csoportok szellemi szekértáborához tartozva sok ponton azok közösségszemléletével, a nemzeti problematikához kapcsolódó nézeteikkel is azonosult. Szabó Dezső valójában *Az elsodort falu*ban kezdte meg felépíteni a nemzeti eszmerendszer, vagyis a nacionalizmus jegyében álló nemzetfelfogását. A korábbi korszakhoz kapcsolódó egyes nézetek azonban az új gondolati építményben is helyet kaptak, ezért fogalmazhatunk úgy, hogy a Szabó Dezső-i életpálya korábbi szakaszához kapcsolódó baloldali színezetű nemzetfelfogás ismerete nélkül a Horthy-korszakban megfogalmazott gondolatok egy részét sem vagyunk képesek a maguk teljes jelentésében megragadni.

I.

Az első Szabó Dezső-i gondolatmenet az 1920-as évek legelejétől, egy elvi liberalizmuskritikából kiindulva, a dualizmuskori liberális állam és a magyarság életérdekeinek feloldhatatlannak vélt konfliktusát írta le. Ennek egyfajta függeléke a korszak állam- és nemzetszemléletének elvetése. Szabó Dezső nem járt egyedül ezen a gondolati úton, hiszen a megrázó történelmi tapasztalatok hatására az 1920-as években a közgondolkodásban kitapintható volt bizonyos fenntartás a dualizmuskori államm al, illetve a politikai nemzettel mint olyan társadalmi formákkal szemben, amelyek elszívták az éltető nedveket a magyarságtól. A fiatal Németh László gondolatai a húszas évek második feléből ennek, a Trianon után gyökeret eresztett ellenérzésnek viszonylag késői hajtása: „Kettős várban vonja meg magát a népek öntudata. külső vár neve ország, a belső vár neve: faj… Nem csoda, hogy az utolsó tíz évben többet emlegettük a fajt, mint az ezredév tíz századában. Csalódtunk az országban. Nem hisszük, nem hihetjük többé, hogy egy palánk a mi egységünkbe abroncsolhatná a világ minden közénk vetődő gyülevészét”.[8]

Az 1920-as évek elején tehát a dualizmus korának hivatalos állam- és nemzetfelfogása, asszimilációs szemlélete, liberalizmusa, „álhazafias frazeológiája” mind a vádlottak padjára került. E perben a legnagyobb hatású, a közgondolkodásba mély barázdát húzó vádbeszédet Szekfű Gyula és Szabó Dezső tartotta. Szekfű már az 1920-ban megjelent *Három nemzedék*ben is arról írt, hogy a közjogi szemlélet mel-

[7] A kérdést érintette egy korábbi tanulmányom, amely Szabó Dezső közösségközpontú világképét térképezte fel: Kovács Dávid: *Elidegenedés és utópizmus*. In: *Valóság*. 2012. 11. sz. 1–17. Szabó Dezső nemzetszemléletét az életmű egészét felölelően vizsgálom megjelenés alatt álló könyvemben: Kovács Dávid: *Szabó Dezső nemzetszemlélete. A közösségi identitás változatai Szabó Dezső életművében*. Attraktor, Máriabesnyő, 2014.

[8] Németh László: *Faj és irodalom* [1928]. In: *A minőség forradalma – Kisebbségben*. I. Püski, Budapest, 1992. 13.

lett a társadalmi kérdések háttérbe szorultak,[9] a közjogi viták elszívták az erőket a társadalmi cselekvéstől: „Az állam fogalma maga alá gyűrte a nemzetét és népét, egy jogi konstrukció, egy hideg formula azt a magasztos élőlényt, amelyet mi erkölcsi öntudatra ébredt európaiak nemzetnek nevezünk".[10]

Az 1924-es *Állam- és nemzetfenntartás* című tanulmányában a múlt nemzedék illúziójának írja le azt a felfogást, amelyben nemzet és állam egybeesett. Ebben a valósággyilkos, önámító korban – vélte Szekfű – az teljesedett be, ami irrealitásnak látszott: az állam szétesése, a magyarság szétdaraboltatása. Trianon önmagában alapot ad arra – szólt Szekfű konklúziója –, hogy a „régi korszak állam-, és nemzetfelfogását elavultnak, az új időkben hasznavehetetlennek tekintsük".[11] A dualizmuskori hivatalos nemzetfogalmat, amely a nemzet részének tekintett mindenkit, nemzetiségi, anyanyelvi különbségtől függetlenül, a „jogi elmék siralmas véget ért fikciójának" nevezte.[12]

Mielőtt vizsgálódásunk tárgyává tennénk Szabó Dezső narratíváját a liberalizmussal egybekapcsolt dualizmuskori állam és az etnokulturális közösség konfliktusáról, érdemes Szabó Dezső liberalizmusbírálatát, illetve a mögötte meghúzódó történelemfilozófiai vélekedést szemügyre vennünk.[13]

Szabó Dezső *Az individualizmus csődje* című, még a háború kezdetén született írásában arról értekezett, hogy két jelentős kultúrkorszakra osztható az európai történelmi fejlődés. A múlt világát a „keresztény-monarchikus-rendi" jelenti, míg a jelen a „szabadverseny-demokrácia" jegyében áll. A kultúrkorszakok mögött „lelki formák" húzódnak meg, jobban mondva e lelki formák objektivációja maga a kultúra.[14] A keresztény-monarchikus rendi világot az „egyéni princípium", az individualizáció erodáló ereje morzsolta szét, elsöpörve érvényesülése útjából minden külső tekintélyt: „dogmát, mintát, szabályt". A „szabadverseny-demokrácia" Szabó Dezső szerint az egyéni erők gyilkos versenyévé tette a világot. Az író az államok egymásnak feszülő viszonyából ugyancsak a kor szívét hallotta ki: „így természetesen az egyes államok egymás közötti versenye is nagy, érvényesülésre törő egyének viszonya lesz".[15] Szabó Dezső az individualizációs folyamat „paroxizmusát", „logikus legvégső kifejlését" látta az első világháború szörnyűségeiben, amely ugyanakkor megnyithatja az utat egy új történelmi korszak előtt.[16]

9 Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik* [1920]. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1934. 291.

10 I.m. 294.

11 Szekfű Gyula: *Állam- és nemzetfenntartás*. In: uő.: *Történetpolitikai tanulmányok*. Magyar Irodalmi Társaság, Budapest, 1924. 12.

12 I.m. 17.

13 Szabó Dezső liberalizmuskritikájára vonatkozóan lásd: Kovács Gábor: *Liberalizmusképek a népi mozgalomban*. In: Ludassy Mária (szerk.): *A felvilágosodás álmai és árnyai*. Áron Kiadó, Budapest, 2007. 468–480.

14 Szabó Dezső: *Az individualizmus csődje* [1915]. In: uő: *Egyenes úton*. Genius, Budapest, 1926. 153.

15 I.m. 170.

16 I.m. 152.

A fenti kultúrkritikai gondolatok, amelyek tetemre hívták az individualizmus korát, jól illeszkedtek a húszas évek liberalizmusellenes közhangulatába. Szabó Dezsőnek nem kellett mást tennie, mint hogy az elítélt kor és a kárhoztatott individualizáció jelenségére nem elsősorban a „szabadverseny-demokrácia" vagy a szocialista konnotációjú „burzsoá rabló demokrácia" megnevezést, hanem a „liberalizmust" használja. A kor feletti ítélet 1919 után már nem a várt „új társadalmi rend", vagyis a szocializmus, hanem a magyarság életérdekeinek szempontjából hangzott föl.

Az 1920-as évek liberalizmuskritikájának értelmében a liberalizmus, mint eszme, társadalmi megvalósításának kísérletekor önmaga ellentétébe csap át. Az egyéni szabadság elvére épülő társadalom olyan struktúrákat hoz létre, amelyek éppen ezt a szabadságot teszik lehetetlenné: „Ez az egyetemes internacionális Üzlet, a verseny minden emberileg törvénytelen, szennyes eszközökkel dolgozó korlátlansága a legnagyobb elnyomást és veszélyt jelenti az egyénre, az egyéni értékekre. A liberalizmus tehát történelmi végzetszerűséggel: végeredményben olyan valamit idézett elő, mely saját lényegét, a liberalizmust semmisíti meg".[17] A szabadság gondolatából kinőtt szabad verseny a gazdaságban az erősek korlátlan uralmát hozta el a gyengék fölött. A verseny, az érvényesülési harc, mint mindennek mozgatója, nem csak hogy elfogadhatatlan egyenlőtlenséget, egyesek számára teljes kiszolgáltatottságot jelent, de valójában kontraszelekcióra épül: „Ha az emberek csak azzal vettek volna részt a versenyben, ami bennük nemes, kiváló és termőerő, egy szociális luxusvonaton rohantunk volta az örök boldogságok paradicsomába. De ezt csak naiv őrültek várhatták a szüntelen étvágyú emberállattól. Az éhes egyén tülekedik igazi erőivel, igazi képességeivel, bűneivel, perverzitásaival, hazugságaival, gyengeségeivel. A rikoltó piacon az ezüstöt veri a talmi ezüst… a közéletben a súlyos tehetségű, morális tekintetektől megkötött embert veri az immorális, minden ordításra kapható ezerfogú, éhes emberbestia".[18]

Számunkra liberalizmusbírálatában a továbbiak szempontjából az a lényeges, hogy az író a dualizmuskori magyar államot az élet egészét átható korszellem, a gyűlölt liberalizmus megnyilatkozásának tekintette. A vizsgált gondolatmenetben liberalizmus és állam szinte egylényegűvé válik, és léte feloldhatatlan ellentétbe állíttatik a magyarság életérdekeivel. Fontos utalni itt egy fogalomhasználati kérdésre. A szocialista-polgári radikális korszakában Szabó Dezső a „nemzet" megjelölést – ugyan alig élt vele – a faj szinonimájaként használta. Ezzel szemben a vizsgálódásunk tárgyát képező gondolatmenetben, a húszas évek folyamán a dualizmuskori politikai nemzet megjelölésére alkalmazta a „nemzet" kifejezést, miközben a magyarságra kizárólag a „faj" fogalmát használta.

Így az író gondolatmenetében a magyarság nemcsak az állammal, de a politikai nemzet értelmében használt „nemzettel" is élesen szembeállíttatott: „Nemzet, állam: súlyos, költséges, nagy, szép szavak ezek. És nekem, a későn jött fiúnak már

[17] Szabó Dezső: *A végzet* [1929]. In: uő: *Egyenes úton* II. Püski, Budapest, 2003. 555.

[18] Szabó Dezső: *A népképviselet problémája* [1921]. In: Szőcs Zoltán (szerk.): *Szabó Dezső vezércikkei a Virradatban*. Szabó Dezső Emléktársaság. Budapest, 1999. 35–36.

üres a bugyellárisom. Már nem tudok luxusra költeni. Nekem már csak a faj sajog, az a kis árva, töredék faj: ezt szeretném holnapra spórolni, mint a pislogó gyertyát. Ezt szeretném felélesztени, mint a hamuba rejtett parázst."[19]

Szabó Dezső az írásaiban az állam liberális politikáját tette felelőssé a földreform elmaradásáért, illetve ennek következtében „a magyar faj rögtúró óriásrészének" kivándorlásáért, a középosztály anyagi biztonságának hiányáért, az erdélyi telepítési politika zátonyra futásáért. Az író a probléma forrását elsősorban abban látta, hogy „a szabadverseny kiszorította az életből a magyart".[20] Ehhez a kiszorításhoz az állam hol statisztált a *laissez faire* politikájával, hol annak tevőleges előmozdítója volt. Mivel Magyarország társadalmi fejlődése kényszerűen letért az európai főútról, így a Szabó Dezső által a „demokrácia előiskoláinak" nevezett ipar, városok, polgárság csak csökevényes formában alakulhattak ki. A kiegyezést követő erőltetett államépítés, amely az évszázadok során felhalmozott lemaradást kívánta feszített ütemben behozni, „idegenek" munkájára szorult. Ők, az idegenek adták „az aktív és fürge erőt a sietős versenyben".[21] A magyar parasztság helyzetéből, a nemesség pedig mentalitásából fakadóan bizonyult képtelennek a szükségszerű változás teremtette lehetőségek megragadására.

Szabó Dezső szerint az állam lázas önépítésében – mostohagyermekként kezelve a magyarságot – eszközként használta a kor nemzetfogalmát és az asszimilációs politikát. Ennek következtében a „fajnak mint alapszolidaritásnak" a tudata elhomályosult a politikai nemzet és az állam mellett. Szabó Dezső az államot saját népével szemben idegenül álló, mesterséges képződményként ábrázolta, amelyet megalkotói „mint az arab mesék sarlatánjai, a levegőbe rögtönöztek".[22] Egyik írásában a politikai nemzetet „irtózatos Bábelnek" nevezve, szükségét érezte az általa használt fogalom meghatározásának: „a nemzet azt a politikai fogalmat jelenti, amelynek a szabadverseny-politika odaáldozta a magyar fajt".[23]

Szabó Dezső mint a Horthy-kurzus ádáz kritikusa, a magyarság érdekeinek és az állam működésének konfliktusát a Trianon utáni korszak alapadottságának tekintette. A „legegyetemesebb életgép", vagyis az „Állam" birtokbavétele a forradalmak után sem történt meg, mivel a politikai elit elsikkasztotta „a magyar evolúció páratlan történelmi alkalmát". Ennek következtében a „sub specie aeternitatis magyarság: a föld népe… magára hagyatottabban áll, mint valaha".[24] Szabó Dezső számára azonban a dualizmus korának elemzéséből nyert értelmezési séma nem csak a jelenre vonatkozóan bírt valóságfeltáró erővel és aktualitással, de az ezeréves magyar történelem egészére is. Eszerint az idegen erőkre támaszkodó államépítés nem pusztán a dualizmus korát, de már az államalapítás művét is meghatározta.

[19] Szabó Dezső: *Vádlók és vádlottak* [1922]. In: uő: *Egyenes úton*. I. Püski, Budapest, 2003. 187.
[20] Szabó Dezső: *Gr. Tisza István* [1918–19]. In: uő: *Egyenes úton*. I. Püski, Budapest, 2003. 177.
[21] I.m. 175.
[22] Szabó Dezső: *A magyar paraszt* [1923]. In: uő: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 193.
[23] Szabó Dezső: *Vádlók és vádlottak* [1922]. In: uő: *Egyenes úton*. I. Püski, Budapest, 2003. 187.
[24] Szabó Dezső: *Új magyar ideológia felé* [1923]. In: uő: *Egyenes úton*. I. Püski, Budapest, 2003. 441.

II.

Gombos Gyula is utalt arra könyvében, hogy Szabó Dezső a magyarságot a parasztsággal azonosította. Szabó Dezső egy 1923-as írásában valóban úgy fogalmazott, hogy „a magyar paraszt = a magyarság, a magyar faj".[25] Ezt a kijelentést azonban nem szabad úgy értelmeznünk, mintha az író a parasztságon kívül mindenkit kizárt volna a magyarság köréből, hiszen korabeli írásaiban éppúgy beszélt a magyar munkásságról vagy a magyar középosztályról, mint a magyar parasztságról. A fenti egyenlet valójában arra utal, hogy Szabó Dezső a parasztságban látta az „ősi magyar psziché", vagyis a magyarság lényegének, esszenciájának hordozóját, azt a közösséget, amelyben ez a lényegiség a maga teljességében, romlatlanságában jelen van. Szemben a magyar középosztállyal, amely híján ennek a „pszichének", és nem több, mint egy „szétfoszlott beteg képlet".[26]

Rendkívül érdekes, amit Szabó Dezső a nemzeti érzés tartalmáról mond. Ezekben a gondolatokban továbbél a háború előtti írások fenntartása a hagyományos, történeti igazolású nemzeti eszmével szemben. Szabó Dezső megkülönböztette egymástól a „hazafias öntudatot", mint a középosztály sajátját, és a „faji öntudatot" mint a parasztságot átható „lelki állapotot".[27] Az előbbi egy történelmileg szerzett tudatos lelki elem, amely egy történelmi és területi egységhez tartozás tudatát jelenti. Ezzel szemben a „faji öntudat" alapja a közösség tagjai közötti ösztönös szolidaritás, amelynek nyomán „az egyén egyetlen individuumnak, egyetlen élő organizmusnak érzi magát összes egyvérű, egypszichéjű, közös eredetű hasonlójával. Mindenik ilyen hasonlóját saját élete védelmének, saját szerzése megkönnyebbített lehetőségének érzi. Robusztus, termékeny, orgánikus önzés ez, mely saját vére fogyását sírja a fajtájabeli sebében…"[28] Jól érzékelhetően a „faji öntudat" ugyanazt a személyiség határait lebontó, a többi emberrel egyesítő varázsformula szerepét tölti be, mint az író korábbi szocialista korszakában az Auguste Comte nyomán használt „mentális egység". A misztikus egyesülésben résztvevők köre azonban a két háború között született írásokban az emberiségről a magyarságra szűkült le.

Szabó Dezső ugyanakkor kísérletet tett a faji öntudat és az emberiség egysége és közös sorsa közötti egyeztetésre. Eszerint a faji öntudat kiterebélyesedése nem jelenti az egyes népek közötti feszültségek növekedését, sőt, általa a háború is lehetetlenné válik, hiszen a közösség tagjai közötti szolidaritás kiépülésével az egyén „mintegy saját test-lelkének érzi egész faját… mint saját teste épségéért, mint saját énje integritásáért riadnak fel legmélyebb életösztönei minden csepp vér kiontása, a jövőnek minden megterhelése ellen." A faji érzésben tehát „hatalmas biztosíték van minden hiábavaló és igazságtalan háború, minden lelkiismeretlen kaland ellen".[29]

[25] Szabó Dezső: *A magyar paraszt* [1923]. In: uő: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 182.
[26] I.h.
[27] I.m. 184–185.
[28] I.m. 185.
[29] Szabó Dezső: *A végzet* [1929]. In: uő: *Egyenes úton*. II. Püski, Budapest, 2003. 547.

Emellett, aki saját közössége lelkét érti, az más lelki formák sajátosságai és törekvései iránt is nagyobb megértéssel viseltetik, hiszen csak azt tudjuk megérteni, amit magunk is átéltünk. Figyelemre méltó a gondolatsor végső pontja, konklúziója, hiszen nyilvánvalóvá teszi, hogy Szabó Dezső nem adta fel „az emberiség … harmonikus egységének" az 1910-es évek szövegeiben gyakran megidézett reményét: „az emberiség egysége az individualizmus [vagyis népi egyéniség – K. D.] teljes érintetlenségével fog megvalósulhatni. Anélkül, hogy egyéni színek, sajátos erők pusztulnának el az emberiség gazdagságából".[30]

III.

A magyarság meghatározásának, a „ki a magyar" kérdésre adható válasznak újabb változatát ismerhetjük meg Szabó Dezső *Segítség!* című regénye második kiadásának 1925-ös előszavából: „Nekem nem kevert multu úr a magyar, akinek élvezet az élet, mert őseinek tépő karmai voltak, és tudtak jogot építeni ezekhez a karmokhoz. Nekem nem az magyar, aki élvez, aki kizsákmányol, aki élősködik. Nekem az magyar, aki dolgozik. Aki hivatalban, iskolában, gyárban, műhelyben, s künn a széles mezők barázdáinál csiholja az emberek kenyerét. Nekem a tízezer boldog nem magyar. Nekem magyar: az élet nyolcmillió verejtékes szomorú gladiátora".[31]

Amennyiben a fenti gondolatok forrásvidékét kutatjuk, két szellemi égtáj felé kell tájékozódnunk. Az egyik Ady eszmevilága. A magyar arisztokrácia idegenségének gondolata Ady költészetében játszott fontos szerepet. Ők Ady verseiben a „zsebrákok", az idegen zsoldosok, a „tavalyi cselédek", a pénzért, hatalomért ideverődött szolgalelkű rablólovagok, a későbbi magyar arisztokrácia, akiket az uralkodók használtak fel a magyar nép ellen. Kizárásuk az „új magyarság" köréből Ady *A tavalyi cselédekhez* című verse alapján kategorikus:

…
Kirabolt, szegény, kis magyar,
Kitárul felé a karom,
Kit magyarrá tett értelem,
Parancs, sors, szándék, alkalom.
Magyar Sors jósoltat velem:
Grófok nem jöhetnek velem,
Egy-két harcot most már állunk,
De új értelem, új magyarság
Lesz most már minálunk.
…

[30] I.m. 548.

[31] Szabó Dezső: *Előszó* [1925]. In: uő: *Segítség!* Genius, Budapest, 1926. IX.

A másik forrásvidéket a polgári radikálisok nézetrendszere jelenti. Jegyezzük meg, Jászi publicisztikájában is feltűnik a gondolat, miszerint a magyar arisztokrácia „az idegen feudális kalandorok és szerencsevadászok utódai".[32] Ennél azonban fontosabb, hogy a polgári radikálisok éltek a nemzet körének kijelölésekor a munka, a produktivitás distinkciós elvével, amely a Szabó Dezső-i előszó magyarságfogalmát is jellemzi. Jászi értelmezésében a magyarság kizárólag a dolgozó rétegeket foglalta magában.[33] A szintén polgári radikális Méray-Horváth Károly megfogalmazása szerint a „nemzet mindenki, akinek bárminemű produktív munkásságából a nemzet él, gyarapszik és fejlődik", és nem tartoznak a nemzet körébe a dologtalanok, a közösség parazitái.[34]

Az arisztokrácia már *Az elsodort falu*ban a „nemzetközi, rothadt" jelzőket kapta Szabó Dezsőtől.[35] A későbbi publicisztikában az arisztokrácia történelmi ténykedése mint „megszakítatlan sötét bűnkrónika" kerül jellemzésre, jelen szerepe kapcsán pedig a következő megállapítás olvasható: „a magyar arisztokrácia ma csak tehertételt, betegséget és destrukciót jelent a magyarságnak".[36]

IV.

Az 1920-as évek végétől Szabó Dezső a különböző fajbiológiai teorémák éles kritikájából bontotta ki magyarságfogalmát. Szabó Dezső eszerint közösségfogalma kialakításakor nem csak a dualizmuskori politikai nemzettel, de a fajbiológiai alapú közösség-meghatározásokkal szemben is kijelölte saját megközelítését. A kritika alá vont elméletek fajbiológiai egységként tekintettek a magyarságra. Ezen teorémák szerint a magyarsághoz mint a természettudományi értelemben vett fajhoz való tartozás kritériumait a változatlan antropológiai jegyek és „vérstruktúrák" képezik.[37]

Szabó Dezső 1929-es, *A végzet* című írásában a rá jellemző kíméletlen gúny célpontjává tette nem csak „turán tökkelütött analfabétáit", hanem a „bolondok másik alfaját" is: „a bolondok másik alfaja már modern. A jó öreg kórság helyett a fajbiológia rázza. Vérvizsgálata elől az ángyod térde sem menekülhet, vagy pedig 12. századi oklevelekben kutatja: nem szenvedett-é a takarítónőd vérkeresztezést a tatárjárás előtt, mert ebben az esetben téged sem tekint magyarnak, és nem hajlandó egy

[32] Jászi Oszkár: *Radikalizmus és nemzeti eszme*. In: Litván György, Varga F. János (szerk.): *Jászi Oszkár publicisztikája*. Magvető, Budapest, 1982. 274–275.

[33] Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*. Magvető, Budapest, 1985. 51.

[34] Idézi: G. Fodor Gábor: *Gondoljuk újra a polgári radikálisokat*. L'Harmattan, Budapest, 2004. 51.

[35] Szabó Dezső: *Az elsodort falu*. II. Genius, Budapest, 1926. 91.

[36] Szabó Dezső: *Új magyar ideológia felé* [1923]. In: uő: *Egyenes úton*. I. Püski, Budapest, 2003. 464.

[37] A korszak legismertebb fajbiológusa, Méhely Lajos az antropológiai jegyeken túl a vércsoportok alapján határozta meg a faj fogalmát. Erre lásd: Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Osiris, Budapest, 2001. 387–397.

országban levegőt szívni veled. Ez már igen vegyes társaság. Katedrában szürkeállománytalanuló féltudós, patologikus okokból bélistázott vidéki rendőrkapitány, dada-leejtéstől megtörténelmiosztályosult dzsentri, minisztériumi heretisztviselő, ki leborotvált bajusza helyett faját pödörgeti. Nagyon tanár tanár, és a kényszerzubbonyig grófi gróf. De mindnyájan hallatlanul fajszakértők. Csak rápillantanak a fülkagylód tekervényeire, és már megállapíthatják, hogy nem vagy tiszta-magyar… Mindkét vállfajú bolondot jellemzi, magyarságuk abban dagadoz, hogy a környező nemzetiségekről buta és pimasz lekicsinyléssel beszélnek".[38]

Szabó Dezső a „fajszakértők" értelmezésének bírálataként fogalmazta meg, hogy a fajnak mint „történeti-politikai" fogalomnak semmi köze sincs a faj természettudományi fogalmához. Ennek kiemelése végett használta írásában a szekfűi „történeti fajhoz" igen hasonlatos „történelmi faj" kategóriát.[39] Az a tény, hogy a magyarság „a múlt végtelenjén különféle elemekből jött létre", nem jelenti azt, hogy ne lenne minden más néptől különböző entitás.

Miként az idézetből kiderült, Szabó Dezső a turanizmus jelenségét is bírálta. Az író már egy 1923-as cikkében a középosztály jellegzetes típusának nevezte a turanizmus követőit, akik „a mesés valótlanságok ópiumán" élve képtelenek a realitások felismerésére.[40] Ez a valóság szorításából menekülő önáltatás így veti képzelete horgonyát a távoli időkbe, „soha nem történt múltat játszani".[41] Szabó Dezső szerint a múltszemlélet zsákutcába terelőjévé egy „hazugul hazafias svindli irodalom" vált, amely a szűk horizontú középosztályt elvonja az igazi irodalmi értékektől. Ez utóbbit, azaz az élő művészetet ugyanis nem lehet „rég megfulladt királlyal, avas táltosokkal, döglött hunokkal létrehozni".[42]

V.

Az eddigiek során bemutatott gondolatmenetek ugyan különböző jelentőséggel, de az 1930-as években is keretét adták Szabó Dezső magyarságról, nemzetről szőtt

[38] Szabó Dezső: *A végzet* [1929]. In: uő: *Egyenes úton*. II. Püski, Budapest, 2003. 526.

[39] Szabó Dezső: *A végzet* [1929]. In: uő: *Egyenes úton*. II. Püski, Budapest, 2003. 529. Szekfű szintén abból indult ki, hogy fajbiológiai értelemben nincs magyar faj, miként nincs olasz vagy német. Az európai népek „történeti képződmények", ekként a magyarság is egy hosszú történeti processzus eredménye. Ennek folyamán a magyarság számos etnikum tagjait asszimilálva, valamint a változó kulturális és társadalmi tényezők alakító hatásának alávetve jellegében, karakterében jelentős változásokon ment keresztül. Szekfű szerint csak a fenti értelemben lehet beszélni fajiságról, mint „történeti fajiságról". Ugyanakkor ez a történeti fajiság saját jelleggel bír, olyan – minden más közösségtől megkülönböztető – tulajdonságokat ölel fel, amelyek a közösség egyes tagjait is jellemzik. Szekfű Gyula: *Fajbiológiai vagy történeti egység?* [1922] In: Erős Vilmos (szerk.): *Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok*. Osiris, Budapest, 2002. 162–173.

[40] Szabó Dezső: *A turánizmus* [1923]. In: *Élet és irodalom*. 1. sz. 14.

[41] I.m. 10.

[42] I.m. 19.

elgondolásainak. A fentiek közül egy eszmefuttatás szorult háttérbe, és adta át helyét egy másiknak az 1930-as évek végén. Ez a magyarság, a magyar faj, valamint az azon túlnyúló közösségi forma, a nemzet szembeállítására épülő, a dualizmus korát érintő múltszemléleti narratíva volt. Ez a múltszemléleti séma igazolta a húszas években a zsidó és német származásúakat nem magába foglaló magyarságfogalmat. Szabó Dezső ugyan nem zárta ki az asszimiláció lehetőségét, hiszen a magyarság kialakulása is ezen az úton történt, azonban azt több generációt átívelő folyamatként határozta meg, amely független az egyéni szándéktól, és sikeressége ráadásul az idegen eredet tudatának eltűnését is megköveteli.[43]

E felfogástól való eltávolodásának első lépését jól illusztrálja az 1934-ben írt *Karácsonyi levél* című tanulmánya. Az írásban egyrészről a már ismert érvekkel és szempontokkal találkozunk. Ezek szerint Magyarországon voltak és vannak „fajok és felekezetek", de „Nemzet" soha nem volt, és a jelenben sincs.[44] A múltban éppen a „hivatalosan agyondobolt nemzet szóval" semmizték ki a magyarságot.[45] Új szempont azonban, hogy Szabó Dezső veszteségként tünteti fel, hogy hiányzott és hiányzik az a közösségi forma, amely a Magyarországon élő magyarokat és nem magyarokat egybekapcsolná: a „Nemzet".

Az 1930-as évek második felének nagy összefoglaló-programadó tanulmányaiban – mint amilyen az 1938-as *A holnap nácionalizmusa*, vagy az 1939-es *A magyar jövő alapproblémái* – a nemzet mint realitás tűnt fel és vált központi jelentőségű közösségfogalommá. A tanulmányok értelmében a magyar nemzetet a magyarság és a kisebbségek együttesen alkotják. A Szabó Dezső-i kiskáté „mi a nemzet" kérdésre adható válasza: „egy külön történelmi műhely munkásainak egyeteme a közös nyelv, közös kultúra, közös történelmi célok egységében".[46] Vagy egy másik megfogalmazás szerint: „A Nemzet: mindenek előtt és mindenek fölött: egység. Történelmi egység, lelki egység, kulturális egység, a legfőbb életérdekek egysége".[47] A magyar nemzet közös nyelvét és kultúráját „az Állam-alapító, az Állam-birtokos faj", vagyis a magyarság adja, miként a nemzet történelmi céljai is egyenlőek a magyarságéval.[48]

Szabó Dezső nemzetállami programja értelmében a kisebbségek, fajok saját nyelvüket és kultúrájukat kizárólag az „egyéni élet viszonylataiban" ápolhatják.[49] Az új keletű Szabó Dezső-i gondolatmenet az egyén számára kizárta a kettős kötődés lehetőségét: „Bármi egyéni adottságú polgár számára csak egy nemzet van: a magyar nemzet, csak egy állam: a magyar állam, parancsot, irányítást csak ezektől

43 Szabó Dezső: *A végzet* [1929]. In: *Egyenes úton* II. Püski, Budapest, 2003. 538.

44 Szabó Dezső: *Karácsonyi levél* [1934]. In: uő: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 96.

45 I.m. 98.

46 Szabó Dezső: *A holnap nácionalizmusa* [1938]. In: uő: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 31.

47 Szabó Dezső: *A végzet ellen (Hungarizmus és halál)* [1938]. In: uő: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 448.

48 I.m. 459.

49 Szabó Dezső: *Nemzeti állam – politikai nemzet* [1938]. In: uő: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 429.

kaphat, csak ezek érdekeinek szolgálhat".[50] A fenti gondolatokból sejthető, hogy Szabó Dezső nemzetkoncepciója élesen kizárta a kisebbségek számára a területi autonómiák biztosítását. Az autonómia gondolatában az „örök viszály", az „állandó anarchia" elvét látta, „a Nemzet egységének … tagadását", amelynek haszonélvezője mindig valamely területi zsákmányra éhes nagyhatalom.[51]

Nem pusztán az író nézetrendszerének szerkezete, de az annak igazolására felhozott érvek is a dualizmus korának nemzetállami koncepcióit idézték, az írásokat ugyanis átszövik a magyarság történeti jogaira, civilizátori szerepére vonatkozó eszmefuttatások, amely gondolatmotívumok a korábbi írásokat nem jellemezték.[52] A jelen szorítása között született szempontváltozás nyomán Szabó Dezsőnek a nemzetfejlődés folyamatáról kialakított nézetei is módosultak. Mint láttuk, még 1934-es tanulmányában is azt írta, hogy Magyarországon nemzet soha nem volt. E kategorikus ítélettel szemben az 1930-as évek végén született tanulmányokban a hangsúly éppen a nemzetfejlődés múltbéli sikereire helyeződött. Eszerint a 18. század végétől „az egész történelmi Magyarországon szerves folyamatokban és mély gyökerekről megindultak a magyar Nemzetté fejlődés gyönyörű jelenségei. Ez annál érdekesebb és jelentősebb tünet: mert uralkodóház és államhatalom nem akarói, elősegítői, hanem: gátlói és elnyomói voltak ennek a fejlődésnek".[53]

Ennek a szerves folyamatnak egyik fő okát a magyar kultúra jelenségei adták, amelyek „természetes erővel sodorják magukkal az ország bármilyvérű értékeit és becsvágyait".[54] A magyarság „nemzetformáló szuggesztiója" a 19. század első felében szétterjedt az egész országra. Ennek további érvényesülését a dualizmus korának bűnös politikája gátolta ugyan, „de azért tévedés és elfogult állítás volna azt mondani: hogy a kiegyezéstől a világháborúig tartó korszakban megszűnt a magyar nemzettéalakulás folyamata. Nem: ezt még az akkor dúló »nemzeti politika« sem tudta végképp elgátolni".[55]

Joggal merül fel a kérdés: mi az oka a nemzet mint közösségi identitásforma megváltozott helyi értékének az író eszmevilágán belül? Szabó Dezső – mint oly sokan az 1930-as évek második felében – az ország területén élő különböző társadalmi-vallási-nyelvi csoportok közötti kötelékek végletes meggyengülését regisztrálta. Része volt ebben a német hátterű magyarok körében megfigyelhető disszimilációnak, miként a magyar zsidóságot a közösség köréből kiszorító törvényeknek. Emellett az egység, a közösségi kohézió kérdését vetette fel az első revíziós sike-

[50] I.h.

[51] Szabó Dezső: *A magyar jövő alapproblémái* [1939]. In: uő: *Az egész látóhatár*. II. Püski, Budapest, 1991. 637.

[52] Jellemző példa erre az érvelésre: Szabó Dezső: *A magyar jövő alapproblémái* [1939]. In: uő: *Az egész látóhatár*. II. Püski, Budapest, 1991. 634–635.

[53] Szabó Dezső: *A végzet ellen (Hungarizmus és halál)* [1938]. In: uő: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 449.

[54] I.h.

[55] I.m. 449. 450.

rek nyomán magyar állampolgárrá váló nem magyarok közösségbe integrálásának problémája. Mindeközben egyre elviselhetetlenebbé vált és árnyékot vetett az ország életére a nagyhatalmi fenyegetettség, amely szorosan összefüggött a disszimilációnak és a zsidóság jogfosztásának kérdésével.

Valamifajta, az etnikai kereteken túlnyúló közösségi identitás megteremtésének az igényével született meg, még a húszas évek végén, a közeli jövőben remélt revíziótól hajtva a „szentistváni állameszme" gondolata. Az eszme két legjelentősebb képviselője, Bethlen István és Szekfű Gyula elméletben nem csak a széleskörű kulturális és nyelvhasználati jogokat, de az 1930-as évek végére a területi autonómia gondolatát is elfogadták.[56] Velük szemben Szabó Dezső számára a belső kötelékek megerősítését a feltámasztott „Magyar Nemzet" koncepció volt hivatva biztosítani. Az író munkáiban az egységet, hosszabb távon az állami létet elsősorban a német kisebbség, valamint a német hátterű középosztály kettős identitásától látta fenyegetve, és a kizárólagos lojalitást követelő nemzetállami koncepció erre kívánt választ, megoldást adni.

Ugyanakkor fontos vonása egységáhító nemzetkoncepciójának, hogy a zsidótörvények szellemét és valóságát éppen nemzetértelmezéséből kiindulva utasította el: „lehetetlen, hogy egy egészséges, modern Államban akár a fajiság, akár az osztályhoz tartozás szempontjából különböző rendű polgárok legyenek, akik számára már a születés az érvényesülés több, vagy kevesebb feltételét jelenti áthághatatlan paranccsal. Lehetetlen, hogy az Állam polgárainak bizonyos rétegét, bármi szempontból, külön részlet-intézkedéssel elkerteljük a polgárság egyetemétől, s neki több vagy kevesebb jogokat, az érvényesülés több vagy kevesebb feltételét adjuk".[57] Miként fogalmazott, a múlt torz társadalmi fejlődésére nem lehet válasz a „nemzeti test valamely darabjának beteg izolálása".[58]

Szabó Dezső a magyar társadalom széthullását ugyancsak feltartóztatni kívánó szentistváni állameszme koncepciójára ellenségesen tekintett. A területi autonómiák gondolatát is magába foglaló szentistváni állameszme érvényesülése – szólt Szabó Dezső érvelése – Magyarországot megfosztaná magyar jellegétől, „mutyi államá" változtatná, amely így pusztán „különféle népeknek tetszőleges, külön-külön egységű összeállása lenne".[59]

[56] Szekfű Gyula: *A szentistváni állam* [1938]. In: uő: *Állam és Nemzet*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1942. 37.

[57] Szabó Dezső: *A végzet ellen (Hungarizmus és halál)* [1938]. In: uő: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 458.

[58] I.m. 463.

[59] Szabó Dezső: *Ede megevé ebédem! Milyen szekfű nyílt Schittenhelm Ede sírján?* In: *Szabó Dezső ujabb művei*. 1937. 31–32. sz. 22.

Összegzés

Szabó Dezsőnek a nemzetfogalommal kapcsolatos értékítéletei jelentősen változtak a vizsgált két évtized során. Szemben a szocialista, ill. polgári-radikális korszakkal, amikor az író a „nemzet" megjelölést a „faj" szinonimájaként használta, az 1920-as évek elejétől szövegeiben a dualizmuskori politikai nemzet megjelölésére alkalmazta a „nemzet" kifejezést, miközben a magyarságra kizárólag a „faj" fogalmát. Ez szorosan összefüggött azzal, hogy közösségeszményét, az etnikai-nyelvi egységként felfogott magyarságot részben a dualizmuskori államnemzet-koncepcióval, részben a fajbiológiai teorémákkal állította szembe. Szabó Dezső korabeli írásaiban nagyon erőteljesen megjelent az a múltszemléleti narratíva, miszerint a dualizmus korában a magyarság érdekeit feláldozták a politikai nemzet megteremtésének oltárán. Szótárában tehát az 1920-as években a dualizmuskori államnemzettel vagy politikai nemzettel azonosított „nemzet" negatív értéktartalommal telített kategóriaként szerepelt. A magyarságot, vitázva a fajbiológiai alapú közösségmeghatározásokkal, „történelmi fajként" definiálta, amelynek lényegét, esszenciáját, az „ősi magyar pszichét" hite szerint a parasztság hordozza. Fontos szemléleti változást tükröz, hogy az 1930-as évek közepén született írásokban Szabó Dezső veszteségként tüntette fel, hogy hiányzott és hiányzik az a közösségi forma, amely a Magyarországon élő magyarokat és nem magyarokat egybekapcsolná: a „Nemzet". Mi több, az 1930-as évek végén írott programadó tanulmányaiban a „Magyar Nemzet" kategóriája mint realitás szerepelt, és tulajdonképpen központi jelentőségű fogalommá vált nézetrendszerében. Nem pusztán az író nézetrendszerének szerkezete, de az annak igazolására felhozott érvek is a dualizmus korának nemzetállami koncepcióit idézték, az írásokat ugyanis átszövik a magyarság történeti jogaira, civilizátori szerepére vonatkozó eszmefuttatások, amely gondolatmotívumok a korábbi írásokat nem jellemezték. Paradox módon tehát az író, aki a korszak elején közösségfogalmát a dualizmuskori államnemzet kritikájára építette, az évtized végére egy ahhoz nagyon hasonló közösségkoncepció zászlóvivőjévé vált.

Abstract

Dezső Szabó's Interwar Concept of Magyardom and Nation

The aim of the present study is to analyze the concepts of Magyardom and nation developed by Dezső Szabó in the interwar period. The novelty of this study is rooted in its approach, which is radically different from that of all previous writings on the subject. As opposed to the method of the typological approaches that inevitably brought about a certain kind of reductionalism, my technique was to reconstruct the ideas of Dezső Szabó by regarding them as a complex and dynamic system of thoughts. Another distinguishing characteristic is that when analyzing the works of the interwar period, I never indulged in neglecting the impact of Szabó's previous

writings. Indisputably, one of the benefits of my approach is the discovery that the left-wing radicalism of Szabó's previous writings did not cease to survive in the interwar period; what is more, it had a far-reaching influence on his definition of "nation", too.

In my study, I reveal that in the 1920's Dezső Szabó described Magyardom as an ethnical, lingual and historical community, as opposed either to the contemporary race theories or to the concept of "political nation" elaborated by the dualist era. It is important to emphasize that at this time in Szabó's political vocabulary the concept of "nation" as "political nation" had a negative connotation. In my writing I also show the development as a result of which Szabó's acceptance of the "political nation" that unites Hungarian and non-Hungarian people changed drastically from the middle of the 1930's. Finally, Dezső Szabó became one of the exponents of a concept that significantly resembled the dualist concept of "political nation".

Malek Izisz

Mágikus realizmus a kortárs magyar prózában. A magyar nyelvű mágikus realizmus jellegzetességeinek bemutatása Bánki Éva *Esőváros* és Grecsó Krisztián *Isten hozott* című regényében

A mágikus realizmus fogalmáról és az írásmódról szóló újabb tanulmányok leggyakrabban azt hangsúlyozzák, hogy a fogalom kiüresedett, illetve a lokális kánonok sokszínűsége miatt lehetetlen egyetlen definíciót felállítani. A mágikus realizmus globális és lokális kánonjainak együttes fejlődése valóban rengeteg ellentmondást indukált, azonban felfedezhetőek bizonyos irányelvek, melyek mentén megjelölhetünk közös, illetve kultúraspecifikus, az adott irodalom gyökereihez köthető jellemzőket.

Írásomban a magyar mágikus realizmus egyes jellemzőit kívánom felvázolni Bánki Éva *Esőváros*[1] és Grecsó Krisztián *Isten hozott*[2] című regényének elemzésén keresztül. Úgy gondolom, hogy ezáltal körvonalazhatóak a fogalom egy lehetséges, a magyar irodalomban megjelenő variánsának jellegzetességei.

A hazai irodalomkritika által a mágikus realizmushoz sorolt műveket tekintve kijelenthető, hogy a magyar nyelvű írásmódban középpontba kerül az identitáskeresés és önmeghatározás kérdése, mely az „áltörténelmi" regényeknél a történeti narratíva folyamatos újraírását vonja maga után. Fontos hangsúlyozni, hogy ez a folyamatos újraírás, az elbeszélt történetek igazságtartalmára való rákérdezés nem csak az áltörténelmi regények sajátossága, hiszen az emlékezés és mesélés központi szerepe által maga az emlékezés is mágikus tevékenységgé válik, mely beemeli az irányzatba azon műveket, melyeknek központi témája a családtörténet-kutatás és -nyomozás. A mágikus realizmus fő jellemzője, a valóság és a fikció közötti ellentét feloldása egy állandó határátlépéssel társul, ami ugyanakkor a magyar nyelvű irodalomban speciális többletet kap: a határon túli magyar irodalomban keletkezett művekben nemcsak a téma felől, hanem a nyelvi felépítettség szintjén is kifejezésre jut ez az élmény.

*V*álasztásom azért esett e két regényre, mert mindkettő speciális helyet foglal el a magyar mágikus realizmusban, hiszen egyrészt a kritikusok elsősorban a magyar elbeszélői hagyományba kísérelik meg beilleszteni őket, másrészt pedig mágikus realista vonásaik miatt elsősorban a *Száz év magány*hoz,[3] illetve a García Márquez-i stiláris jegyekhez hasonlítják tematikai és poétikai felépítésüket. E művekre az iro-

[1] Bánki Éva: *Esőváros*, Budapest, Magvető, 2004.

[2] Grecsó Krisztián: *Isten hozott*, Budapest, Magvető, 2005.

[3] Gabriel García Márquez: *Száz év magány* (ford. Székács Vera), Budapest, Magvető, 1971.

dalomkritika csak ráragasztja a „mágikus realista" jelzőt; az írók olvasmányélményeivel igyekeznek indokolni az írásmód választását.

Az *Esőváros* és az *Isten hozott* műfajukat tekintve a mágikus realizmus speciális csoportjába tartoznak, hiszen az előbbit a családregény, az utóbbit pedig a fejlődésregény kategóriájába sorolják. Bánki Éva regénye két család történetét dolgozza fel, de ugyanakkor a családok életében lezajló események egy szubjektív elbeszélő visszaemlékezéseiben képződnek, melyben az ezzel egyenértékű szerepet kapó történelem eseményei a felvidéki családok szemszögéből fejeződnek ki. Grecsó Krisztián művének besorolása helytállóbb: itt is az elbeszélő visszaemlékezése adja a történet keretét, de a regényben központi szerepet kapó Klein-napló utáni nyomozás látszólag a detektívtörténetek alapjait is beemeli a műbe. Ebben a keretben az elszigeteltség tematikáját erősíti a falu mindennapjait és lakóinak életét, hiedelemvilágát megjelenítő történet. Ezen vonások által jól láthatóvá válik, hogy a mágikus realizmus a történelem, az elszigeteltség és az emlékezés hálójában jelenik meg, ami túlmutat a *Száz év magány* ihletettségében született művek kategóriáján.

A regényekben közös jellemzőként mutatkozik a visszaemlékezés fontossága, a történetmondás szerepe és az identitás folyamatos újraformálódása. Úgy gondolom, hogy ezek a közös tulajdonságok egyben a magyar mágikus realista kánon kulcsmotívumai is lehetnek, melyek a magyar elbeszélő hagyománnyal is egyfajta, az írók által tudatosan vállalt folytonosságot mutatnak.

Dolgozatomban az említett két regényt kívánom megvizsgálni az emlékezés és történetmondás, az identitáskeresés és elszigeteltség, illetve a mágikus helyszín, a tér és az idő kapcsolata alapján. Arra a kérdésre kísérelek meg választ keresni, hogy az említett motívumok megjelenése a művekben hogyan kapcsolódik a mágikus realizmus sajátosságaihoz, illetve ezek a szempontok mennyire jellemzik a középeurópai mágikus realista írásmódot, és mennyiben foglalnak el köztes helyet a mágikus realizmus és a magyar elbeszélő hagyomány között.

Az emlékezés és történetmondás mint mágikus aktus

Az emlékezés és a visszaemlékezés jellegzetes tematikus eleme a mágikus realista és a tágabban értelmezett posztmodern irodalomnak is. Az emlékezés témája egyrészt lehet a társadalmi, ideológiai konfliktusok újraélése, mely a traumák egyfajta feldolgozásaként értelmezhető, másrészt lehet egy céltalannak tűnő folyamat, ami az egyes személyes történetekben bontakozik ki. Mindkét tematikára egyaránt jellemző, hogy elsősorban az egyén és a közösség közötti konfliktus indukálja, amely az egyén sorsából fakad, és amelynek alapja lehet a nemzedéki hovatartozás és a genealógia.

A történetmondásban elsősorban valamilyen tranzakció megy végbe, melynek célja lehet Bényei szerint a meggyőzés, a megértés, a gyónás, a terápia, a csábítás

és valamilyen mutatvány.[4] Ez természetesen a mágikus realista regényekben a csodás vagy természetfölötti töltet miatt nem mindig teljesül egyértelműen, a történetmondás egzisztenciális szintre is emelkedhet, „a létezés egyetlen biztosítékává"[5] válhat. A nyelv a történet elbeszélőjén mint médiumon keresztül cselekvéssé válik, ami hatással van a valóságra, és performativitása révén folyamatosan újraalkotja azt. A mágikus realista regények gyakori jellemzője, hogy a történetmondás egyfajta ráolvasásként működve beteljesíti a narrációban még csak kevésbé valóságosnak tűnő eseményt, és ezzel az elbeszélőben is változást indít el, tehát egy oda-vissza ható mechanizmussal rendelkezik.

Elemzésemben arra keresem a választ, hogy a felsorolt jellegzetességek hogyan jelennek meg és hogyan válnak a mágia egyik mozgatórugójává a művekben.

Bánki Éva regényében két felvidéki család történetét olvashatjuk, aminek különlegességét az adja, hogy az író tulajdonképpen „örökölt történeteket" írt meg, ugyanis a Felvidékről szóló történeteket nagyszülei elbeszéléséből hallotta, úgy, ahogy a regényben jelenlevő eseményeket az olvasó szintén egy elbeszélő visszaemlékezéseiből ismeri meg. Ez értelmezhető egyrészt a történetelvűség bizonyos kikezdéseként, másrészt az elbeszélő hagyományhoz és azon belül az anekdotához való tudatos kapcsolódásként.

Az *Esőváros* több mint hetven év eseményeit öleli fel, az első világháborútól a szocializmuson át a rendszerváltásig. Ezek a történelmi események hol a háttérben maradnak, hol pedig nagyobb hangsúlyt kapnak, de mindig a családok történetének viszonyában konstruálódnak meg.

A regényben a történetmondás több szinten jelenik meg: egyrészt az elbeszélő kapcsán a mesélés mágikus cselekedete kap hangsúlyt, másrészt a család egyes tagjai sorsának és sorstragédiájának forrása is a nyelv és a beszéd, ami az elmondhatóság kérdéseihez kötődik. A téma és a történelmi háttér együttesen a történelem eredendően fiktív és elbeszélhetetlen jellegét emeli ki.

A családok története az elbeszélő, Torma Imre emlékezetében ölt testet, emellett a posztmodern regényfelépítést követve a műben helyet kapnak az egyes családtagok versei, lejegyzései, illetve az elbeszélő novellái, írásai, melyek mind a történetmondás egy-egy lehetséges alakzataként értelmezhetőek. A történetmesélés keretező és egyben központi szerepe a nyelvhasználat különböző lehetőségeire és a nyelvvel való cselekvésre helyezi a hangsúlyt. Papp Ágnes Klára értelmezésében a magyar nyelvű mágikus realista irodalom jellegzetességeinek tekinthetők a keretes elbeszélő szerkezetben megjelenő mágikus elemek, melyek által a kategóriába sorolt művek más szempontokat is figyelembe véve nem teljes mértékben mágikus realisták.[6] Mindazonáltal a csodás elemek nem a visszaemlékezés okozataiként jelennek meg, hanem eleve hozzátartoznak az elszigetelt világ eseményeihez.

4 Vö. Bényei Tamás: *Apokrif iratok: Mágikus realista regényekről*, Debrecen, Kossuth, 1997, 101.

5 Uo. 102.

6 Vö. Papp Ágnes Klára: *A mágikus realista anekdota (A mágikus realizmus és a magyar elbeszélő-hagyomány*

Az *Esővárosban* a beszédnek, illetve az írásnak számos fontos funkciója van: a családok életében kitüntetett szerepe van az egymáshoz szóló beszédnek. A történetmondás felruházódik egyfajta megtartó szereppel, a család történetei a történelem eseményei közepette identitásalakító funkciójúak és a jelenlét, a létezés biztosítékai. Bánki a felvidéki közösség életének bemutatásában egy új nyelvet kísérel meg alkalmazni, melyben szerepet kap a mágia, a csoda, és ezzel cáfolni igyekszik azt a felfogást, miszerint a felvidéki sorsról csak realisztikus ábrázolással, szomorú hangvételben lehet írni.[7]

A történetmondás és az elbeszélés egy lehetséges oppozíciója, a nyelvvesztés metaforája is megjelenik a műben. Bujdosó Anci alakjában testesül meg a nyelvvel való közvetítésnek és a nyelv elvesztésének képe. Anci – mint a Bujdosó ház lánya és a középső Torma fiú felesége – az átmenetet biztosítja a két család között. Sorsában a nyelv által való megalkotottság, a nyelv függvényében létező egzisztencia és annak elvesztése, a magunkról való beszéd ellehetetlenülése tükröződik.

Bánki a történelmi témájú irodalmi művek lehetséges beszédmódjainak határán egyensúlyoz. A nyelv ábrázoló és metaforizáló funkcióit a történelmi, szociografikus és általtörténelmi művek beszédmódjai közötti szélsőségek elkerülésével, egységesen alkalmazza. Az *Esőváros* a történelem megélését tematizálja, de a konkrét eseményeket nem ábrázolja.

A történelmi események elbeszélésében a tények helyét átveszi a képzelet alkotó ereje, mely a történelem nagy eseményeinek folyamatos háttérben tartásával párosul. A család által alkotott belső mítoszvilág képes átírni a történelmet, de ez nem az igazság elfedését szolgálja, hanem az események megértésére tett kísérletként értelmezendő.

A fentiek tükrében jól láthatóvá válik, hogy Bánki Éva regényében a történetmondás mágikus tevékenységként való felfogása kap szerepet, ami a mágikus realista írásmód egyik központi jellemzője. A történetkezelés két forrásból táplálkozik: egyrészt a valós történelmi időből, másrészt az ezzel szembenálló személyes, emlékező, nem lineáris elbeszéléssel. A történetmondás a képzelet teremtő erejével feloldja a két aspektus közötti ellentétet. Ez egyúttal kikezdi a határon túli irodalom és a parasztregény azon felfogását, melyben a történeti hűség és a biográfiai idő kap hangsúlyt.

Grecsó Krisztián *Isten hozott* című regényében az emlékezés és a történetmondás több szempontból hasonlóan működik, mint az *Esővárosban*, azonban a feldolgozásra és megváltoztatásra tett kísérleten túl folyamatos múltteremtés történik, mely az identitásképzés alapjává válik. Míg a mágikus tevékenység Bánki Éva regényében elsősorban a jelenre vonatkozik, addig Grecsónál a múlt feldolgozásában és a genealógia megteremtésében lesz lényeges szerepe. A regényben a történetek által

találkozása – A mágikus realizmus kronotopikus jellege), in: Papp Ágnes Klára: *Átlátunk az üvegen? Gondolatok a kortárs irodalomról*, Budapest, Napkút, 2008, 121.

7 Vö. „Csak az történt meg, aminek a történetét megírták". Ménesi Gábor interjúja Bánki Évával, *Bárka*, 2008/2. 65–71.

kirajzolódó, emlékezni akaró elbeszélő identitáskeresése egyfajta válaszként értelmezhető a hagyomány problematikájára.

Gallér Gergelynek, a regény elbeszélőjének visszaemlékezése által kapunk képet Sáraság életéről és a faluban történt különös eseményekről. A visszaemlékezés Gallér személyére egyáltalán nem reflektál, hátteréről csak a mű végén kapunk információkat.

Az elbeszélőnek a regény kezdőpontján, a visszaemlékezés előtt tulajdonképpen nincs története, hiszen múlt és eredet nélkül létezik. Felismeri eredetnélküliségét, és a telefonhívás hatására átszakad az emlékezés ellen felépített gát („széjjel fogok szedni mindent, apróra, a nagy egészből szálkányi, egymásnak ellentmondó részlet lesz”[8]). Az emlékezés szükségszerűen töredékessé teszi a regényt, az egyes események önálló történeteket alkotnak, melyeket a történet elbeszélői kerete fog össze. Szegő János kritikájában felhívja a figyelmet arra, hogy a mű „centrumából hiányzik valami epikus mag, amitől a szöveg regény lehetne”.[9] Azonban ez a központnélküliség az emlékezés alapstruktúrájának tulajdonsága, ami a falubeli eseményeket egyúttal mitologikus szintre emeli. A falu különös történései mitológiai szituációt alkotnak, ezeknek alapja a kollektív emlékezet és tudás: Sáraság házain az ellopott családi képek árnyékai jelennek meg, melyeket csak a falu lakói látnak, közös tapasztalat az állandó szomjúságérzet, a reggeli öntudatlan szavak szajkózása és az asszonyok és lányok közös álma is.

A címben is szereplő Klein-napló és a Biblia központi szerepe az irodalom metaforájaként értelmezhető, annak a tapasztalatát reflektálja, hogy minden tudás csak szövegeken keresztül létezik. A napló lehetséges tartalmát is csak az elbeszélés által tudjuk meg, tehát az elbeszélés elbeszélésévé válik, ami a nyelvi vonatkozás hiányát és az eredetnélküliséget jelzi. Ez a nyelv által való megalkotottság és a világról való figuratív gondolkodás nietzschei nézetét tükrözi, de e felfogás ellentétét képviseli a regény kerettörténete, hiszen egy árva eredetkereséséről van szó, melynek magja a lét és a sors eredendően nem nyelvi tapasztalata. Az említett szövegek fontos szerepet kapnak, de az eredetkeresés indukálója az a nem nyelvi jellegű élmény, melynek magja az örök kívülállóság érzése. Ez a tapasztalat egyben a regényben megjelenő mágikus realista jegyek és az emlékezés mint mágikus tevékenység alapjának tekinthető.

Grecsó Krisztián művében az emlékezés folyamata képezi az elsődleges mágikus tevékenységet, melynek révén az identitáskeresés és a szubjektumfelfogás lesz a központi tematikai szervezőerő. A falu zárt közösségében történő titokzatos, természetfölötti események és a nyomozás a mágikus realizmus forrásává válnak. Így az *Isten hozott*ban[10] a mágikus realizmus kettős forrásból táplálkozik: egyfelől az emlékezésből és identitáskeresésből mint mágikus aktusból, másfelől a falu zárt

8 Grecsó: i.m., 11.

9 Szegő János: Isten hozott – Amúgy ki vagy?, *Holmi*, 2006/9. 1241–1244.

10 Uo.

közösségéhez tartozó természetfölötti eseményekből, melyek Sáraságot mágikus térként jelenítik meg.

Tér, idő és identitás mint a mágikus látásmód eredete

A történetmondás és az emlékezés mint nyelvi cselekvés a jelenlétre való rákérdezésként, a jelenlét biztosítékaként konstruálódik meg a történetekben, ami a tér és az idő specifikus összefonódása által az identitás kérdését olyan mágikus látásmódhoz köti, mely az ezekben a zárt közösségekben jelenlévő mitikus világlátáshoz kötődik. Ez az alap mindkét műben a genealógia figuratív terében tematizálódik.

A genealógia alapvetően „a szubjektum elhelyezése egy kezdethez és egy végheż képest",[11] azonban itt a történelmi háttér és a múlt felkutatása olyan többlettel ruházza fel, ami által a genealógiai háló felépítése nemcsak a szubjektumnak egy leszármazási folyamatban való elhelyezése, hanem egyben világmegértési kísérletként is felfogható. Az identitás megkonstruálása csak a múlt függvényében lehetséges, amiben a mitikus tapasztalat verbalizálására tett kísérlet egy olyan teret hoz létre, mely Mircea Eliade „szent és profán" fogalmaival írható le. Eliadénak a szent és profán térről és időről alkotott fogalmai szerint[12] a tér a befogadás és a verbalizálás által válik szentté. Az egyén számára a tér a hit által ruházódik fel szent elemekkel, míg az időt a szokások, az ünnepek és az emlékezés által egyfajta állandóság jellemzi. A szent tér a befogadásban mutatkozik meg, ez az a hely, amely a hit által centrumba kerül. Ehhez a szent térhez kapcsolódik a szent idő, amit az emlékezések és szokások tartanak életben.

Bánki és Grecsó regényében ez a szent és profán artikulálódik a történeteken keresztül. Az *Esőváros*ban a szent teret és időt a családok összefonódó leszármazástörténete és a történelem eseményeinek egybefolyása jeleníti meg, míg az *Isten hozott*ban a falu centrális pozíciója és a lehetséges eredet megtalálása a meghurcolt zsidó apa képében olyan szent teret és időt hoz létre, ami a kiválasztottságban konstruálódik meg, azaz abban, hogy az elbeszélő hazatérésekor melyik valóságot (melyik teret) fogadja el: a falu zárt közösségének különös időtlenségét és a Klein Ede lehetséges apafigurája általi örök kitaszítottságot vagy az örök otthontalanságot, mely az árvaság alapja.

Bánki Éva regényében az identitás kérdését a genealógia felől érdemes megközelíteni. Az *Esőváros* története a cséplőgép felrobbanásának felidézésével kezdődik, ami meghatározó és folyton visszatérő momentum a regény során. A robbanás egyben az időbeli és térbeli törések kiindulópontja, melyek a mű elején és végén szereplő családfában is kifejeződnek.

[11] Bényei: i.m. 112.

[12] Mircea Eliade: *A szent és a profán: a vallási lényegről* (ford. Berényi Gábor), Budapest, Európa, 1996.

A családfa-ábrázolás hagyományosan az egyén elhelyezését szolgálja bizonyos származásbeli kötelékek, kapcsolatok által, ami az én valahova tartozását hivatott kifejezni egy adott embercsoporton belül. A családregényekhez kapcsolt családfarajzok pedig az olvasó eligazodását könnyítik meg az adott mű szereplői és történései között. Ezzel ellentétben az *Esőváros*ban fellelhető családfák bizonytalanságaik révén kiforgató erejűek. A könyv elején és végén levő ágrajz elhelyezkedése egyfajta körkörösséget is szimbolizál, mely ugyanakkor elidegenítő funkcióval is rendelkezik. Az *Esőváros*ban a család jelenti a kezdetet és a véget egyszerre, a történet központi fogalma a család és annak minden hozadéka. Azt a szubjektumelhelyezést, amit a hagyományos értelemben vett családfa hivatott jelölni, Bánki regényében a történetmesélés és az emlékezés hordozza, az eseményeket keretező visszaemlékezés kísérletnek tekinthető az önazonosság megtalálására. A családfa az identitásvesztés jelölőjeként funkcionál. Ezt az identitásnélküliséget a történetmondás kíséreli meg helyreállítani.

A családfákban hagyományosan a név jelöli az egyén pozícióját, mely egyedülállóságában ugyanakkor meg is különbözteti az ágrajzban elhelyezkedő többi elemtől. Azonban a családokon belüli folytonos névismétlődések az egyediségében bizonytalanítják el az ént, és az ismétlődést teszik meg jellemző momentummá a család történetében. A nevek ismétlődése egyrészt a keresztnevet a családi név szintjére emeli (a keresztnév alapján eldönthetővé válik, hogy melyik családhoz tartozik az adott egyén), másrészt az egész család történetét a ciklikusság általi meghatározottsághoz köti. A nevek folyamatos öröklődése az egyéni tulajdonságok, illetve élettörténetek hagyományozódását is előrevetíti, mely a két családnál a technikai fejlődésbe vetett hitben és a szellemezésben mutatkozik meg.

Pozsony nevének a történelem eseményei miatti folyamatos változása alapjaiban kérdőjelezi meg az odatartozás lehetőségét, és a térbeliségben is törésvonalakat eredményez. Az országhatárok átrendeződése és így a városok nevének megváltoztatása a Torma család fejének halálakor, a robbanáskor kezdődik, mintha az addigi lineáris idő megszakadása a tér feldarabolódását is jelentené. Ezt a töredékességet bontja ki az is, hogy Pozsony nevének változását követi tematikailag az örökölt Angolkönyvből való részletek közlése. Az így beemelt nyelvközöttiség és fordíthatóság problémaköre már a határon-lét kérdéséhez kapcsolható, mely először nyelvi szinten, később tematikai szinten is megjelenik. A faluba érkező halálhírek, a szellemezés és a fronton lévő bátyról szóló részletek a határon-létet és az e helyzetből eredő kiszolgáltatottságot tükrözik. A határ kérdése tematikus szinten a *Hetedhétország* című fejezetben[13] érhető tetten. Imrének Manókával, a cigánylánnyal a határsávban eltöltött ideje a történelmi eseményeken és a családban történt változásokon való tudatos kívülmaradást jelképezi. A határsáv egyfajta senkiföldje, ahol az idő mintha megállt volna, és csak az örökös jelen létezne; a cigányok is csak jelen időben mesélik történeteiket. A határsávon belül, a mozdulatlan időben, ahol „túl lehet

[13] Bánki: i.m. 50.

élni mindent",[14] az idő és a tér egymásba fonódik, ami a történetek közötti átjárhatóságot is előidézi: az itt elhangzó mesékben a hősök egyik történetből a másikba vándorolnak, ugyanúgy, ahogy Imre szerint a Torma család a cséplőgép robbanása és a háború által átsétált egy másik időbe.

Bánki Éva regényében a genealógia figuratív tere által az idő és a tér egymásba folyik. A két család eltérő időélményében az identitás és a idő összefonódását követhetjük nyomon, mely a történetmondás mágikus tevékenységben a hely, a nyelv, az én és az idő közötti határok felszámolódását eredményezi.

Grecsó Krisztián regényében, az *Esőváros*sal ellentétben, éppen a genealógia hiánya és az annak megteremtése iránti vágy képezi az alapszituációt. A származás és eredet bizonytalansága miatt a tér és az idő is egyfajta állandóságban létezik („Egy gombócban tér és idő…"[15]), melyet a visszaemlékezés metódusa kísérel meg felbontani. Tehát míg Bánki Éva művében a kronotopikusság a történetmondás folyamatában alakul ki, addig Grecsónál ez azt a kiindulópontot képezi, melynek felszámolására tett kísérletként olvasható a regény.

A mágikus realista szövegek egyik alapvonása az eredet fetisizálása, ami ugyan megtörténik az *Isten hozott*ban, de itt az eredetnélküliség az alaptapasztalat. Gallér ugyanakkor Sáraságot jelöli meg minden kezdeteként, és így a tér, az elzárt közösség egyfajta eredet-térként kezd el működni, ami az idő linearitásának helyébe a körkörösséget állítja.

A leszármazás kutatásának célja általában egy nagyobb, egyetemes igazság feltérképezése, ami itt a bibliai történetekben keresett magyarázatokban artikulálódik. Az önazonosság megtalálására tett kísérlet tulajdonképpen az őseredettel való folytonos párhuzamépítésben jelenik meg. Ugyanakkor az egyén múltjának feltérképezése mindig szükségszerűen egy nagyobb csoport (család, nemzedék, nép) történetét is képviseli, tehát Gallér kamaszkori eredetkeresési vágya mögött a közösség, a nagyobb által való önazonosság megtalálása rejlik. Hazatérésekor, származásának kiderülésekor szubjektív története a nagyobbhoz, a zsidóság történetéhez kapcsolódik, és így Klein Ede apaként való elfogadása által egy nagyobbnak, egy egyetemes történetnek is a részesévé válik. A sárasági különös öröklődési históriákban is szerepet kap a genealógia mágikus tere, mely a visszaemlékezés keretében értelmezhető úgy, mint ami eleve elbizonytalanítja az eredet létezését. Az öröklődésben és a fogantatásban rejlő misztikum és az öröklődés szószerintisége a mű több történetében is szerepet kap: Franczek Gyula sterilsége ellenére két gyerek vér szerinti apja, Töre tata heréit egy baleset miatt combjába ültetik, de gyereke is örökli e jellegzetes testi jegyet, ifjabb Gergely Ignác nagyapja szalonnázó árnyékával születik, ahogy apjának sincs saját árnyéka, és a fölakasztott kutyák a haláluk után is kölyköknek adnak életet Sáraságban. A mágikus realista regényekben központi szerepet kapó genealógia itt már a fogantatásnál megkérdőjeleződik,

[14] Uo. 57.

[15] Grecsó: i.m. 10.

ezáltal az ok-okozatiság, a külső jegyek öröklődésének ténye is instabillá válik. A testi jelek fontossága a szubjektum önmaga jelentésteljessé tételének kísérleteként jelentkezik. A zárt közösségekben ezek a jelek kitüntetett szerepet kapnak, a valahova tartozás biztosítékaivá válnak. Ezt az alapvető szabályt éppen a regény elbeszélője nem veszi észre. A falu különös történeteibe az Örökkévaló akaratát látja bele, azonban a saját testén viselt feltűnő öröklődési jegyet, göndör vörös haját nem veszi észre, pontosabban nem tulajdonít neki jelentőséget. Gallér önazonosságának alapját kizárólag a saját nevében látja. A név feladata jelölni a szubjektum származását, ami az elbeszélőt eleve árvaságára emlékezteti, hiszen névnapja egy napra esik születésnapjával. A családnév választása az elbeszélőnél a hazatéréskor történik meg, amikor vállalva lehetséges eredetét Klein Gergelyként mutatkozik be. A családnév, mely hagyományosan besorolja és egyben meg is semmisíti az egyént, itt egyfajta kiválasztottságként artikulálódik, ami a zsidósággal és az idegenséggel való közösségvállalás. A múlt megismerése révén újraépülő személyiség már azonosul gyökereivel, az idegenség vállalása a faluhoz való tartozás megszűnésével is párhuzamban van.

A regény fő idejének az emlékezés miatt a múltat tekinthetjük, amit az alcím, a Klein-napló egyaránt alátámaszt és fel is forgat. Ez azt az asszociációt keltheti, hogy az olvasó egyszerre a Pannika néni által legépelt naplót és Grecsó Krisztián regényét is a kezében tartja. A napló hangsúlyos helyen való szerepeltetése révén a befogadó egyszerre olvassa a múltat és a lehetséges jövőt, hiszen a könyv fülszövegén úgy jellemzik a Klein-naplót, mint amely „arra emlékezik, ami majd csak ezután lesz". Tehát a műben a különböző idősíkok egy térbe sűrűsödve jelennek meg. Ez a tér az egyidejűsége révén olyan mágikus elemekkel ruházódik föl, melyek egy természetfölötti erő működésére és a sorsszerűségre mutatnak rá. A történetek központi tere, Sáraság eleve zárt, a külső időtől független, a bibliai időkkel folytonosságot mutató, mitikus idővel rendelkezik. Ebben a térben az elbeszélő árvasága révén a múltnélküliséget, az örökös jelent testesíti meg. Az elbeszélt idő lineáris, a visszaemlékezésben a nagy összeveszés felidézése felé haladunk, de a mű keretessége révén ciklikus is: a Tótvárosból elinduló elbeszélő otthontalanságához kanyarodunk vissza Sáraságba való érkezésekor is, hiszen a falu közösségétől már idegen személyként tér vissza. Az elbeszélő ideje olyan konstruált idő, melyet a faluból való elkerülésekor felismer ugyan, de nem tud tőle elszakadni, identitásának alapjai a faluban eltöltött évek lesznek. Ennek módosítására tett próbálkozás az emlékezés, melyben az értelmezés és megértés egy új múlt és identitás létrehozásának utolsó kísérlete.

Bánki Éva és Grecsó Krisztián regényében a történetmondás, az identitáskeresés és a térbe sűrített idő által a mágikus realizmus fő jellemzői tárulnak föl, melyek egy lehetséges magyar nyelvű mágikus realista írásmódra mutatnak rá. A zárt közösség életének bemutatása az egyes szubjektív történeteken keresztül mindkét műben egy, a magyar prózahagyományban is gyökereket találó látásmódot körvonalaz. E látásmód összekapcsolja a történelmi múlt által jelenlevő identitás lehorgonyozására tett kísérleteket és a zárt közösségre jellemző mítoszkeresést, mely ötvözi

a pszeudoromantikus és posztmodern jegyeket. Az *Esőváros* és az *Isten hozott* szövegközpontú elemzésével célom e jellegzetességek feltárása volt, ami egyben kísérletnek tekinthető a magyar nyelvű kortárs irodalomban megjelenő mágikus realizmus főbb jellegzetességeinek egybegyűjtésére. Az elemzések megmutatták, hogy a nemzetközi mágikus realizmusban központi szerepet kapó történetmondás és speciális időkezelés a hazai kortárs irodalomban milyen kontextusban mutatkozik meg. E regényeknek a magyar elbeszélő hagyományhoz való tudatos kapcsolódása olyan folyamatosságot jelez, mely arra enged következtetni, hogy a mágikus realizmus írásmódjának alkalmazása nem a nemzetközi irodalomhoz való felzárkózási próbálkozásnak tekintendő, hanem a történelmi és kulturális háttérben megbúvó jellegzetességek kifejezésére tett próbálkozásként. A két mű annak a szándéknak lehetséges kifejeződése, mely a mágikus realizmust a magyar hagyományba kívánja beilleszteni. A szerzők jól ismerik a magyar elbeszélői hagyomány és a latin-amerikai írásmód jellemzőit, azonban ezek ötvözésével a hagyományos népi irodalom kereteit kívánják kitágítani. A mágikus realista írásmód alkalmazása így a valóság és a történelmi események nyelvileg nem megformálható tapasztalatának megfogalmazására tett kísérlet.

Abstract

Magic Realism in Hungarian Contemporary Non-Fiction
(Characteristics of Hungarian Magic Realism in the Novels Esőváros *by Éva Bánki and* Isten hozott *by Krisztián Grecsó)*

In my essay I tried to reveal the characteristics of magic realism in Hungarian literature by the textual analysis of the novels Esőváros *by Éva Bánki and* Isten hozott *by Krisztián Grecsó. These two novels emphasize the connection between narrative folk tradition and magic realism, but also unravel the basics of traditional folk writing. Storytelling, identity searching and isolation create a thematic base in both works. This magical activity is connected to the linguistic experience originating from historical fate, which is also the source of the magic-realistic language usage . These thematic and poetic attributes reveal the features of the possible variants of Central European magic realism, which carry in themselves the attributes of international definitions of notions and also the region's typical literary traditions.*

Papp Ágnes Klára

„Fogd el a lélek árján fénylő forró igéket” Weöres Sándor és Kosztolányi Dezső nyelvfelfogása[1]

A Weöres-recepciónak visszatérő, már-már közhelyszerű kérdései e költészet személytelensége, illetve a benne megnyilatkozó nyelvfelfogás pontosabb meghatározása. Mindkettőre új fényt vethet az utóbbi években épp a nyelvhez való viszony, a fordítás, az értelmezés témáival foglalkozó Kosztolányi-kutatás szempontjainak figyelembe vétele, a két költő nyelvfelfogásának összehasonlítása az itt felmerülő szempontok alapján; ezáltal Weöres szemléletmódjának elhelyezése egy olyan irodalomtörténet-írás gondolatmenetében, amely az egymással összefüggő nyelv- és szubjektumfelfogás változása mentén értelmezi a huszadik század magyar irodalmának történéseit, és helyezi el azt világirodalmi kontextusban.[2] Ugyanakkor ez a gondolatmenet nem a közvetlen hatás kérdéseire vonatkozik, hanem egy tágabb összefüggésrendszerben való elhelyezésre. Annak a továbbgondolására, amit Ács Pál vet fel tanulmányában, amikor a *Toccatá*t (és általában Weöres attitűdjét) úgy értelmezi, mint amiben Esti Kornél hangja szólal meg, amennyiben az elmúlás-élmény nem a pótolhatatlan személyiség kíméletlen szembenézéseként, „számadásként” jelenik meg, hanem a „személyiség feloldódásaként”[3], és ennek az attitűdnek az illusztrálására az *Esti Kornél énekét* idézi: „ó, hős, kit a halál-arc/ rémétől elföd egy víg/ álarc”. Ugyanakkor nem kérdéses, hogy Kosztolányi fenti versében az elmúlással szembehelyezett magatartás, „víg álarc” egy nyelv- és költészetfelfogás megnyilatkozásaként is értelmezhető (mint az idézet folytatása is megerősíti: „ó, jó *zene* a hörgő/ kínokra egy kalandor/ *csörgő*,/ mely zsongít, úgy csitít el,/ tréfázva mímel/ s a jajra csap a legszebb/ *rímmel*.” – kiemelés tőlem: P. Á. K.) Pontosan

[1] Az itt megjelenő írás bevezető része egy hosszabb, Weöres Sándor nyelv- és szubjektumfelfogásával foglalkozó tanulmánynak. Ebből a következő fejezetek jelentek már meg: *Groteszk test- és szubjektumfelfogás Weöres Sándor költészetében,* Literatura 2012/4; *Weöres Sándor karneváli motívumai*, Jelenkor, Pécs, 2013. július-augusztus; *A paródia ars poeticája. Szerep és maszk Weöres Sándor költészetében,* Látó, Marosvásárhely, 2013. június; *„Tánc volnék, mely önmagát lejti”. Weöres Sándor én-verseiről,* Napkút 2013/8.

[2] Weöresnél „a személytelenség […] főként a beszédformák sokféleségét, a lírai nézőpontok változtathatóságát jelenti: az én stabilitása nem az én eltüntetésével jár együtt, hanem a nyelvi poétikai határok átjárhatóságát szemlélteti.” Kulcsár Szabó Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1989*, Argumentum Kiadó, 1993, 66

[3] Ács Pál, *Két világ határán: az utolsó fordulat előzményei Weöres Sándor költészetében*. In: *A magyar irodalom történetei III.,* szerk. Szegedy-Maszák Mihály, Veres András, Gondolat, Bp., 2007, 614–615. Weöres halál-felfogásának kérdéséhez ld. még: Kenyeres Zoltán, *Tündérsíp,* Szépirodalmi K., 1983, 304–317.

e nyelvfelfogásra vonatkozik a mi kérdésfelvetésünk is: amennyiben Kosztolányi művében szoros összefüggésben áll a költői nyelvnek ez a szemlélete a versszubjektum megformálódásával, joggal vethető fel a kérdés, hogy mennyiben következik egymásból nyelv- és szubjektumfelfogás. Illetve, ha Weöres „személytelensége", versbéli alakváltásai kapcsolatba hozhatók e „víg álarc"-cal, „szent bohóc-üresség"-gel, akkor mennyiben tekinthető nyelvfelfogásban is e szemlélet örökösének, folytatójának. A kérdés annál is inkább elgondolkodtató, mert érinti a Weöres-recepció egy másik visszatérő kérdését: a metamorfózis, a véget nem érő mozgás és az ezt megalapozó időfelfogás problémáját. Ez pedig Kosztolányi versének is alapélménye: kezdve az első szakasz „röptétől", a „meg-nem-álló", az „örökre-játszó" megszólításig, beleértve az ez ügyben leghangsúlyosabb részt („No fuss a kerge széllel, / cikázva szerte széjjel, / ki és be nappal éjjel / s mindent, mi villan és van / érj el."), egészen a vers mozgalmasságot éreztető ritmus- és rímtechnikájáig. Ez utóbbi pedig óhatatlanul Weöres ritmuskísérleteit, a zenei műfajoknak az irodalomba való átültetésére vonatkozó elméleteit és élő gyakorlatát jutathatja eszünkbe. (És itt folytathatnánk a gondolatmenetet Kosztolányi rímjátékaival és csacsi rímeivel, illetve ezzel egybehangzó gondolataival a jó gyerekversről és a nyelvi kísérletezésről: „Tereljük rá [a gyerek] figyelmét arra, ami a költészet veleje, vagyis a formára, erre a kézzel fogható csodára, a szerkezet arányaira, a mérték hullámzására, a rímek boszorkányos bújósdijára."[4])

Szegedy-Maszák Mihály, amikor Kosztolányi nyelvszemléletéről értekezik, a jelentőre, illetve a jelentettre koncentráló költészetfelfogás különbségének kontextusába helyezi a kérdést, és azt hangsúlyozza, hogy amikor Kosztolányi mind műfordítással kapcsolatos írásaiban, mind elemzéseiben és esszéiben a jelentő, a szó, a hangzás, a rím stb. elsőbbségét hangsúlyozza, tulajdonképpen a nyelv önállóságát, organikusságát állítja.[5] „Nem csak mi gondolkodunk: a nyelv is gondolkozik. Munkatársunk a nyelv, egyenjogú társszerzőnk" – írja Kosztolányi a *Túlvilági séták*ban.[6] Bónus Tibor a dekonstrukciós nyelvfelfogás szemszögéből közelítve meg a kérdést még tovább megy egy Babits és Kosztolányi egymásra vonatkozó írásait tárgyaló tanulmányában,[7] és nemcsak a „homo moralis" és a „homo aestheticus" nyelvre és az irodalom szerepére vonatkozó nézeteit hasonlítja össze, hanem rámutat arra is, hogy mit jelent ez a különbség a szerzőnek és a befogadónak szánt szerep tekintetében. Babits „lélektani olvasásmódjával", amely a „személyiség hű kifejeződését" keresi a műben – azaz a szerzői intenciónak rendeli alá a jelentést, a nyelvet pedig eszközjellegűnek fogja fel[8] (és ebből következően az olvasónak passzív vagy az íróval azonosuló szerepet szán), szembehelyezi Kosztolányi felfogását, aki, ha

4 Kosztolányi Dezső, *Az olvasó nevelése*. In: Uő, *Nyelv és lélek*, Szépirodalmi K., 1990, 430.

5 Szegedy-Maszák Mihály, *Kosztolányi nyelvszemlélete*. In: *Újraolvasó. Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről,* szerk. Kulcsár Szabó Ernő, Szegedy-Maszák Mihály, Anonymus, 1998, 264–267.

6 Kosztolányi, *i.m.*, 120.

7 Bónus Tibor, *Babits és Kosztolányi, mint (egymást) olvasók*. In: *Újraolvasó,* 291–325.

8 *Uo.,* 299–300.

nem is állítja a jelentő önkényességét, de bizonyos mértékig felszabadítja a nyelvet (különösen a költői nyelvet) a beszélő szándéka alól. „Kosztolányi a szó elsődlegességét a grammatikához rendelt gondolattal szemben nemcsak a recepció, hanem a produkció aspektusa felől is többször hangoztatta"[9] – írja Bónus Tibor, majd ennek megerősítésére Kosztolányinak *Az olvasó nevelése* című írását idézi: „Sajnos vannak az irodalomnak szemforgató szövegmagyarázói. Ezek csak mellesleg említik meg, hogy a vers dallama és rímei is szépek, mintha a dallam és a rím csak afféle külső dísz volna és nem a vers legbensőbb belseje […] Ezek megvetik a szót, s az eszmét emelik ki, holott csak az alkotó költő tudja, mennyire mindig a szó az elsődleges […] mennyire mindig az előzi meg a még a tudat homályában botorkáló gondolatot."[10] Ez viszont az olvasótól óhatatlanul a mű újraalkotását követeli meg (ahogy azt a fordítótól és az értelmezőtől kimondottan el is várja). De nemcsak nyelvművelő cikkekre és vallomásokra hivatkozik Bónus, hanem az *Esti Kornél énekére* is mint e nyelvfelfogás legfontosabb megvalósulására: „Amikor tehát az *Esti Kornél éneke* beszélővé teszi meg e fiktív alakot, [akkor] szövegnek és szövegen túlinak a nyelvi funkciókban történő összjátékát egy olyan szubjektumhoz rendeli hozzá, melyet hangsúlyosan a nyelv, egész pontosan a jelentő önállósulása is meghatároz."[11] Vagyis a tanulmány összefüggést feltételez a jelentőt hangsúlyozó, a nyelvi „felszínt" („fölszín/ mélységek látszata") előtérbe helyező felfogás és a versszubjektumnak a nyelv általi teremtettsége között. Ezt alátámaszthatják Kosztolányinak a tudat és a nyelv kölcsönös egymást feltételezéséről írott gondolatai: „A nyelv az ember vallomása. Ez különbözteti meg az állatoktól. Leheletével beszél, a légzésével, melyet az ősnépek *lélek*-nek hívtak. Kétségtelen, hogy sok esetben szolgálja őt a nyelv, *de sok esetben ő maga szolgálja a nyelvet*, ezt a titokzatos valóságot, melyben legmélyebb ember volta tárul ki"[12] (a második kiemelés tőlem: P. Á. K.).

Mindezekből a kijelentésekből úgy tűnik, hogy a jelentő, a „szó" elsőbbsége szorosan összefügg a versben megformálódó szubjektum-képpel, ebből a kijelentésből viszont messzemenő következtetéseket vonhatunk le Weöres költészetét illetően. Azt, hogy Weöres Kosztolányihoz hasonlóan – csak még kifejezettebben – életműve nagy részében a vers hangzó, akusztikus „felszínét" tartja elsődlegesnek, bizonyítják ritmus- és hangzáskísérletei, „üres" értelmű versei, zenei ihletésű műfajai (és persze az ezekhez fűzött, levelekben, interjúkban tett kijelentései). Példaként utalhatunk *A vers születése* megjegyzéseire az ihlet alapját jelentő ritmus- vagy dallam-élményről (ehhez saját élményein kívül Aranyt és természetesen Kosztolányit hozza fel példaként), a költészet zeneiségéről, a gyermeki, a prelogikus gondolkodással való rokonságáról: „Ha prózát írunk, a jelentésre, a tartalomra összpontosítunk […] a prózaírás értelmi koncentráltságot igényel. Versköltésnél másként áll az eset: a gondolatfűzés mellett fellépnek nem-értelmi elemek is: az ütem és

9 *Uo.,* 306.
10 Kosztolányi, *i.m.,* 431.
11 Bónus, *i.m.*, 309–310.
12 Kosztolányi, *i.m.*, 217.

a rím megbontja a gondolatfűzés egyeduralmát, értelmen kívüli irányba elhajlítja a szépségkeresést."[13] (Ezek a megállapítások meglepő párhuzamokat mutatnak Kosztolányi nem egy írásával, legszembeötlőbben talán a *Gyermek és költő* cíművel.[14]) Továbbá hivatkozhatunk Weöres különböző, sokat idézett megjegyzéseire a zenei formák irodalmi megvalósításának kísérleteiről,[15] vagy akár *A Teljesség felé* gondolataira az idegen nyelven olvasott versről: „Olvass verseket oly nyelveken is, amelyeket nem értesz. […] Így megismered a nyelvek zenéjét, s az alkotó-lélek belső zenéjét. S eljuthatsz oda, hogy anyanyelved szövegeit is olvasni tudod a tartalomtól függetlenül is; a vers belső, igazi szépségét, testtelen táncát csak így élheted át."[16] Hasonlóképpen visszatérő állítás Weöressel kapcsolatban az, hogy költeményeiben egy speciális, a 20. század közepén jelentkező nemzedék (elsősorban Nemes Nagy, Pilinszky) elvont tárgyiasságától eltérő, többek közt alakmások teremtésében, állandó metamorfózisokban megnyilvánuló változata valósul meg a személytelenségnek.[17] Amely – tehetjük hozzá –, úgy tűnik, nem a gondolati költészet Babitscsal, József Attilával jellemezhető reflexív vonalának folytatója,[18] hanem inkább annak a hagyománynak egy sajátos személytelen továbbértelmezése, amely Kosztolányi szerepköltészetében, álarc-motívum változataiban, „úgy … mint"-szerkezeteiben[19] kap szubjektív megfogalmazást. Igaz, itt a Weöres felöli megközelítés ki is egészíti azt a felfogást, amit Németh G. Béla fejt ki a *Számadás* kötet kapcsán, ahol a szerepet általában, mint egyéni vagy társadalmi válsághelyzetekre adott költői reakciót, egyes léthelyzetekkel való szembenézést értelmezi, konkrétan Kosztolányi szerepei esetében pedig, a halállal való szembenézés variációiként fogja fel.[20] A szerepnek

[13] Weöres Sándor, *A vers születése*. In: W. S., *Egybegyűjtött írások I.,* Magvető, 1970, 212–213.

[14] Kosztolányi, *i.m.,* 510.

[15] „Zenei műfajokat próbálok behozni a költészetbe, a »szvit«-et már megvalósítottam gyakorlatilag […]. A »szimfónia« elméletével is készen vagyok: az első részben felvetek egy téma-, kép- vagy ritmuscsoportot, és ezt még két vagy három részen keresztül variálom […] »Preludiumom« nem párhuzamos a zenei preludiummal: úgy definiálom, hogy magasabb. elméleti, semmi esetre sem szubjektív témáról kellene, hogy szóljon, a hangulat a háttérben legyen benne, egyes szavak és fordulatok új és új ismétlődése és állandó ellentétek oldják fel a gondolat ritmusát […]. A »fúga«, »invenció«, »szonáta« stb. poétikai párhuzamát még nem találtam meg." – írja Weöres Babits Mihálynak egy 1933. február 8-án kelt levelében. In: *Magyar Orpheus. Weöres Sándor emlékezetére*, szerk. Domokos Mátyás, Szépirodalmi K., 1990, 64–65.

[16] W. S., *Egybegyűjtött írások I.,* 657.

[17] „Weöres arra használja fel az életkép tárgyiasságát, objektív jellegét, hogy elkerülje vele a reflexív tudatot. A képbe foglalt tartalom maga beszél, néhány kivételtől eltekintve nincs bennük (az *Átváltozások* szonettjeiben) első személyű ige. Evvel szemben az elvont tárgyiasság költészete arra törekszik, hogy belülről feszítse szét a reflexív lírát, a reflexivitást, mint tágítható és továbbfejleszthető beszédhelyzetet használja fel." Kenyeres, *i.m.,* 274.

[18] Ezt erősíti meg Kenyeres Zoltánnak az előbbi idézetből is kitűnő meglátása: Weöres költészetét többek közt épp a nem-reflexív költői megszólalás megteremtésére tett kísérletek kontextusában értelmezi. Kenyeres, *i.m.*, 128–132.

[19] Vö.: Németh G. Béla, *Az elgondolhatatlan álorcái. A szerep jelentősége Kosztolányi Számadásában,* N. G. B., *Századutóról – századelőről,* Magvető, 1985, 296.

[20] Németh G. B., *i.m.,* 294–295.

ezzel a szubjektív értelmezésével azonban szembeállíthatjuk a szerepet mint nyelvi, identitásteremtő játékot, ami épp a fenti kötetben, az *Esti Kornél éneké*ben – és persze magának a novella-hősnek a megteremtésében – tesz szert meghatározó jelentőségre (talán nem véletlen, hogy Németh G. Béla nem emeli ki ezt a verset említett tanulmányában), és amiről Kosztolányi így ír: „Az írói álnév ravaszdi rejtezkedés, ősemberi bújósdi. Aki több nevet vesz föl, megsokszorozza egyéniségét, egyszerre több életet él, tárgyiasítja és függetleníti egymástól a benne lakozó különböző hajlamokat, mentesíti magát a múltjától […] korlátlan szabadságra és titkos hatalomra tesz szert."[21] Mind a versben, mind az elmélkedés-részletben az az érdekes, hogy a Németh G. Béla-féle, szubjektív megnyilatkozásként, a válsághelyzetre adott reakcióként felfogott költői szerep-értelmezéssel szemben a (prózai írás esetében az írói álnévvel teremtett) szerepnek a személyestől eloldó, játékos, a szabadsággal asszociálódó felfogása jelenik meg.[22] Ez a felfogás lesz meghatározó, sőt „burjánzik el" Weöres költészetében.

Ahhoz, hogy rátaláljunk a nyelv- és szubjektumfelfogás találkozási pontjára, kitérőt kell tennünk, a jelentőt, a jelentettet és a jelentést hangsúlyozó nyelvfelfogások és a nyelv szubjektum általi uralhatóságának gondolata felé. Afelé, hogy a jelentőt és jelentettet összekapcsoló *jelentés* elsőbbségének feltételezése, a beszélő általi birtoklásának hite a beszélőt (és a szerzőt) a kijelentés, a nyelv, a mű „urává és parancsolójává", Roland Barthes lacani kifejezésével „apjává" teszi[23], a nyelvet pedig – tegyük hozzá – „szolgává", „gyerekké", eszközzé degradálja, a gondolat, az „eszme", a jelentés minél tökéletesebb kifejezésének igyekezetében. A *jelentett* dominanciája ezzel szemben a nyelvet a dolog, a tárgy, a valóság „tükreként" értelmezi, a beszélőt, illetve az írót pedig e valóság hű (vagy hamis) „krónikásaként", a mimetikus irodalomfelfogás jegyében. Ez a szemlélet óhatatlanul a valóság és a referencialitás mibenlétét helyezi a viták keresztтüzébe, és a nyelvet egy bizonyos fokig felszabadítja az azt használó önkénye alól, de csak azért, hogy egy rajta kívül álló valóság-fogalom alá rendelje. Végül a *jelentő* elsőbbsége magának a hangzó, a beszélt nyelvnek a felszabadítását jelenti mind az azt használó beszélő, mind pedig az azt fogva tartó, rajta kívül álló (akármiképpen is értett) nem nyelvi valóság uralma alól. A jelentő hangsúlyozása nemcsak az akusztikusság, a dekorativitás fölértékelését eredményezi, hanem a nyelvben rejlő kreatív, önteremtő erőkét is: a hangzás elszakítását az értelemtől, a formáét a tartalomtól, az értelemteremtésben a nyelv elsőbbségét a referencialitással, a metaforikusság elsőbbségét a közmegegye-

[21] Kosztolányi, *Gyermek és költő,* K. D., *i.m.*, 512.

[22] Ebből a szempontból megvilágító Érfalvy Lívia elemzése Kosztolányi *A játék* című verséről, amelyben a költői önértelmezés és a gyerek szerep nyelvi meghatározottságára, a nyelvben rejlő szubjektivitás felszínre hozására, általában a nyelvi játék megalapozó szerepére mutat rá. Érfalvy Lívia, *Az önértelmezés útjai. Kosztolányi Dezső: A játék*. In: *Vers – ritmus – szubjektum,* szerk. Horváth Kornélia, Kijárat K., 2006. 189–209.

[23] Roland Barthes, *A szerző halála*. In: R. B., *A szöveg öröme,* Osiris, 1996, 52–53.

zéssel szemben. Annak a nietzschei retorika-felfogásnak a birodalmát, amit Paul de Man fedez fel újra a dekonstrukció számára.[24]

Ennek a gondolatmenetnek Kosztolányi csak az első lépéseit teszi meg, talán épp az *Esti Kornél éneké*ben jut legtovább végiggondolásában. Az eddig idézetteken kívül érdemes még néhány tünetszerű részletkérdésekre utalni: visszatérő megjegyzéseire az irodalom „őszinteségének" elvárásával szemben, vagy a költészet értékének tökéletes függetlenségére a gondolat, az eszme „mélységétől"[25] (vö.: „Jaj, mily sekély a mélység / és mily mély a sekélység"). Illetve arra, hogy a rímről vagy a műfordításról szóló írásaiban azt hangsúlyozza, hogy a hangzásbeli összekapcsolás asszociatívan, csak félig tudatos (az értelem, a tudat által nem uralt) módon teremt új jelentést: „[A rím] érzéki varázslatával álomba bűvöli a hétköznapi értelmet, lecsökkenti a hétköznapi bírálatot, hogy a képzelet szabadon csapongjon. *Kialszik a felső öntudat,* mely csak felületes tényeket vehet észre, azt, ami előtte van, s *fölébred az alsó öntudat, mely az alvajáró ösztönével halad*, nem lépésről lépésre, hanem szikláról sziklára ugorva. Ez a dermedet – *az ésszerűség kikapcsolása* – merészséget ad. A szellem a szokott korlátok híján titkos kapcsolatokra lel. Az, hogy két merőben mást jelentő szó a külső idomában egyezik egymással, s hangzása révén testvérré válik, ami annak előtte idegen volt, biztató és bátorító jel számára, hogy *a héj mögött talán a dolgok ősi lelke*, az egymással ellentétesnek látszó fogalmak is rokonok"[26] – kiemelések tőlem, P. Á. K). Ugyanakkor a „dolgok ősi lelkének" rokonsága – a megfogalmazás hasonlósága ellenére – nem a baudelaire-i *Kapcsolatok* értelmében vett, a mélyben, a jelentésben rejlő irracionális összefüggések hitén alapuló szimbolikus-allegorikus nyelvfelfogás, hanem a nyelvi felszín elsőbbségének, a jelentő motiváltságának elgondolása: „Kosztolányi úgy hasonlítja szervezethez a nyelvet, hogy egyúttal végtelenséget s útvesztőszerű alakot tulajdonít neki. A költő voltaképp nem tesz mást, mint fölfedezi a nyelv lényegét, azt, hogy a jelentő maga is jelentett."[27] (Kulcsár Szabó Ernő ezt a hangzósságon alapuló felfogást a szimbolizmussal szembeállított szecessziós nyelv-értelmezés körébe utalja.[28]) Ugyanakkor azt nem mondhatjuk el Kosztolányi esetében, hogy a jelentő fontosságának hangsúlyozása a személyesség visszavonásáig, a nyelvi játék az önmagát állító nyelv működtetéséig vezetett volna.

Weöresnek mondhatni a kiindulópontja az, ami Kosztolányiban a harmincas években kristályosodik ki. A szintén a harmincas években írott, *A vers születése* című doktori disszertációjának kimondatlan végkövetkeztetése a költészet jelentőközpontúságának (zeneiségének) és prelogikusságának, nem értelmi jellegének

[24] Paul de Man, *A trópusok retorikája*. In: P. de M., *Az olvasás allegóriái,* Magvető, 2006., 124-142.

[25] Kosztolányi, *i.m.,* 407, 416, 418.

[26] *U.o.*, 537.

[27] Szegedy-Maszák Mihály, *i.m.,* 266. Szegedy-Maszák Mihály erre vezeti vissza például Kosztolányi prózájában felfedezhető igyekezetét, hogy a kapcsolat önkényességét megszüntesse (például beszélő nevek formájában).

[28] Kulcsár Szabó Ernő, *A kettévált modernség nyomában*. In: Uő, *Beszédmód és horizont,* Argumentum, 1996, 38– 39

összefüggése. Azonban már ez az írás továbbmegy, és elméleti szinten is az ihlet forrásaként valami egyénen, szubjektumon túlit, szubjektumon kívülit jelöl meg.[29] (Szemben Kosztolányival, aki számára a hangzás elsőbbsége még a fenti, öntudatlan nyelvműködés felhasználásával is az alkotó költő szubjektív önkifejezése körében marad, a szubjektum tragikus fájdalmát, önmagába zártságát, magányát feledtető „bódítószer", „érzéki varázslat"[30] lesz.)

Arra, hogy a mozgás, a ritmus, a zene, a nem értelmi, hanem érzéki harmónia hogyan lehet egy a személyesség határait átlépő szubjektumértelmezés alapja[31], idézhetjük a *Hallgatás tornyá*ban megjelent *A tánc* című verset. Önmagában is sokatmondó, hogy nem gondolati költeményről van szó, hanem inkább a ritmuskísérletekkel rokon műről, amely egy rendkívül egyszerű lírai szituációra, öt lány táncára írt rögtönzésnek látszik első látásra, amelyben a versszubjektum csak mint leíró, illetve a zene, a tánc ritmusát, dallamát imitáló hang van jelen. Az egész mű tárgyszerű világa, úgy tűnik, csak ürügye e hangzásvilág megteremtésének, mint Weöres játékverseinek nagy részében, vagy az olyan versekben, mint mondjuk a *Dob és tánc,* a *Rumba,* a *Rock and Roll*. Ha jobban utánagondolunk, ennél sokkal mélyebb összefüggést találunk formai kísérlet, hangzás és téma között. Mert a vers csak első látásra szól a táncolókról, jobban megnézve azonban magáról a táncról, a táncban való feloldódás folyamatáról szól: ahogy a vers értelmi rétege feloldódni látszik a hangzásban, ugyanúgy lesz a tánc, a közös, ritmikus mozgás, a „testből font jelbeszéd" a személyen való túllépés közege:

„Testből, melynek nyűge átok,
nyílnak testtelen virágok,
és az iszapos húson látod
felragyogni a valóságot."

(Hasonlóképpen a személy megszüntetéseként értelmeződik a tánc-motívum a *Két zsoltár* első darabjában: „Magamat magamból kiüríteném,/ tánc volnék, mely önmagát lejti."). Ennek a testbe-zártságnak és az ezt megszüntető tánc kettősségének felel meg motivikusan a bezárt tér és a végtelenség az egész versen végighúzódó

[29] Jellemző módon a gyermeki gondolkodást, amit a költői fantázia egyik forrásának tart, az ősköltészethez hasonlítja, és „körülöttünk viruló prehisztorikus költészetnek", „ezerajkú-egylényű ősköltő énekének" nevezi. De elgondolkodtató az is, amit az ihlet természetéről ír: „Teljesen üres, közönyös kedély kell nekem a verseléshez; ha nem foglalkoztat semmi, jöhet a költészet, hogy kitöltse az ürességet." Weöres, *i.m.,* 217, 218, 227.

[30] Kosztolányi Dezső, *A rím bölcselete*. In: K. D., *i.m.,* 536–537.

[31] Az érzékelés és a zeneiség (illetve a későbbiekben tárgyalandó hagyományfelfogás) szempontjából közelíti meg Weöres személytelenségét Schein Gábor: „ő volt az, aki a magyar irodalomban elsőként és mindmáig legradikálisabban alakított ki olyan költészetpoétikát, amelyben a versek nem egy akarattal, vágyakkal rendelkező személyt állítanak a világról alkotott nyelvi koncepció középpontjába, hanem magát az érzékelést, a történeti korok és kultúrák játékát, valamint a nyelv zeneiségét, ami megelőzi a gondolatilag megragadható tartalmat." Schein Gábor, *Weöres Sándor,* Elektra, 2001, 5.

ellentéte. Egyrészről a verset nyitó „Puszta fal, nyolc sarok"-tól, a „csarnok holt terétől", a „fekete éj-falak"-ig. Másrészről a már az első táncoló leírásában megjelenő határtalanság-élmény: „inak és forgók közt születve / száll a csillag-végtelenbe", „ember erővel így teremt / egy lépésből végtelent". (Jellemző, ahogy a zárt motívumot ki*mozdítja* a képalkotás, pl. „kristály belseje *imbolyog*" – kiemelés tőlem: P. Á. K.) Ezt a végtelenség-élményt szintén a személyen túli felé asszociálja a vers álomszerű, szürrealisztikus képalkotása (egy helyen a tánc, suhanás hasonlataként szerepel is az álom: „hogy libegjen, mint az álom"). Jellemzője ennek a képalkotásnak a gyakori animisztikusság és a verbalitás. Az élettel töltött metaforika mindvégig magának a mozgásnak a képe: „*Ugrik* a fal, mint a bika", „Föl nem épült városok / híg toronyerdeje *tántorog* / majd a fekete éj-falak / újra *összehajlanak*" (kiemelések tőlem – P. Á. K.). Ez a vers témájában, motivikájában, rím- és ritmustechnikájában, képalkotásában egyaránt meghatározó, az egyént megszüntető mozgásélmény válik kozmikussá az utolsó előtti versszakban, a fény, a hullám metaforájában:

„Tiszta fény, messzi fény
siklik a forgó föld körén,
a mozdulat átüti szótlanul
és hulláma tovább-vonul."

A Weöres-féle nyelvfelfogás jelentőközpontúságának, a ritmus, a hangzás elsőbbségének nemcsak akusztikájában felel meg ez a vers, hanem annyiban is elgondolkodtató, amennyiben e hangzást, ami tematikusan is megjelenik a tánc képében, a táncolóhoz, illetve a megszólaltató szubjektumhoz képest elsődlegesnek ábrázolja, és a személyt, a tudatot feloldó álomhoz hasonlítja, tudattalan jelleget tulajdonít neki. (*A Teljesség felé* már idézett részletében pedig egyenesen a nyelv – értelemtől elvonatkoztatott – hangzósságát, a vers zeneiségét, azaz jelentőközpontúságát nevezi „testtelen tánc"-nak.[32])

Ez a fajta, Weöres egész életművét jellemző személytelenség – mint már szó volt róla – egészen más jellegű, mint Nemes Nagy Ágnes vagy Pilinszky, mint R. M. Rilke vagy T. S. Eliot személytelensége: nem tudatos és reflexív, nem a nyelven kívüli értelem kimondhatatlanságából, nem az önkifejezés, a közvetítés lehetetlenségéből fakadó személytelenség, hanem – az előbb elmondottak értelmében – a versben megszólaló hang szubjektumon túlról eredésének tapasztalata:

„Jó; de ha többre vágyol, legyél egyén-fölötti:
vesd le nagy-költőséged, ormótlan sárcipődet,
szolgálj a géniusznak, add neki emberséged"
(*Ars poetica*)

[32] Weöres költészetének a zenéhez, tánchoz közelítéséről ld. Radnóti Sándor, *Egy igen nagy költő*. In: *Magyar Orpheus, Weöres Sándor emlékezetére*, szerk. Domokos Mátyás, Szépirodalmi K., 1990, 517.

Ez a személytelenség nem az egyénen kívüli világban keresi a kifejezés lehetőségét, hanem az énen *belül* rejlő, varázslatként, mágiaként, kozmikus teljességként megélt személyen túliban.[33] A szubjektumnak ezt a felfogását éppen a nyelvhez való viszony világítja meg: ez a szubjektum nem a nyelvet uralni képtelen, és erre reflektáló én, hanem a nyelv által meghatározott, a nyelv által teremtett és a nyelv által felszámolt.[34] Ez a szubjektum nem magányos tudat, hanem a nyelvből születő és abban feloldódó, csak a versben létező hang, és e hang által teremtett személy:

„Fogd el a lélek árján fénylő forró igéket:
táplálnak, melengetnek valahány világévet
s a te múló dalodba csak vendégségbe járnak
a sorsuk örökélet, mint sorsod örökélet,
társukként megölelnek és megint messze szállnak"
(*Ars poetica*)

Épp ezért ez a személytelenség nem elvontan tárgyias, nem nominalisztikus lesz, hanem animisztikus, állandóan alakuló, mozgásban lévő és verbális. Nem mozdulatlan, állóképszerű, nem „örökkétartó pillanat" (Pilinszky: *Dél*), nem „megfagyott szökőkút" (Nemes Nagy Ágnes: *Város télen*), hanem átváltozás, feloldódás, teremtés, születés és halál állandó körforgása.

Abstract

This paper is a short chapter of a work of research which aims at analysing Sándor Weöres's concept of language and subjectivity. In this part of the study I propose to compare his concep-

33 „Az individualizmuson túli individuum, a személyiség fölötti emberi lét Weöresnél már korábban is megjelenő gondolata a kozmikus harmónia eszméjében vált esztétikai mértékké, és benne fogalmazódott meg az élménylíra költészettel való szakítás. […] A költészettan felől mindez a huszadik századi költészet egyik fő irányát alkotó objektív líra ellentéte volt, mert megvalósítója ugyan a versben kifejezendő tartalmat a személyes benyomástól eltávolodva és a jelenségek közvetlenül tapasztalható hatásától elszakadva igyekezett megragadni, de a dolgokat nem csupasz önmagukban, hanem a határtalan egység, a »teljesség« eszméjében átlelkesítve, alapvetően antropomorfizáló módon fogta fel." Kenyeres, *i.m.,* 95.
„Nem az én a végső egység, mely összetartja ezt a ciklust – írja Balassa Péter az *Átváltozások*ról –, s ezt a lírát, a »minden egész« élménye, az az »alap«, amelynek a szemlélete csakis »bölcs együgyűség« lehet", Balassa Péter, *A mint B*. In: B. P., *A Bolgár kalauz*, Pesti Szalon, 1996, 22. Ld. még: Szilágyi Ákos, *Az ornamentális lírai személyesség helye Weöres Sándor életművében*. In: Sz. Á., *Nem vagyok én kritikus!*, Magvető, 1984; Radnóti Sándor, *i.m* 517-8.; Ács Pál, *i.m.,* 614–615.

34 Horváth Kornélia a *Keleti elégiát* az önmagát leépítő személyesség terében értelmezi, és hozzáteszi, hogy itt a szubjektum nem empirikus, egzisztenciális vagy grammatikai-retorikai értelemben vett, hanem „nyelvi-poétikai törvényszerűségektől meghatározott". Horváth Kornália, *A Kettő és az Egy*. In: H. K., *Tűhegyen,* Krónika Nova, 1999, 55.

tion of art and language with that of Dezső Kosztolányi, based on the interpretations of Esti Kornél éneke and on his essays. I focus upon the relationship between the signifier and the signified, as well as upon the nature of subjectivity in their poetry and theory. The purpose of my research is to identify the predecessors of his philosophy and to try and explain the difference between the impersonality of Weöres's poetry and that of late modernism.

MŰHELY

Francisco Suárez SJ

Metafizikai disputációk c. művének részletéhez írt Bevezető

Fordította: Vassányi Miklós

A *doctor eximius* („kiváló tanító," Granada, 1548–Lisszabon, 1617) a spanyol arany évszázad, a *siglo de oro* teológiájának összefoglalója, a késő („második") skolasztika korszakalkotó mestere, Montaigne és Shakespeare kortársa. Először a salamancai egyetemen tanul jogot, 1564-től kezdve azonban filozófiával foglalkozik. Segoviában, Valladolidban és Ávilában tanít jezsuita kollégiumokban, majd 1580. és 1585. között Rómában a teológia professzora. Spanyolországba visszatérve Alcalában tanít 1593-ig, majd 1597-től kezdve II. Fülöp spanyol király kifejezett kérésére a portugáliai Coimbra egyetemén tanít teológiát 1615-ig. Részt vállal az ellenreformáció teológiai tevékenységében. 1615-től már teljesen művei kiadásának szenteli magát: az *Opera omnia* először Lyonban és Mainzban jelenik meg 21 kötetben, részben poszthumusz módon, 1613-tól 1625-ig.

Szerzőnk főbb művei időrendben a következők: *Disputationes metaphysicae* (1597); *Opuscula theologica* (1599); *De Deo uno et trino* (1606); *De virtute et statu religionis* (1608-1609); *Tractatus de legibus ac Deo legislatore* (1612); *Defensio fidei catholicae et apostolicae adversus anglicanae sectae errores* (1613); *De anima* (1621); *De triplici virtute theologica, fide, spe et charitate* (1621).

Suárez legfőbb műve kétségtelenül az 54 részből álló *Metafizikai disputációk*, melynek teljes eredeti címe: *Metaphysicarum disputationum in quibus et universa naturalis theologia ordinate traditur, et quaestiones omnes ad duodecim Aristotelis libros pertinentes accurate disputantur tomus prior, tomus posterior* (1597). Mint a cím is jelzi, a két vaskos kötetből álló mű egyrészt teljes körű természetes (racionális) teológia, másrészt Arisztotelész *Metafizikájához* írott átfogó kommentár. Nem tapad azonban Arisztotelész szövegéhez, hanem teljesen önálló kifejtési logikájú magyarázat, mely a kinyilatkoztatott teológia propedeutikája kíván lenni, és a létező általánosabb határozmányaitól halad előre a speciálisabb létosztályok tárgyalásához. A kifejtés formailag *per modum quaestionis* történik: a nagyobb szövegegységek címe kérdő alakú, és a szerző a probléma taglalása és megoldása után az olvasóval mint vitapartnerrel vitatkozva sorjában elhárítja a lehetséges ellenvetéseket. A szövegen azonban nem uralkodik el e didaktikus-dialektikus jelleg, Suárez értekező prózája távolról sem emlékeztet az első skolasztika *quaestiones disputatae* műfajára vagy a tamási *Summa theologiae* tárgyalási módjára. Auktoritásokra is általában csak a megoldás után hivatkozik.

Az első kiadásban a szöveget megelőzi egy *Index locupletissimus in Metaphysicam Aristotelis*. Az 1. disputa a metafizika fogalmával és tárgyának meghatározásával foglalkozik. Az ezt követő nagyobb egység (2–26. disputáció) tárgya a létező általános fogalma (*communis conceptus entis*), ez a *metaphysica generalis*. A 27–53. disputációk tárgya a létező felosztása (*divisiones entis*), ezért ezt a részt *metaphysica specialis*nak nevezhetjük. A 27–28. disputák fő témája a kiváltképpeni vagy első létező, Isten (*summum ens, ens infinitum, ens increatum, ens a se, ens necessarium, ens per essentiam, actus purus*). Suárez itt Istennel szembeállítva, vele párhuzamosan tárgyalja a véges létező (*ens finitum, ens increatum, ens ab alio, ens contingens, ens per participationem, ens potentiale*) karakterisztikáját is. A 29. disputáció tartalmazza a mester istenérveit. Ezek közül kiemelendő az 1. szakasz 20. pontjának érve a létesítő okokból, amely Tamással expliciten szembehelyezkedve elveti a mozgásból vett érv prioritását; valamint a 2. szakasz 8. pontjának fiziko-teológiai érve, mely Isten unicitását kívánja bizonyítani, és véleményem szerint hatékonyan orvosolja a Kant által később, *A tiszta ész kritikájá*ban felvetett kritikát is. Az utolsó, 54. disputa tárgya az elmebeli létező, az *ens rationis*.

A *Metafizikai disputációk* filozófiatörténeti hatásáról itt röviden csak annyit, hogy – mint Heidegger a *Lét és idő* 6. paragrafusában („Az ontológiatörténet destrukciójának feladata") rámutat – a mű hídként közvetít az ókori-középkori ontológia és az újkori lételmélet között.[1] Descartes *Elmélkedései*nek (amelyek csupán 44 évvel a *Metafizikai diputációk* után jelentek meg) istenfogalmán is világosan észlelhető Suárez szemléletének, fogalomkészletének hatása. A metafizika tudományának *metaphysica generalis*ra és *specialis*ra való itteni hasznos felosztása megőrződik A. Baumgarten *Metaphysicá*jában is (1739), amelyből – mint ismeretes – még Kant is tanította a metafizikát a königsbergi egyetemen.

A részleteket úgy választottam ki a hatalmas műből, hogy az istenfogalom legfontosabb határozmányait és a legfontosabb istenérveket mutassák be. Csak a disputációk és a szakaszok dőlt betűs címe származik a szerzőtől, a többi dőlt betűs cím szerkesztői betoldás. A normál zárójelek ( ) szerzői, a szögletes zárójelek [ ] fordítói beszúrások. Az alapul vett szöveg a S. Rábade-féle kiadás S. Castellote professzor által digitalizált, online verziója.[2] – Miután tudomásom szerint eddig nem jelent meg Suáreztől magyar fordítás, ezért minden segítő szándékú megjegyzést szívesen várok a fordítással kapcsolatban.

[1] Vö. *In der scholastischen Prägung geht die griechische Ontologie im wesentlichen auf dem Wege über die* Disputationes metaphysicae *des Suarez in die „Metaphysik" und Transzendentalphilosophie der Neuzeit über, und bestimmt noch die Fundamente und Ziele der* Logik *Hegels*. Heidegger, M., *Sein und Zeit*, Tübingen: Niemeyer, 1963, 21.

[2] Az eredeti (S. Rábade *et al.*, eds., Madrid: Biblioteca Hispanica de Filosofía, 1960-66) online elérhetősége: <homepage.ruhr-uni-bochum.de/Michael.Renemann/suarez/projekt.html>.

Francisco Suárez: *Metafizikai disputációk* (1597)

28. disputáció: *A létező első felosztása a szó elsődleges értelmében végtelenre és végesre, és más felosztások, melyek ezzel egyenértékűek*[3]

1. szakasz: Vajon helyesen osztjuk-e fel a létezőt végtelenre és végesre, illetve mely felosztások egyenértékűek ezzel?

3. *Mit jelentenek a terminusok a felosztásban, melyre a kérdés irányul?* E felosztás kapcsán először is tisztázni kell, mit veszünk célba általa a dologban magában; ebből pedig könnyű lesz megállapítani, hogy a felosztás kiváló, megfelelő helyen és rendben helyezkedik el. Ami tehát a kérdés lényegét illeti, e helyen a létezőt [*ens*] Istenre és a teremtményekre osztjuk fel; de miután Isten sajátosságait nem tudjuk felfogni úgy, ahogyan azok magukban vannak, sőt, olyan állító fogalmak révén sem, amelyek egyszerűek és Istenre jellemzőek, ezért tagadó fogalmakat használunk, hogy ama legkiválóbb létezőt, mely a legnagyobb mértékben különbözik a többitől, és kevésbé illik össze velük, mint azok egymással, elválasszuk és megkülönböztessük tőlük. És úgy hozzuk létre az említett megkülönböztetést, hogy veszünk valamit, amiben minden teremtett vagy teremthető dolog megfelel egymásnak, s ezt megvonjuk ama nemesebb létezőtől, mivel az a lényeg [*essentiae*] vagy szubsztancialitás [*entitatis*] magasabb fokát birtokolja; és ily módon a létező teljes spektrumát e két tagra redukáljuk.

A kérdés megoldása

4. *Az említett felosztás jó és tökéletesen szükséges.* E tisztázásból először is világos, hogy ama felosztás lényegében véve kiváló s tökéletesen szükségszerű. Ez először is azért nyilvánvaló, mert e felosztás megfelel a létezőnek; elvégre Istenen és a teremtményeken kívül nem gondolható el semmi létező, mint azt a következő szakaszban világosabbá tesszük majd. Azután azért is, mert e tagok a lehető legtávolabb állnak egymástól, mint azt fentebb, az idézett disputáció 4. szakaszában tisztáztuk.[4] És ebből még e felosztás szükségessége is világos, mivel ama tulajdonságokon kí-

[3] A disputáció bevezetőjében Suárez elmondja, hogy „ez a jelen mű második fő része, amelyben – miután az előző részben a létező általános fogalmáról és annak sajátosságairól, melyek róla reciprok módon állíthatóak, értekeztünk – a létezők meghatározásához kell továbbhaladnunk, amennyire ezt e tudomány formális tárgya és elvonatkoztatása lehetővé teszik. Ezt pedig nem lehet alkalmasabban megtenni, mint magának a létezőnek és a létező tagjainak különböző felosztásai révén, illetve ezek pontos megfontolása által." A létező általános határozmányai után tehát itt a létező két fő osztályra való felosztása következik.

[4] A 4. disputáció 4. szakasza szerint „a létezőt először és leginkább lényegileg végesre és a lényeg tekintetében végtelenre oszthatjuk fel."

vül, melyeket a fentebbiekben tárgyaltunk, semmi közös nincs az első létezőben és az összes többiben, jóllehet az összes többi sok tekintetben egyezik egymással. Hisz az első létezőnek nincs oka, az összes többinek van; emezeket külön lehet választani bizonyos nemekre és fajokra, amaz minden nemen kívül létezik; ezek mindegyikében megtaláljuk az összetétel valamilyen moduszát, amaz teljesen egyszerű, és mindennemű összetételtől mentes. Szükséges volt tehát amaz első létezőt megkülönböztetni a többitől, avégett hogy amikor már külön megtárgyaltuk az Ő létmódját, akkor elkülönítetten és világosan tárgyalhassuk a többi létező közös tulajdonságait.

A létező felosztása önmagától való létezőre [ens a se][5] *és mástól való létezőre* [ens ab alio]

6. Harmadszor, az eddigiekből levonható az a következtetés, hogy ezt a kettős felosztást sok más módon vagy ettől eltérő megnevezések, illetve fogalmak alatt is lehet tárgyalni, amelyek éppúgy hozzájárulhatnak e felosztás megvilágosításához, mint bizonyításához, jóllehet mindezek ugyanarról a dologról szólnak, amint ez nyilvánvaló maguk a terminusok alapján. Elvégre – példának okáért – a létező felosztható lenne arra, ami önmagától birtokolja a létet, és arra, ami mástól kapja azt. Ezt a felosztást érinti Ágoston *Az igaz élet megismeréséről*[6] írott könyvének 7. fejezetében, és Isten létének megmutatásában az első helyre állította. E terminusok ugyanis egy igen jól ismert és igen világos felosztást jelölnek, miután nyilvánvaló, hogy sok olyan létező van, amellyel más létező közölte a létet, és amelyek nem is léteznének, ha mástól nem kapták volna meg a létezést, mint ezt maga a tapasztalat kielégítően bizonyítja. Másfelől világos, hogy nem lehet *minden* létező ilyen, hiszen ha valamely faj[7] minden *egyede* más dolog révén létezik, akkor az egész *faj* szükségképp más dolog révén létezik, mivel sem a faj nem létezik másban, mint az egyedben, sem pedig az egyedeknek nincs más, természetes módjuk a létezés befogadására, mint az, amit a faj megkövetel; ha tehát minden egyed olyan, hogy nem önmagától kapja a létezést, hanem rászorulnak más dolog létesítő okként való működésére [*efficientia*] ahhoz, hogy a létet megkapják, akkor az egész *fajt* is hiány és tökéletlenség jellemzi.[8] Amiből az következik, hogy az egész faj nem kaphatja a létet az illető faj valamely egyedétől, miután egyugyanazon dolog nem hozhatja

5 Az *a-se-itas* mint isteni attribútum tárgyalása.

6 *De cognitione verae vitae*, valójában nem Ágoston műve, a *Clavis patrum Latinorum* (E. Dekkers–A. Gaar, Steenbrugge: Brepols, 1995) nem tartalmazza.

7 A bizonyításba a könnyebbség végett a „létező" faja helyettesíthető be példaként. – A bizonyítás abból a (cáfolandó) hipotézisből indul ki, hogy esetleg minden létező mástól kapta a létét, s ebből vezet le egy lehetetlen következtetést *(reductio ad absurdum)*, amely bizonyítja a kiindulási hipotézis hibás voltát. Tehát ennek ellentéte lesz igaz: az, hogy van (legalább egy) olyan létező, amely nem mástól, hanem önmagától kapta a létét.

8 Ez a létesítő okokból (hatóokokból, *ex causis efficientibus*) vett tamási istenérv kombinálása az ún. kozmológiai érvvel (*Summa theologiae* p. 1, q. 2, a. 3: az „öt út" második és harmadika).

létre önmagát; minélfogva egy magasabb rendű létezőtől kell kapnia a létet. Amely magasabb rendű létező kapcsán ismét vizsgálnunk kell, hogy önmagától kapta-e a létet vagy mástól; mert ha önmagától kapta, akkor már kész is a felosztás, melyet itt célba veszünk; ha viszont valami mástól kapta, akkor hasonlóképp szükséges lesz, hogy az ilyen létező egész faja valamely más, magasabb rendű létezőtől eredjen; de nem lehet a végtelenbe menni, egyfelől mivel különben vagy sohasem kezdődött volna el a dolgok egymásból való létrejövetele,[9] vagy sohasem jutott volna el *ennek* a létezőnek a létrehozásához, azután hogy végtelen sokszor keletkezett[10] egy dolog a másikból; másfelől pedig azért sem, mert okozatok valamely sokaságának egésze nem lehet függő helyzetben anélkül, hogy ne tartaná fenn valamely, függésben nem lévő dolog vagy ok, amint azt majd kimutatjuk a következő disputáció 1. szekciójában. Szükségképp meg kell tehát állnunk valamely létezőnél, mely önmagától kapja a létezést, s amelytől ered minden olyan dolog, ami csupán kapott létezéssel [*esse receptum*] bír. És ily módon világos a fenti felosztás, akár egyetlen olyan dolog van, amely nem mástól, hanem önmagától van, akár több; ezzel a kérdéssel ugyanis most nem foglalkozunk, hanem csak azzal, hogy minden létező ama két kategória [*membra*] valamelyikébe kell essék, melyek nyilvánvaló szembenállásban, illetve ellentmondásban vannak egymással; minélfogva nem lehetnek nem elkülönültek és a létezőt nem adekvát módon felosztóak.

7. Elvégre amit önmagából [*ex se*] vagy önmagától [*a se*] valónak mondunk, az – bár megnevezése alakilag állítónak tűnik – csupán tagadást ad hozzá magához a létezőhöz, mivel a létező nem származhat önmagától a pozitív eredet és keletkezés értelmében;[11] ezért csupán annyiban nevezzük önmagától valónak, amennyiben anélkül birtokolja a létet, hogy mástól kapta volna;[12] mely tagadás által ama létező pozitív és egyszerű tökéletességét világítjuk meg,[13] mely úgy tartalmazza önmagában s a maga lényegében [*in essentia sua*] magát a létet [*ipsum existere*],[14] hogy azt nem kapja semmi mástól; mely tökéletességgel nem bír azon létező, amelyik nem rendelkezik a létezéssel, hacsak valami mástól meg nem kapja azt. S a kifejtés e módjához csatlakoznak bizonyos szent szerzők, amidőn azt mondják, hogy Isten önmaga számára létének vagy szubsztanciájának vagy bölcsességének oka. Így például Szent Jeromos az *Epheszosziakhoz írott levél* 3. fejezete kapcsán azt mondja, hogy „Isten ön-

9 *dimanatio unius ab alio*

10 *post infinitas emanationes*

11 *per positivam originem et emanationem*

12 Az „önmagától való" kifejezés nem érthető a szó szoros értelmében (*proprie,* κυρίως), hanem csak átvitt értelemben, amennyiben csupán arra utal, hogy az ilyen létező nem más dologtól kapta a létét. Ezért mondhatjuk, hogy „csupán tagadást ad hozzá a létezőhöz" (*solam negationem addit ipsi enti*).

13 A létezés általában a tökéletesség vagy teljesültség (*perfectio*) egy faja, amennyiben a lét a puszta lehetőség megvalósulása, beteljesülése – nagyobb tökéletesség, mint puszta potencialitásban lenni. A lét mint teljesültség fogalmán alapul többek között az ontológiai istenérv anzelmi (*Proslogion* 2) és karteziánus verziója (*Elmélkedések az első filozófiáról* 5).

14 Isten lényege a létezés, vö. Aquinói Szt. Tamás, *Summa contra Gentiles* 1, 22, és *A létezőről és lényegről* (*De ente et essentia*) 5–6.

maga eredete, és saját szubsztanciájának[15] oka." Ágoston pedig a *83 különböző kérdésről* c. mű 15. és 16. kérdésében azt mondja, hogy „Isten önmaga bölcsességének oka;" és *A Szentháromságról* 7. könyvének 1. fejezetében az Atyáról szólva azt írja, hogy „ami az Ő oka arra, hogy létezzen, egyben az oka arra is, hogy bölcs legyen." E kifejezések ugyanis mind tagadásokként értelmezendőek. Úgy tűnik azonban, hogy Lactantius, aki *A hamis vallásról* 1. könyvének 7. fejezetében azt mondja, hogy „Isten önmagát alkotta," nem fogadja el a fenti fejtegetést; mert még azt is állítja, hogy Isten egy adott pillanatban hozta létre önmagát; s ennek alapjául azt hozza fel, hogy lehetetlen, hogy az, ami van, valamikor ne kezdett volna el létezni; ami ebben az értelemben véve annyira abszurd hiba, hogy nincs szükség a cáfolatára.

A létező felosztása szükségszerűre és esetlegesre

8. Ebből kiindulva ismét könnyen magyarázhatunk más terminusokat, melyekkel közölhető a fenti felosztás [végtelen, illetve véges létezőre]; hisz a jelen felosztás [szükségszerűre és esetlegesre] lényegileg azonos vele, jóllehet az elve szerint más viszony vagy másfajta tagadás révén magyarázzuk; ily módon tehát a létező felosztható arra, ami minden megszorítás nélkül szükségszerű [*necessarium*], s arra, ami nem szükségszerű, vagyis ami tág értelemben esetleges [*contingens*]. E terminusokban először is azt kell megfigyelnünk, hogy itt nem abban az értelemben beszélünk szükségszerűről és esetlegesről, mellyel az okozat viszonyát szokás jellemezni egy természete szerint vagy szabadon működő okhoz, vagyis egy akadályozható vagy nem akadályozható okhoz; mert ebben az értelemben beszéltünk a szükségszerűről és az esetlegesről, amikor fentebb az okokat tárgyaltuk;[16] hanem a szükségszerűt abszolút értelemben vesszük, a létezésre vonatkoztatva; mely módon szükségszerű lénynek azt nevezzük, ami úgy rendelkezik létezéssel, hogy nem foszthető meg tőle; s amivel együtt megkülönböztetjük, vagyis inkább amivel szembehelyezzük azt a létezőt, amelyik úgy létezik, hogy képes nem létezni,[17] vagy pedig nem olyan, hogy képes létezni.[18] A fenti felosztásból tehát világos, hogy a létezők között kell legyen valami, ami tökéletesen szükségszerű [*simpliciter necessarium*], mert az a létező, amely önmagától és nem mástól birtokolja a létet, nem lehet nem tökéletesen szükségszerű, mivel se önmagát nem képes megfosztani a saját létezésétől, amint

[15] *Substantiae*, esetleg: valóságának, létezésének (oka).

[16] Suárez rendkívül hosszan, a 12.-től a 27. disputációig tárgyalja a kauzalitás elméletét. – Az okozat következése az okból nem abszolút, feltétlen szükségszerűség, hanem hipotetikus, feltételes szükségszerűség.

[17] Az esetleges létező.

[18] Lehetetlen dolog (*impossibile, absurdum*) az, amelynek fogalma önellentmondást foglal magában. Önellentmondás alatt azt értjük, ha egy alanyról egyszerre és azonos vonatkozásban két, egymást kizáró állítmányt állítunk. Ez sérti az ellentmondás elvét (*principium contradictionis*), amelyet az arisztotelészi logika a gondolkodás legbizonyosabb és redukálhatatlan alapelvének tekint (*Metaphysica* 4, 3–4). Az ellentmondás elvét sértő dolog az arisztotelészi logika és ontológia keretei között nem létezhet.

ez önmagában véve is nyilvánvaló, se más nem foszthatja meg őt attól, miután nem függ más létezőtől; hisz aki [*qui*] nem mástól kapja a létet, azt nem is tartja meg a létezésben semmi más; és ebben az értelemben mondjuk, hogy önmagától van; s ezért teljesen ellentétben áll vele a nemlét.[19] Ebből pedig végül az következik, hogy ezen, teljes mértékben szükségszerű létező mellett vannak más létezők, melyek nem ennyire szükségszerűek, sőt, inkább esetlegesek, amennyiben – tág értelemben szólva – mindazt, ami képes nem lenni, esetlegesnek nevezzük. Ennek bizonyítása az, hogy ama létező mellett, mely önmagától létezik, vannak olyanok, amelyek mástól kapják a létet; ezeknek tehát egyfelől nem mond ellent a nemlét, hiszen nem maguktól birtokolják a létet; másfelől pedig, mivel mástól függenek – amitől a létet kapják –, ezért képesek a létet *nem* megkapni is, és következésképp nem lenni.

A létező felosztása lényege által létezőre és részesülés által létezőre

13. Továbbá szokás még ugyanezen felosztást a következő terminusokban is előadni: más a lényege által létező dolog, más a részesülés által létező dolog – s ezek a fentiekkel ténylegesen egyenértékűek; hiszen a lényege által létezőnek azt nevezzük, ami önmaga által és saját lényegének ereje révén, lényegileg bír olyan létezéssel, melyet nem mástól kapott, s amelyben nem más által részesült; részesülés által létezőnek viszont azt nevezzük, aminek csupán mástól kapott létezése van, illetve amit más dolog részesített a létben. A terminusok magyarázatából kitűnik, hogy a jelen felosztás megfelel az előzőeknek. Minélfogva az isteni Tamás *A pogányok ellen írott summa* 2. könyvének 15. fejezetében azt mondja, hogy Isten a lényege által létező dolog [*ens per essentiam suam*], mivel Ő maga a lét [*ipsum esse*]; a 3. könyv 66. fejezetének 6. érvében pedig azt mondja, hogy egyedül Isten a lényege által létező dolog, a többi dolog ellenben részesülés által létezik, mivel csupán Istenben azonos a létezés a lényeggel,[20] tehát a mibenlétével [*quidditate*], úgyhogy még elménkkel sem foghatjuk fel Isten lényegét úgy, ahogyan az Istené, ha csupán mint potenciálisan [*in potentia*] és nem mint valóságosan [*actu*] létezőt értjük meg; ugyanaz tehát 'a lényege által létező dolog'-nak lenni, mint 'önmagából és önmaga lényegéből birtokolni a létezést,' és ezzel együtt a szembenállás moduszában megkülönböztetjük a részesülés általi létezőt is. Amiből az adódik, hogy ugyanazon gondolatmenettel kell bizonyítani a létezők e két fokát vagy rendjét, mint amellyel bizonyítottuk, hogy létezik valami olyan létező, amelyik önmagától van, s amely magasabb rendű mindennél, ami mástól kapja a létet. Amiként ugyanis nem lehet a végtelenbe menni ama létezők között, melyek mástól kapják a létezést, úgy a részesülés általi létezők között sem. Minélfogva a részesülés általi létezőt szükségképp vissza kell

[19] Ez lényegileg a *Summa theologiae* p. 1, q. 2, a. 3 harmadik istenérvének (*ex contingenti et necessario*) alkalmazása. A gondolatmenet megtalálható Tamásnál a *A létezőről és a lényegről* 4–5. részében is, Leibniznél pedig a *De rerum originatione radicali*ban leírt kozmológiai istenérv tematikájához tartozik.

[20] *in solo Deo esse est essentia*

vezetnünk valami másra, ami ilyen részesülés nélkül rendelkezik a léttel; mert ha emennek van más, részesülés általi létezése is, más módon vagy a részesülés más faja útján, akkor emezt arra kell majd visszavezetni; és így végül – nehogy a végtelenbe menjünk – meg kell majd állnunk valami olyan létezőnél, ami a lényege folytán létező. Másrészről pedig az sem lehet, hogy minden létező a lényege által létezik, egyfelől mivel a lényege által létező dolog abszolút értelemben szükségszerű létező [*ens simpliciter necessarium*], minthogy lényegéből fakad a valóságos létezés [*actu esse*], ugyanakkor pedig tény, hogy nem minden létező szükségszerű; másfelől mivel lényege általi létező csak egy van, vagy csak egy lehet, amint azt később látni fogjuk.

A létező felosztása teremtetlenre és teremtettre

14. A létező ezen felosztását továbbá a következő terminusokban is ki szokás fejezni: a létező vagy teremtetlen [*increatum*], vagy teremtett [*creatum*], amely tagok közvetlen ellentétet mutatnak egymással, s lényegében véve megfelelnek a megelőzőknek, és csupán abban különböznek – különösen a legelső fogalompártól (tudniillik az *önmagától való* és a *mástól való* létezőre való felosztástól) –, hogy ama terminusok általánosabbak, amennyiben általában a függőséghez való viszonyulásból vesszük őket; míg az itt tárgyaltak speciálisabbak, mivel egy sajátos cselekvésből, vagyis a teremtés függőségéből vétetnek; miután azonban a teremtés nem egyéb, mint a legelső származás [*prima emanatio*] egy másik dologtól és az attól való függés, amely bizonyos módon egyetemes minden olyan létező számára, melyek más dologtól függenek, amiként fentebb mondottuk, ezért e terminusok amazoknak valóban megfelelnek. Az önmagától és nem mástól való létező ugyanis szükségképp teremtetlen; hisz ha a függőséget minden megszorítás nélkül tagadjuk valamiről, akkor ezen sajátos faját is, nevezetesen a teremtést, tagadnunk kell; és fordítva is, ha egy létező teremtetlen, akkor szükségképp önmagától és nem mástól van, mivel az első létrejövetel, melyet a mástól való függés kísér, s amely a többi származásnak mintegy fundamentuma – a teremtés; az tehát, ami teremtés nélkül birtokolja a létet, szükségképp teljesen függetlenül rendelkezik azzal, s ennek folytán szükségképpen a lényege által létezik [*ens per essentiam*], s nem mástól van. Úgyhogy amely érvelés bizonyítja, hogy van valamely, önmaga által való és független létező, az bizonyítja azt is, hogy van valamely teremtetlen létező, úgy azért, mert e két tulajdonság lényegében véve ugyanaz, amint megmutattam, mint azért, mert könnyen alkalmazhatjuk ugyanazon érvelési formát. Mert ha vannak valamely teremtett létezők, akkor – nehogy a végtelenbe kelljen menni – szükségképp meg kell állnunk valamely teremtetlen létezőnél, melytől amazok származtak. Mármost azt, hogy vannak bizonyos teremtett létezők, abból kell bizonyítanunk, hogy minden dolog elsődleges és alapvető függősége a teremtés, mint azt a fentiekben megvilágítottuk és bizonyítottuk. Így – miután ez nem annyira világos és ismert önmagában véve,

mint az, hogy vannak más dologtól függő létezők, ezért – az e terminusok általi felosztás az ember számára nem annyira ismeretes, hacsak a „teremtés" elnevezést nem vonatkoztatjuk nagyon szigorúan a semmiből való előhozatalra [*productione ex nihilo*], hanem tágabb értelemben bármely valóságos előidézésre [*effectione*] vagy tényleges függőségre [*dependentia*] alkalmazzuk; amely értelemben véve e terminusok szinte semmiben sem különböznek az elsőktől [önmagától való létező és mástól való létező], amint ez önmagában is nyilvánvaló.

A létező felosztása tiszta működésre [purum actum] *és képességben levésre* [potentiale]

15. *A felosztás e terminusok alatt kétféleképpen érthető koherens módon. Következik az első kifejtése.* – A létező felosztása továbbá lehetséges e terminusok alatt is: más a minden tekintetben valóságos létező,[21] és más a potenciális létező [*potentiale*]; vagyis az egyik tiszta működés [*actus purus*], a másik viszont képességet vagy valamely potencialitást[22] foglal magában. Amely felosztás e szavak révén nem tűnik olyan alkalmasnak, különösen arra nem, hogy a rendben az első helyre kerüljön, a terminusok nem csekély homályossága miatt; tartalom tekintetében azonban kiváló, s azonos az előzővel. Hiszen eleve tény, hogy e tagok közvetlen szembenállást és ellentmondást tartalmaznak, miután a valóságos létezés [*esse actu*] és a potenciális létezés [*esse in potentia*] – amennyiben arányosan vesszük őket (ahogyan kell) és ugyanazon dologra való tekintettel – privatív vagy ellentmondó szembenállást[23] idéznek elő. A valóságos létezőt és a potenciális létezőt mármost vagy a valóságos létezés létére,[24] vagy valamely passzív képességre való tekintettel mondhatjuk, ami a szó szoros értelmében véve olyan képesség, amely tökéletlenséget foglal magában, és valamely tökéletlen létező szerkezetére vonatkozik, melyet ez oknál fogva potenciálisnak nevezünk, mert az aktív képesség mint ilyen se tökéletlenséget nem foglal magában, se nem vonatkozik magától ama dolog valamiféle szerkezetére, amelyiké, és ezért e szerkezet alapján nem nevezhető potenciális létezőnek. A terminusok közti első viszony [*habitudo*] tehát teljesen megfelelő, és úgy tűnik, hogy különösen ennek értelmében kell érteni az adott felosztást; mert így világos, és a mondottak alapján könnyen érthető. Szükséges ugyanis, hogy legyen valamely létező, amely úgy létezik valóságosan, hogy a fent vázolt értelemben teljesen működésben legyen, és semmilyen tekintetben ne legyen potenciában. Ezt azzal bizonyítjuk, hogy 'működésben lenni' [*esse in actu*] az említett értelemben annyi, mint 'működően létezni' [*actu existere*]; potenciában lenni [*esse… in potentia*] viszont annyi, mint képesnek lenni a létezésre, jóllehet valóságosan nem létezik [az illető dolog]; de szükségképp lennie kell valamely létezőnek, amely lényege által annyira szükségszerű,

[21] *ens… omnino actuale*

[22] *potentiam seu potentialitatem aliquam*

[23] *privativam vel contradictoriam oppositionem*

[24] *esse actualis existentiae*

hogy semmiképp sem képes nem létezni,[25] se belsőleges, se külsőleges képessége révén, se természetéből fakadó képessége révén [*per physicam potentiam*], se ama képesség révén, melyet logikainak neveznek; tehát szükséges, hogy az ilyen létező teljesen valóságos legyen a létezésben, azaz hogy zárja ki a csupán potenciális létezés minden szerét és módját. Amiből utólagosan könnyű arra következtetni, hogy minden létező, ami nem ilyen, valamiképpen potenciális, mivel – még ha időnként ténylegesen léteznek is – nem idegen tőlük az, hogy időnként csupán potenciálisan létezzenek akár belsőleges passzív képességükből kifolyólag, akár csupán külsőleges aktív képességük folytán, melyet kísér a logikai lehetőség (azaz az ő részükről való szemben-nem-állás). Tény tehát, hogy minden létező vagy ténylegesen létezik, vagy valahogyan potenciális a fent mondott értelemben.

29. disputáció: *Istenről, az első létezőről és teremtetlen szubsztanciáról, amennyiben a természetes ész által megismerhető*

1. szakasz: *Bizonyítható-e fizikai vagy metafizikai érvvel, hogy létezik valamely teremtetlen létező?*

20. Hátravan, hogy második lépésben megmutassuk, hogy a metafizika miként képes bizonyítani, hogy létezik valamely teremtetlen létező. Ezt rövidebben fogjuk kifejteni, mivel a megelőző disputáció 1. szakaszában már szinte mindent érintettünk, amit erről mondhatunk. Először is tehát ama fizikatudományi alapelv helyett, mely szerint „Mindent, ami mozog, valami más mozgat," egy másik, metafizikai és sokkal világosabb elvet kell vennünk, mely szerint „Minden, ami létrejön, valami más által jön létre," akár teremtés, akár keletkezés révén, akár bármely módon jön létre. Ezt az alapelvet abból vezetjük le, hogy semmi sem képes önmagát létrehozni. Mert az a dolog, ami létrehozás útján keletkezik, kapja a létet; arról a dologról ellenben, amely csinál vagy létesít, feltesszük, hogy már a lét birtokában van; és ezért világos ellentmondás van abban, hogy ugyanaz a dolog hozza létre önmagát; hisz azelőtt, hogy létező [*res*] lenne, nem lehet formálisan vagy virtuálisan működésben úgy, hogy létrehozza magát; s ezért sokkal világosabb ez az alapelv: „Minden, ami létrejön, valami más által jön létre," mint emez: „Mindent, ami mozog, valami más mozgat;" hiszen ami mozog, arról feltesszük, hogy létezik, és e létezésben megérthető a virtuális működés [*actus virtualis*] az önmozgatásra; ami ellenben létrejön, arról nem tesszük fel, hogy létezik, hanem inkább azt tételezzük fel, hogy nem létezik, mielőtt létrejön; a nemlétben magában azonban nem lehet képesség [*virtus*] arra, hogy egy dolog létrehozza önmagát, s ezért nyilvánvaló az általunk lefektetett alapelv szigorú értelemben véve az első és igazi létrehozás esetében – hogy most tartózkodjunk attól a teológiai kérdéstől, hogy vajon ugyanazon dolog létezhet-e kétszer, és hogy az egyszer létező dolog hozzájárulhat-e saját maga mint másodszor

[25] *necesse est dari aliquod ens per essentiam ita necessarium ut nulla ratione possit non existere*

vagy másutt létező dolog létrejöttéhez; mert ez a csoda, még ha meg is engedjük, nem gyengíti az általunk lefektetett alapelvet; egyrészt azért nem, mert itt a dolgok természetes és szigorú értelemben vett létesítéséről vagy létrehozásáról beszélünk; másrészt pedig azért nem, mert az előbb említett második létrehozás nem annyira a létrehozás, hanem inkább a fenntartás nevet érdemli, mivel feltételezi, hogy a dolog már létezik.

21. Miután tehát ezt az alapelvet lefektettük, a bizonyítás a következő módon következtet: minden létező vagy létrehozott dolog, vagy nem létrehozott dolog, tehát teremtetlen; de nem lehet minden létező, ami csak létezik a világegyetemben, létrehozott dolog; ezért szükséges, hogy legyen valamely nem létrehozott, tehát teremtetlen létező. A *maior* nyilvánvaló, mivel bármely tetszőleges dologhoz szükségképp hozzárendelhető két, egymásnak ellentmondó állítmány valamelyike. A *minor*t az bizonyítja, hogy minden létrehozott dolgot valami más hoz létre; mármost az, ami létrehozta emezt, vagy maga is létrehozott dolog, vagy nem; ha nem létrehozott dolog, akkor van valamely teremtetlen létező, amelyet kerestünk; ha ellenben ez is létrehozott dolog, akkor ezt is szükségképp más hozta létre, amivel kapcsolatban ugyanezt kell vizsgálnunk a továbbiakban, és így végül vagy meg kell majd állnunk egy nem létrehozott létezőnél, vagy a végtelenbe kell mennünk, vagy körbe kell mennünk; de nem lehet körbemenni, se nem lehet a végtelenbe menni; ezért szükségképp meg kell érkeznünk a nem létrehozott létezőnél.

22. Megmagyarázzuk és bebizonyítjuk a *minor* első részét: körbemenésnek azt nevezem, amikor valaki azt mondja, hogy egy dolgot egy másik hoz létre, de ez utóbbit éppen az hozza létre, amelyet ő maga hozott létre, vagy közvetlenül, vagy közvetve s több más létesítés után; így ugyanis valaki elképzelhetné, hogy minden dolgot egy másik, tőle különböző dolog hoz létre, és egyikük sem létrehozatlan [*improductam*]. Ezt a kört tehát lehetetlennek nevezzük, és úgy véljük, hogy ugyanannyira ellentmond annak az elvnek, mely szerint „Minden, ami létrejön, valami más által jön létre," mint az, hogy ugyanaz a dolog létrehozza önmagát; mert ha egy dolog egy olyan dolog által jön létre, melyet ő maga hozott létre, akkor közvetítéssel ugyan, de gyakorlatilag önmagát hozza létre. Továbbá, miután abban a dologban, amely létrehoz egy másikat, feltételezzük a létezést; ezért azt is feltételezzük, hogy létrehozott dolog, ha létesítés révén [*per effectionem*] birtokolja a létezést; tehát nem hozhatta létre a saját hatása.

2. szakasz: *Vajon a posteriori bizonyítható-e Isten léte, úgy, hogy megmutatjuk: csupán egyetlen teremtetlen létező van?*

Első bizonyítás arról, hogy van Isten

7. Két kiváltképpeni út nyílik tehát előttünk ennek megmutatására. Az egyik teljes mértékben *a posteriori* s a hatásokból való; a másik első közelítésben *a priori*, bár távolabbi részeiben *a posteriori* is, amint erre később majd rámutatok. Az első utat

inkább a szent atyák használják, s inkább egyezik Pállal és Salamonnal az idézett helyeken, és leginkább a Bölcs következő szavaiban fejeződik ki: „A teremtmény nagyságából és megjelenéséből," azaz „a teremtmények nagyságából és megjelenéséből avagy szépségéből [következik Isten léte]." E szavakból ily módon tudunk érvet alkotni: mivel – bár az egyedi okozatok önmagukban véve és megfontolva nem utalnak arra, hogy mindenek alkotója egy és ugyanazon személy, mégis – az egész világegyetem szépsége s minden, benne található dolog csodálatos összefüggése és rendje [*connexio et ordo*] eléggé világossá teszi, hogy létezik egy első lény, aki mindeneket irányít, s akitől minden ered. Ezt az érvet érintette az isteni Tamás *A pogányok ellen írott summa* 1. könyvének 13. fejezetében Damaszkuszi János *A helyes hitről* szóló műve 1. könyvének 3. fejezete alapján; s Gergely a 26. *Moralia* 8. fejezetében;[26] és Aranyszájú Szent János *A Genezis könyvéről írott 4. homília*ban; és Dionüsziosz Areopagita az *Isteni nevei* 7. fejezetében kifejezetten azt mondja, hogy Isten megismerhető az összes teremtmény lehető legjobb elrendezéséből [*dispositione*]; amit használt még Ágoston is az *Isten városáról* 11. könyvének 4. fejezetében; Justinus pedig, amikor a *Gentium* 16. kérdésében megkérdezték,[27] hogy „Honnan lehet tudni, hogy vajon egyáltalán van-e Isten," elegánsan és röviden azt felelte, hogy a létező dolgok összetartozásából, alkatából és szilárdságából. Aminek alapján igen jól mondja Caesareai Eusebius a *Praeparatio evangelica* 7. könyvének 2. fejezetében, hogy „amiként a ház mesterember nélkül vagy a szövet takács nélkül nem jöhet létre, úgy ez a világegyetem sem alkotó nélkül." Nazianzoszi Szt. Gergely pedig a *2. Teológiai beszéd*ben a lant példájával él, illetve a lant igen rendezett és nagyon szép alkatú összhangzatának példájával. Hisz amiként azt nem lehetne megérteni valamely alkotó vagy mesterember nélkül, úgy ezen világegyetem rendkívül megfelelő alkatát sem Isten nélkül.[28] Végül ezt az érvet kötötte a lelkünkre a Filozófus a *Metafizika* 12. könyvének 2. fejezetében, a következő szavakkal: „Mert hogyan lesz rend, ha nincs valamely örökkévaló dolog, amely elkülönült és megmarad?" Ezt az érvet tovább fejtegeti a 10. fejezetben, ahol felhozza a ház, a jó rendben lévő család s a hadsereg példáját is, mely vezér nélkül nem lehet rendezett. Ugyanezt érintette már az 1. könyv 3. és 4. fejezetében.

A felhozott érv előli kitérések

8. Hogy pedig ezen érv ereje jobban láthatóvá váljék, jobban ki kell fejtenünk. Azt mondhatná ugyanis valaki, hogy ebből az okozatból legfeljebb annyi következik, hogy a mindenségnek egyetlen kormányzója [*gubernatorem*] van, de az már nem,

[26] Nagy Szent Gergely pápa (540-604) *Moralia in Iob* c. kommentárja Jób könyvéhez.

[27] A *Gentium* cím talán Iustinus Martyr († 165) egyik, pogányok ellen írott, elveszett művére utalhat, vö. *Euszebiosz egyháztörténete* 4, 18, 2.

[28] Gregorius Nazianzenus, *Oratio* 28, 6 (= PG 36, 33 A).

hogy egyetlen teremtője [*conditorem*] van.[29] Azután azt is mondhatná, hogy e kormányzó nem a természete vagy létezése révén egy, hanem az egyetértés révén, mintha több mesterember összeállna egyetlen épület felépítése végett.[30] Továbbá, e fejtegetés nem helyénvaló a tisztán szellemi dolgok tekintetében, hiszen azokról nem tudjuk nyilvánvaló módon, hogy mennyi összefüggésük [*connexionem*] van akár egymással, akár e látható világ más dolgaival. Végül, ha valaki felteszi, hogy e látható világon kívül van egy másik világ, amelynek semmi összefüggése sincs ezzel, és hogy annak alkotója szintén teremtetlen létező, de elkülönült attól, amelyik ezt a világot hozta létre és irányítja, akkor ezt az embert sem lehet majd ezzel az érveléssel meggyőzni; tehát az általunk tapasztalt okozatokból nem tudjuk eléggé meggyőzni afelől, hogy csupán egyetlen teremtetlen létező [*ens increatum*] van, amely minden, akár ezen, akár egy másik világon létező, további dolog princípiuma. Látjuk tehát, hogy ezen ellenvetések magyarázatától függ az említett érv hatóereje, hogy minden létezőre egyetemesen kiterjedjen, és hogy mindenek között csupán egyetlenegy elsőre tudjon következtetni, amely a többi dolgok forrása; az ilyen létezőt nevezzük ugyanis Istennek.

Az első kitérés cáfolatot nyer, és világossá válik az egész érzékelhető világ egyetlen hatóoktól [efficienti] *való eredete*

9. Az első ellenvetésre vagy inkább kitérésre kezdetben hadd feleljek Lactantius szavaival *A hamis vallásról* 1. könyvének 2. fejezete alapján: „Senki sem annyira faragatlan, oly pallérozatlan erkölcsű, hogy ha a szemét az égboltra emeli – még ha nem is tudja, *miféle* Isten gondviselése igazgatja mindezt, amit szemlél –, meg ne értené magából a dolgok nagyságából, mozgásából, elrendezéséből, állandóságából, hasznosságából, szépségéből, mérsékléséből, hogy van valamiféle Gondviselés; de nem is lehetséges, hogy az, ami csodálatos arányosság [*ratione*] révén áll fenn, ne valamely magasabb megfontolás révén légyen megalkotva." Amely utóbbi igékben elegáns módon fejezi ki Lactantius, hogy az irányításból [*ex gubernatione*] helyesen lehet következtetni a létrehozásra [*procreationem*], mert a világegyetemet nem kormányozhatja más, mint az, akinek megfontolása [*consilio*] és hatóereje [*potentia*] révén létrejött. Azért áll fenn tehát csodálatos módon és arányosságban, s őrződik meg a dolgok csodálatra méltó összefüggése [*connexione*] s egymásutánisága [*successione*] révén, mivel a rendkívül bölcs mesterember [*artifice*] úgy alkotta meg,

[29] Kant később részletesebben is kidolgozza ezt az ellenérvet *A tiszta ész kritikája*nak transzcendentális teológiai részében, a fiziko-teológiai istenérv kritikájánál (B 655 = AK 3, 417). Eszerint ez az istenérv legfeljebb egy *Weltbaumeister* („világépítő-mester") létét bizonyíthatja, egy *Welturheber*ét („világokozó") már nem: *„Der Beweis könnte also höchstens einen Weltbaumeister, der durch die Tauglichkeit des Stoffs, den er bearbeitet, immer sehr eingeschränkt wäre, aber nicht einen Weltschöpfer, dessen Idee alles unterworfen ist, darthun, welches zu der großen Absicht, die man vor Augen hat, nämlich ein allgenugsames Urwesen zu beweisen, bei weitem nicht hinreichend ist."*

[30] Másként szólva, Isten unicitását az érv ebben a kifejtetlen formában még nem bizonyítja.

ahogyan az ilyesfajta kormányzás [*gubernationem*] és fenntartás [*conservationem*] végett szükséges volt.[31] Így tehát a világegyetemet alkotó dolgok összefüggéséből s kölcsönös működéséből nemcsak arra következtethetünk, hogy a világegyetemnek egyetlen kormányzója van, hanem arra is, hogy egyetlen létesítője [*effector*] van.

10. Ami ezenkívül világossá válik azáltal is, ha röviden végigtekintünk minden dolgon, amelyekből ez a világegyetem áll. Először is, fent megmutattuk a keletkező s pusztuló dolgok minden fajáról, hogy nem gondolhatjuk róluk, hogy önmaguktól birtokolják a létet pusztán azáltal, hogy az egyik egyed a másikból keletkezik, hanem szükséges, hogy az egyedekben lévő minden egyes faj valamilyen magasabb rendű ok okozata legyen. Legalább ennyi világos is maguk az összetett dolgok [*composita*] és az anyagi formák [*formas materiales*] tekintetében a fenti szakaszban mondottakból; maga az anyag tekintetében ellenben nem alkalmazható az ottani érvelés; de mégis szert tehetünk bizonyításra a fent, a *22. disputáció*ban a Teremtésről mondottakból, tudniillik, hogy mivel az önmagától való létezés a legnagyobb fokú tökéletesség, ezért ha ez nem jár a formának, sem pedig a szubsztanciális alanynak [*supposito substantiali*], akkor még sokkal kevésbé járulhat hozzá a formátlan anyaghoz [*materiae primae*].

3. szakasz: *Vajon bizonyítható-e valamiképpen a priori Isten léte?*

1. Hogy az előterjesztett igazság bizonyításának más módjáról is beszéljünk, tételezzük fel – a szó szoros értelmében szólva –, hogy Isten léte *a priori* nem bizonyítható, mivel egyfelől Isten létének nincs oka, mely által *a priori* bizonyítható volna a létezése, másfelől pedig még ha lenne is, akkor sem ismerjük Őt annyira pontosan és tökéletesen, hogy a saját princípiumaiból – hogy így mondjam – fogjuk fel. Ebben az értelemben mondotta Dénes az *Isten nevei* 7. fejezetében, hogy nem vagyunk képesek Istent a saját természetéből megismerni. De bár ez így van, mindazonáltal – miután Istenről már bizonyítottunk valamit *a posteriori*, ezért – az egyik attribútumából bizonyíthatunk valami mást *a priori*, mint például ha a mérhetetlenségéből bizonyítjuk a hely tekintetében való megváltoztathatatlanságát [*localem immutabilitatem*]; felteszem ugyanis, hogy az *a priori* okfejtéshez emberi módon elégséges az attribútumok közötti ideális különbségtétel [*distinctionem rationis*].

A kérdés megoldása

2. Erről a moduszról tehát azt kell mondani, hogy miután *a posteriori* bizonyítottuk, hogy Isten szükségszerű és önmagától való létező, ebből az attribútumból bizonyítható *a priori*, hogy rajta kívül nem lehetséges más szükségszerű és önmagától

[31] Az érv álláspontom szerint hatékonyan cáfolja Kant fent, lábjegyzetben idézett kritikáját.

való létező, s következésképp bizonyítható, hogy ez Isten. Azt fogod mondani: akkor így Isten ismert mibenlétéből bizonyítjuk Isten létét, mivel Isten mibenléte [*quidditas Dei*] az, hogy szükségszerű és önmagától való létező; ez azonban tarthatatlan, mert a *Micsoda?* kérdés feltételezi a *Van-e?* kérdést, amint azt e téma kapcsán helyesen jegyezte meg az isteni Tamás [*A teológia összefoglalása*] 1. rész, 2. kérdés, 2. cikkely, *ad 2* szakaszában. Azt felelem, hogy formai szempontból [*formaliter*] és a szó szoros értelmében szólva Isten létét nem Isten mint olyan mibenléte révén bizonyítjuk, és ezt az ellenérv helyesen mutatja ki; hanem valamely attribútumból (mely valójában Isten lényege, de amelyet mi elvontabban fogunk fel a nem okozott létező moduszaként) következik egy másik attribútum, és így vonjuk le azt a következtetést, hogy ez a létező Isten. Úgyhogy Isten létének ily módon való bizonyításához Isten fogalma alatt feltételezzük, hogy már bizonyítást nyert, hogy van valamely, önmaga által szükségszerű létező, éspedig az okozataiból és a végtelenbe menés kizárásából. És így amit először bizonyítunk erről a létezőről, az az, hogy létezik; utána azt bizonyítjuk, hogy belsőleg szükségszerűen létezik; ebből pedig azt, hogy egyedüli a létezés ilyetén típusában és moduszában, tehát hogy Isten. S ily módon előbb válaszoljuk meg valamiképpen azt a kérdést, hogy *Van-e?*, mint azt, hogy *Micsoda?* Jóllehet – mint fent többször mondottam – Istenben egyáltalán nem lehet szétválasztani ezeket a kérdéseket, mivel Isten léte is Isten mibenléte, és mert létének tulajdonságai, amelyek révén meg lehet mutatni, hogy e lét Isten sajátossága, magát Isten mibenlétét és lényegét alkotják.

[…]

32. *Következtetés az eddig mondottakból*. – Mindezek alapján tehát kielégítő mértékben bizonyítást nyert, hogy van Isten. Hisz bár talán némely érvek az itt érintettek közül önmagukban és külön-külön véve nem győzik meg annyira az értelmet, hogy a szemtelen vagy rossz beállítottságú ember ne találhatna kiutakat, mégis mindegyik érv igen hatékony, és különösen együttvéve teljesen kielégítő módon demonstrálják a fent mondott igazságot. Ezekhez a későbbiekben hozzá fogunk tenni még egyes érveket azok közül is, melyekkel Isten egységét [*Dei unitas*] szokás megmutatni. Aki csak figyelmesen megfontolja a már felhozott érveket, az azt fogja találni, hogy ebben a részben is helye van annak, amit az 1. szakaszban mondottunk, tudniillik hogy amiként ama tézis bizonyításának terhe, miszerint van egy teremtetlen létező, a metafizikusra tartozik, jóllehet bizonyos módon a természettudós [*physicus*] kezdi meg vagy készíti elő az utat az ilyen bizonyításhoz, úgy annak bizonyítása, hogy ama létesítés nélküli létező csupán egyetlen, és minden további létező forrása,[32] sőt, a valóságos Isten, szintén a metafizikus dolga; mert metafizikai eszközökkel tökéletesebbé válik a levezetés [*demonstratio*]. Ami pedig a második eljárási mód révén, melyet bizonyos értelemben *a priori*nak neveztünk, önmaga által nyilvánvaló, mivel a levezetés legfőbb, szinte teljes ereje a lényeg általi létezés tökéletességére támasz-

[32] *principium reliquorum omnium quae sunt*

kodik.[33] A bizonyítás előző nemében pedig, miután az szemmel láthatólag az érzéki hatásokból vétetik, úgy tűnik, hogy bizonyos rész átvétetik a természetfilozófiából, s hogy ezért ebben a bizonyítási nemben igaz, hogy a [természet]filozófia készíti az utat, és segíti a demonstráció e módját; de e bizonyítás sajátos közege valójában metafizikai, tudniillik a végcél s a kölcsönös összekapcsolódás vagy alárendelődés egysége,[34] melyet a természetben létező minden dologban megtalálunk. Ez ugyanis teljesen absztrakt és egyetemes érv, és ezért önmagától a metafizikához tartozik, jóllehet a metafizika az egyes dolgokra való alkalmazás céljából gyakorta folyamodik a [természet]filozófiához segítségért.

Bibliográfia

AK = 'Akademie-Ausgabe' = Kant's gesammelte Schriften. Hrsg. von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften. Berlin: G. Reimer, 1910-1923.

Coujou, J.-P., trad. *Francisco Suárez, Disputes métaphysiques XXVIII-XXIX*. Grenoble: Millon, 2009. [Kiváló bevezető tanulmánnyal a vezető francia Suárez-kutatótól.]

Courtine, J.-F. *Suárez et le système de la métaphysique*. Paris: PUF, 1990. [Nagyszabású filozófiatörténeti összegzés.]

Dekkers, E.– Gaar, A. *Clavis patrum Latinorum*. Steenbrugge: Brepols, 1995.

Euszebiosz Egyháztörténete. Ford. Baán I. Budapest: Szent István Társulat, 1983. (Ókeresztény Írók 4.)

Pszeudo-Dionüsziosz Areopagita. *Isten nevei* I-II. Ford. Vassányi M. *Magyar Filozófiai Szemle*, 2013/2, 147-186.

Doyle, J. P. *Collected Studies on Francisco Suárez, SJ (1548-1617)*. Ed. by V. M. Salas. Leuven: Leuven University Press, 2010. [Különösen érdekes az 5. fejezet: „The Suárezian Proof for God's Existence," 109-122.]

Heidegger, M. *Sein und Zeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1963.

Hill, B.–Lagerlund, H., eds. *The Philosophy of Francisco Suárez*. Oxford: OUP, 2012. [Sajnálatos módon nem tartalmaz filozófiai teológiai fejezetet.]

Honnefelder, F. *Die formale Bestimmung der Seiendheit und Realität in der Metaphysik des Mittelalters und der Neuzeit (Duns Scotus, Suárez, Wolff, Kant, Peirce)*. Hamburg: F. Meiner Verlag, 1990.

Leiwesmeier, J. *Die Gotteslehre bei Franz Suárez*. Paderborn: Schöningh, 1938. (Geschichtliche Forschungen zur Philosophie der Neuzeit, Bd. 6)

Mahieu, L. *François Suárez, sa philosophie et les rapports qu'elle a avec sa théologie*. Paris: Desclée de Brouwer, 1921.

PG = 'Patrologia Graeca'

33 *in perfectione ipsius esse per essentiam*

34 *unitas finis et mutuae connexionis seu subordinationis*

S. Rábade *et al*., eds. *Francisco Suárez, Disputationes metaphysicae*. Madrid: Biblioteca Hispanica de Filosofía, 1960-66.

Schwartz, D., ed. *Interpreting Suárez. Critical Essays*. Cambridge: CUP, 2012. [Különösen fontos az 5. fejezet: B. Cantens, „Suárez's Cosmological Argument for the Existence of God," 89-114.]

Siewerth, J. *Das Schicksal der Metaphysik von Thomas zu Heidegger*. Einsiedeln: Johannes Verlag, 1959. [A Suárezzel foglalkozó fejezet: 119-195.]

Suárez, F. *Disputationes metaphysicae*. Rábade S. *et al*., eds. Madrid: Biblioteca Hispanica de Filosofía, 1960-66. <homepage.ruhr-uni-bochum.de/Michael.Renemann/suarez/projekt.html>

Suárez, F. *Disputes métaphysiques XXVIII-XXIX*. Traduit du latin, présenté et annoté par J.-P. Coujou. Grenoble: Millon, 2009.

Suárez, F. *De legibus* [teljes címén *Tractatus de legibus ac Deo legislatore*] I-VI. Edición critica bilingüe por L. Pereña. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Cientificas, 1971.

Suárez, F. *On Efficient Causality. Metaphysical Disputations 17, 18, and 19*. Transl. by A. J. Freddoso. New Haven and London: Yale University Press, 1994.

Suárez, F. *A Commentary on Aristotle's Metaphysics* (Index locupletissimus in Metaphysicam Aristotelis). Transl. from the Latin and with an introduction and notes by J. P. Doyle. Milwaukee: Marquette University Press, 2004.

Suárez, F. *Selections from Three Works*. Vol. II: The Translation. Prepared by G. L. Williams et al. Buffalo, New York: W. S. Hein and CO., 1995.

Vivès, L., ed. *R.P. Francisci Suárez Opera omnia I-XXX*. Parisiis: apud Ludovicum Vivès, 1856-1878. (Letölthető a www.archive.org honlapról.)

RECENZIÓK

ERDEI ILDIKÓ

Sir Isaac Newton: *Észrevételek Dániel próféciájáról és Szt. János apokalipsziséről*[1]
D7 Kiadó, Budapest, 2012, Fordító: Szabó-Nagy Zsuzsanna

Kevesen tudják, hogy fizikai kutatásai mellett Newton rendkívül sokat foglalkozott teológiával, mert úgy vélte, hogy a Szentírásban rátalálhat a természet törvényeire. Tetemes mennyiségű teológiai munkáját életében nem publikálták, aminek nyomós oka lehetett. Leginkább az, hogy Newton megengedte magának azt a szabadságot, hogy önállóan és másképp gondolkodjék Istenről, a Szentírásról, mint az a korban bevett volt. Jelen írásában azonban nincs utalás eretneknek nevezhető nézetekre, élete során pedig soha nem hangoztatta ez irányú gondolatait. Korának filozófusaira általában is jellemző volt a Szentháromság létének megkérdőjelezése (lásd Spinoza vagy Voltaire gondolatait), de Newton esetében, a jelen műben inkább arról van szó, hogy általános antipátiájának ad hangot a katolikus egyházzal szemben, amennyiben radikálisabb nézeteket fogalmaz meg. Newton apokaliptikus próféciákhoz adott magyarázata azonban ma már bármilyen szenvedélyesen protestáns hívő számára vállalható lenne anélkül, hogy eretneknek nyilvánítanánk. Saját korának szemlélete viszont más volt, bár a tudós láthatólag igyekezett megőrizni függetlenségét. Családja révén puritán háttérrel rendelkezett, és amikor egyetemi katedrára lépésekor a cambridge-i szabályok szerint kötelező lett volna belépnie az anglikán egyházba, meg tudta győzni II. Károly királyt arról, hogy esetében erre semmi szükség nincs, így nem kellett senkivel konfliktusba kerülnie sajátos vallási nézetei miatt. De így is nagy eszmei utat járt be hosszúra nyúlt élete során. Harmincéves kora után kezdett csak foglalkozni a transzcendenciára vonatkozó kérdésekkel, és úgy tűnik, hogy kutatása közben a tiltott tudományok, illetve titkos társaságok határterületére is elmerészkedett, amit viszont élete vége felé már egyértelműen elutasított.

A tudós mellett a vallásos Newton felfedezésére sokáig várni kellett. Newton halála után a család igyekezett felajánlani a hagyatékot a publikálás érdekében, de a szakértők nagy része alkalmatlannak találta a műveket a kiadásra, egy-két kivételtől eltekintve. Az iratok – miután kézről kézre jártak – sok-sok viszontagság után 1936-ban árverésre kerültek. Newton teológiai műveit nagyrészt az Oriental Studio zsidó tudósa, Abraham Shalom Yahuda vásárolta meg, azzal a céllal, hogy egységes teológiai gyűjteményt állítson össze Newton munkáiból.[2] Yahuda 1969-es halálával

[1] Ezúton szeretném kifejezni köszönetemet Dr. Vassányi Miklós tanár úrnak, aki segített dolgozatom elkészítésében.

[2] Időközben viszont a gyűjtemény számos részét eladta, vagy igyekezett eladni.

a kéziratot az izraeli Nemzeti Könyvtárra hagyta. A hagyaték kezelése csak ekkor kezdődött el. David Castillejo nagyszerű katalogizáló munkája után az 1960-as években hozzáférhetővé vált a tudósok számára, jelenleg pedig már a nagyközönség is olvashat 7500 oldalt online Newton teológiai írásaiból, köztük a híres jóslatáról szóló „Apokalipszis 2060" kéziratot, valamint Biblia-értelmezésével, a teológiával és az ősi kultúrák történelmével foglalkozó munkákat. A gyűjtemény tartalmaz egyebek mellett térképeket is, amelyek segítettek Newtonnak a számításokban és a kísérletekben. Mindez szinte sokkolta a tudományos elitet, és sokan úgy gondolták, hogy Newton életrajzát újra kell írni. Mindenesetre a könyvtár kurátora, Jemima Ben-Menahem szerint Newton jámbor keresztény volt, aki tudományos megközelítésből vizsgálta a Szentírásban foglaltakat és a héber misztikumot.

A következőkben Newton *Észrevételek Dániel próféciájáról és Szt. János Apokalipsziséről* című, nemrég magyarul könyv formájában is megjelent kéziratát ismertetem, és ezen keresztül próbálom rekonstruálni a szerző filozófiai-teológiai gondolkodását. A fordítást Szabó-Nagy Zsuzsannának köszönhetjük, aki a korabeli angolból fordította le a tudósnak ezt a munkáját, amely számtalan latin szövegrészt, valamint görög és héber kifejezéseket is tartalmaz.

Ez a mű némiképp eltér a teológiai hagyaték sok más részétől, mert már a halála után hat évvel, 1733-ban kiadta unokaöccse, Benjamin Smith, aki Anglia lordkancellárjának, Peter Kingnek ajánlotta a könyvet. King személyesen ismerte Newtont, és maga is alapos teológiai kutatásokat végzett. A korai kiadás sejteti, hogy bár a fejtegetés tartalma újszerű, de vállalható volt még abban a korban is. Ami a könyv témáját illeti, az angol polgárháborút követő évszázadban számos, az Apokalipszist feldolgozó angol nyelvű kiadás jelent meg elismert teológusok tollából, akik között nemcsak prédikátor, püspök, de még miniszter is akadt, tehát maga a téma nagyon foglalkoztatta a kor értelmiségét. Ebbe a körbe illeszkedik bele Newton munkája, ámbár a többiekhez képest egyedülálló gondolatokkal.

A mű egyik fő tanulsága, hogy Newton a Szentíráshoz éppen azzal a tudományos igényességgel közelített, mint más kutatási területeihez. Az egyházatyák műveinek megismerésében kiváló latin és görög nyelvismerete segítette, magas szintű Szentírás-értelmezéséhez pedig még hébertudása is hozzájárult. Foglalkozott a zsidó filozófiával, a Kabbala misztikumával és a Talmuddal is.

Könyve két részből áll. Hosszabb része, mintegy háromnegyede Dániel próféciáinak magyarázatáról szól, utolsó harmada pedig János apostol jelenéseiről. Mint mondja, a két prófécia együtt alkot teljes üzenetet, tehát nemcsak a műfaji hasonlóság miatt dolgozza fel a kettőt egyszerre, ahogy a biblikus apokalipszisek mai magyarázói is hagyományosan együtt szokták értelmezni a két írást. Bár az apokalipszisek magyarázatával mindenki ingoványos területre lép, Newton nevükön is nevezi az ezzel kapcsolatos fő problémákat. Szerinte ostobaság minden értelmezőtől az a törekvés, hogy ezen próféciák alapján próbálja megjósolni a jövőt. Az ilyen törekvések tévedésekhez, bukáshoz, sőt a próféciák hitelének eljátszásához is vezetnek, hiszen ezeknek a kinyilatkoztatásoknak más a céljuk. Newton szerint

e próféciák nem jóslásra valók, hanem arra, hogy a már bekövetkezett eseményeket felismerjük segítségükkel. Ugyanakkor az írásra mégis az késztette, hogy úgy vélte, „Isten most készül kinyitni e rejtélyeket" (228. old.). Szerinte Dániel és János maga sem értette saját próféciáit, ezért azt a későbbi gyülekezetnek kell értelmeznie. Így az utolsó idők elemzőjeként neki is joga van új magyarázatokkal előállni. A bevezetésben azt is megtudjuk, miért is tartja fontosnak a szóban forgó tárgyat: az igaz egyház alapvető jellegzetessége, hogy hallgat a prófétákra, a próféciák pedig minden idők egyházának állapotával függnek össze. Az ősi próféták közül Dániel az, aki a legpontosabb időrendi megkülönböztetést adja meg, ezért az utolsó időkre vonatkozó dolgokat illetően ő kell, hogy legyen a kulcs a többihez. Hogy értekezésének fontosságát tovább növelje, megállapítja, hogy Dániel próféciáinak visszautasítása egyenlő a keresztény vallás visszautasításával.

Mindkét részt a könyvek keletkezésének történetével és annak hagyományozásával kezdi, és ezzel a mai szövegkritika módszertani kritériumait közelíti meg. Érvelései megegyeznek a különböző teológiákon ma is alkalmazott módszerekkel, eredményei pedig ma is korszerűek. Ismerte a korabeli teológiai álláspontokat, és azokat meggyőzően cáfolta vagy erősítette meg, sokszor utalva saját kutatásaira. Bevezetésként részletes leírást ad a bibliai szimbólumok, képek, látomások megértéséhez, majd elsőként Nabukodonozor álmának értelmét elemzi a hatalmas emberszoborról, melynek minden része más anyagból készült. A látomás a hagyományos magyarázat szerint a babiloni, méd-perzsa, görög, majd római birodalom váltakozását jelenti. Newton viszont ennél az egyszerű magyarázatnál jóval tovább megy. Hihetetlen és szinte követhetetlen tárgyi ismeretekkel vezet végig a régi korok történelmén: az összes egymást követő uralkodó pontos nevével, sokszor – megfelelő magyarázatot adva – saját maga által korrigált évszámokkal, népvándorlások, háborúk pontos leírásával. Ez a fejtegetés a műnek olyan nagy részét teszi ki, hogy az olvasónak az lehet az érzése, hogy apropót szolgáltat a világtörténet megírására. Hogy Newton igazi polihisztor volt, nem kétséges. A hatalmas ismeretanyag, amit műve tartalmaz, erről tanúskodik, s mielőtt az olvasónak kétségei támadnának afelől, honnan tudhat egy ember ennyi mindent a letűnt korokról, ő a tudós igényességével adja meg forrásait. A könyv nagy része idézet krónikáskönyvekből, dekrétumokból, pápai rendeletekből, uralkodók törvényeiből, okleveleiből, egyházatyák leveleiből, tehát jóformán mindenből, ami a korban elérhető volt. Az idézeteket mind latinul közli, és közzétételük előtt, úgy tűnik, az összes adat átment Newton szigorú szűrőjén: egyenként járt utána forrásai megbízhatóságának és hitelességének. Erről tanúskodik, hogy bizonyos adatokat gyakran felülbírált, de ehhez mindig kellő magyarázattal szolgált.

Az értelmezést Dániel négy vadállatról szóló első látomásával kezdi, amely világbirodalmak felemelkedéséről és bukásáról szól, majd pedig újabb látomását egy kos és egy bak küzdelméről. Mivel ezeknek a próféciáknak nagy része már beteljesedett, megfejtésük nem volt nehéz. Amikor a történelem nagy ívű rekonstruá-

lása után a Római Birodalomhoz ér, úgy tűnik, elérkezett fő mondanivalójához is, amely a Római Birodalommal összefonódó római katolikus egyház volt.

Newton egyik fő célja kétségtelenül az volt, hogy erős egyházkritikát fogalmazzon meg a római katolikus egyházzal szemben, amire szerinte elég alapot szolgáltatott Dániel és János apokalipszise. Dánielnél már előzőleg megállapította, hogy a negyedik vadállat a Római Birodalmat jelképezi, majd ezt a magyarázatot viszi tovább Dániel 7. fejezete alapján: „Ezután közelebbi felvilágosítást kértem a negyedik vadállatról, amely más volt, mint a többiek, roppant ijesztő volt, vasfogai és rézkarmai voltak … tíz szarv volt a fején, majd még egy másik is nőtt ki, három pedig letört előtte. Ennek a szarvnak szemei voltak, nagyokat mondó szája volt, és nagyobbra nőtt a többinél. Láttam, hogy ez a szarv hadakozott a szentek ellen, és föléjük kerekedett, míg el nem jött az öregkorú, és igazságot nem szolgáltatott szentjeinek. A válasz így szólt a negyedik vadállatról. Lesz egy negyedik királyság a földön, egészen más lesz, mint a többi királyság volt. Az egész földet bekebelezi, eltapossa és összezúzza a törvényt. …" (Dán 7:19–25)

Newton állítja, hogy ez a szemmel és szájjal rendelkező száj egy látnok, aki király is egyben, ami nem más, mint maga a római egyház: „szájával királyoknak és nemzeteknek orákulumként törvényeket ad, tévedhetetlenséget színlel, és úgy tesz, mintha parancsai kötelező érvényűek lennének az egész világon, ami által magát a legmagasabb szintű próféta pozíciójára emeli." (75. old.)

Súlyos kijelentések ezek, de Newton nem áll itt meg, hanem bizonyítani próbál. Nagy részletességgel tárgyalja, hogy a valaha szerény egyház hogyan tett szert egyre több vagyonra és politikai hatalomra, azután pedig a pápaság felemelkedésének történetét részletezi szintén rengeteg forrásmegjelöléssel. A sok tényszerű adat miatt lehetetlen azt gondolnunk, hogy Newton csupán előítélettől vezérelve, koncepciókat gyártott a katolikus egyház ellen, hiszen véleményét történeti adatokra alapozza. Protestáló szenvedélye már csak az olyan apróságokban fedezhető fel, mikor kellő ellenszenvvel viseltetve még azt is kimutatja, hogy a pápa lábai megcsókolásának szokása mikorra vezethető vissza. Newton a római katolicizmust új vallásnak nevezi a szó negatív értelmében. E mögött az a már más filozófusok által is megfogalmazott vélemény áll, hogy nem a kereszténységgel van baj, hanem a kereszténység korabeli gyakorlatával, ami erősen eltért a Jézus által felállított mintától.

Newton tudta, hogy igemagyarázata eltér a szokásostól. A negyedik vadállatot saját korában – éppúgy, mint rendszerint ma is – nem a római, hanem a görög Nagy Sándor és utódai birodalmával azonosították. A tíz szarv ennek a birodalomnak az uralkodói, nyilván a Szeleukidák uralkodócsaládjának a tagjai. A tizenegyedik szarvról szóló jövendölést pedig hagyományosan Antiokhosz Epiphanészre értik, aki üldözte a hithű zsidókat, és új naptárt vezethetett be. Newton szerint, aki így vélekedik, meggondolatlan, már csak azért is, mert egy szarv soha nem egy személyt, hanem egy részbirodalmat, sőt mindig egy új királyságot jelent az apokalip-

tikus szimbolikában. Adatokkal is cáfolja a hagyományos magyarázatot. Szerinte a szarv, amely felkelt a mennyei seregek ellen, nem Antiokhoszra volt jellemző, hanem antikrisztusi jellemvonás, és ezzel gyakorlatilag a Római Egyházat antikrisztusinak nevezi.

A szerző nagy mestere volt a számoknak is, és időszámításával is érvel amellett, hogy ezek az antikrisztusi napok még nem teljesedtek be, sőt mindaddig folytatódnak, míg a zsidók elleni utolsó „felháborodás" meg nem történik. Ez pedig egybecseng a Jelenések könyvével. A szintén hagyományosan IV. Antiokhosz szír királyra értelmezett 11. részben az „asszonyok kívánságának hódol" és a „tiszteli a várak istenét" kifejezést is a római egyház bűnének tekinti. Szerinte itt az először a görög egyházban elterjedt apácákra és szerzetesekre van utalás, akik szentségnek tartották a házasságtól való tartózkodást. A szerző a tőle megszokott részletességgel mutatja be, hogy miként is szivárgott be az új vallásba a cölibátus „hamis tana". Felsorolja az összes egyházatyát, akitől ez a szokás ered, az enkratiták elhajló szektájának befolyásáig, végül megállapítja, hogy az, amit az egyház a 2–3. században még elítélt, az a 4. században a keleti egyházakban már elterjedt volt, majd onnan továbbterjedt nyugatra is.

Nem áll meg itt, hanem részletezi mindazokat a katolikus szokásokat, melyeket a korabeli protestánsok is elítéltek. Babonának nevezi a tisztítótűz gondolatát, a kereszt jelének varázslatos használatát, az egyházi ünnepeket, a mártírok ünnepeit, a hozzájuk való fohászkodást, az ereklyék, a kegytárgyak használatát. Ezekkel, érvelése szerint, a keleti egyház, főként pedig az egyiptomi Alexandria kereszténysége fertőzte meg az egész birodalmat. Megtévesztő szellemeknek tulajdonítja ezeket a tanításokat, ezzel egyértelműen démonizálva a katolikus egyházat, amely felfogás bármely protestáns hitvédő „becsületére válna". Ugyanakkor sokakkal ellentétben mindezt meglepő igényességgel teszi, amennyiben eredeti források alapján kimutatja az ellentmondásokat az egyházi gyakorlatban, s egyben a bálványimádásban felelőssé teszi a legnagyobb keleti tanítókat, Szent Antalt, Athanasziosz, Nazianzoszi Gergelyt, Baszileioszt stb.

A zsidókra sokszor tesz utalást. Szokásaikról, ünnepeikről tájékozott, sőt ezek ismeretét elengedhetetlennek tartja a próféciák megfejtéséhez. Hisz abban, hogy a zsidók egyszer újra felépítik Jeruzsálemben a templomot, de mivel a próféciának ez a része még nem teljesedett be, nem kísérli meg ennek értelmezését. További számításaihoz fontosnak tartja egy helyes naptár szerkesztését, ami nem kis feladat, de éppen Newtonnak való. Leírja a zsidó és a római időszámítás közti különbséget, a Julianus-naptár tévedéseit, és az evangéliumok párhuzamos vizsgálata alapján egy alapos szinopszis összeállításával bizonyítja, hogy Jézus két évvel előbb született, mint a hagyomány tartja.[3]

A könyv utolsó harmada a *Jelenések könyvé*vel foglalkozik. Először újra kitér a

[3] Az, hogy Krisztus nem i. e. 1-ben született, ma már ténynek mondható, bár manapság Kr. e. 6-ra vagy 7-re szokás tenni születése pontos idejét.

keletkezéstörténetre és főleg az időpont kérdésére, amely Newtonnál a matematika és az asztronómia iránti vonzódásán túl azért is fontos, mert a próféciák magyarázatakor folyton-folyvást számol, hogy bebizonyítsa igazát. János apokalipszisét hiteles és igaz kinyilatkoztatásnak fogadja el, szemben az apokrif apokalipszisekkel, mint amilyen Péter, Pál, Tamás, István, Éliás és Kérinthosz apokalipszise, amelyeket hamisnak nevez. Ez is bizonyítja, hogy nincs okunk Newtont mindenféle titkos, gnosztikus irányzatok követőjének nevezni. Sőt mintegy hitvallásként hangzik el, hogy „én, és ahány keresztény csak él, akiknek véleménye mindenben egyezik az igazsággal, hiszünk mindkettőben, hogy a testnek lesz feltámadása, és hogy lesz egy ezeréves lét a megépített, feldíszített, kiterjesztett Jeruzsálemben." (224.o.)

Szerinte tehát az ezeréves krisztusi birodalomban való hit alaptétele a kereszténységnek, abban mindenkinek hinnie kell. Hivatkozik arra, hogy elődei, a régen élt egyházatyák kivétel nélkül hittek benne. Newton ebben a vonatkozásban egészen fundamentalistának tekinthető, főleg ha hozzávesszük, hogy az ezeréves királyságot bizonyos írásmagyarázati megközelítések gyakran szimbolikusan értik, sőt egy katolikus kommentárt idézve: „akik betű szerint vették, azok eretnekségbe jutottak."[4] Persze Newton nemcsak ezzel a kijelentésével kerülhetne a római egyház tiltólistájára, hanem sokkal inkább azzal a magyarázatával, amely szintén eltér a hagyományostól, és a megszokottnál is keményebben támadja az egyházat. Egész apokalipszis magyarázatát, szokatlan módon, a zsidók hetedik havi ünnepeivel, a lombsátor és az engesztelés ünnepével hozza párhuzamba, melyek, mint mondja, Jézus második eljövetelével vannak összefüggésben. Egy ideig a bevett magyarázatokat követi, miszerint a 12. fejezet napba öltözött asszonya maga az egyház, amelynek üldözést kell elszenvednie, az viszont már kevésbé jellemző, hogy ma ugyanezt az egyházat értsék a teológusok a néhány résszel később megjelenő nagy parázna asszonyon, aki a vadállaton lovagol (17. fejezet), mivel az egyház időközben annyira elkorcsosult. A szerző, hogy véleményének még nagyobb nyomatékot adjon, a fenevad képmásának a római egyház püspöki testületét tartja, a fenevad bélyegének pedig a keresztet, melyet szintén a katolikusok használtak lépten-nyomon. A 666-os szám megfejtése pedig nem Nerónak a hagyományosan héber betűszámokból összeadódó neve, hanem – egyébként Irenaeus nyomán[5] – a latinoké.

Összegezve: Newton ezen műve alapján a Szentírást és annak segédtudományait professzionális szinten ismerő tudós volt, aki szenvedélyesen fogalmazta meg kritikáját kora nagy egyháza ellen. Írásában megkülönböztet igaz és hamis vallást. Az igaz vallás fő jellemzője, hogy általában üldözik, és ez olyannyira így van, hogy amíg a római egyházat üldözték, addig még az is jó úton haladt. Az igaz vallás a Krisztus által alapított legősibb, eredeti vallás, amihez képest az egyház egy új elhajló, korrupttá vált intézményt hozott létre, amelyet szertartásos intézménynek is nevezett. Őt tehát éppúgy foglalkoztatta az egyház szertartásossága, mint kora

4 A Szent István Társulat által kiadott Biblia magyarázata az 1424. oldalon. (Budapest, 1987.)

5 Irenaeus: *Adversus haereses*, V. 30,3.

más filozófusait, pl. Tolandot, Voltaire-t, Spinozát. A legtöbb protestánssal együtt vallotta, hogy a szertartásosság teljesen közömbös az üdvösség szempontjából. A babonák és a bálványimádás szintén olyan visszatérő gondolat művében, amely kollégái írásaiban is gyakran megjelenik. Az is világos azonban, hogy Newton a vallással nemcsak filozófiai kérdések megválaszolása céljából foglalkozott, hanem sokkal inkább személyes meggyőződés vezérelte.

Fehér Bence

Utak és útkereszteződések. Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére.
Főszerk. Kahler Frigyes, szerk. Bank Barbara, TITE, Budapest 2013. 632 pp.

M. Kiss Sándor nemcsak egyik legfelkészültebb, hanem – már csak e kötetből ítélve is – a szakmán belül és kívül egyik legnépszerűbb legújabb kori történészünk, nem meglepő tehát, hogy 70. születésnapjának tiszteletére tanítványai, kollégái, barátai ezzel a reprezentatívnak szánt és kétségtelenül impozáns terjedelmű tanulmánykötettel álltak elő. Hanem hogy a tanulmánykötet valóban ünnepi örömet okoz-e az ünnepeltnek és a kedves Olvasónak, vagy ellenkezőleg, ünneprontó, keserű szájízt hagy hátra, az már fogas kérdés.

Koncepcióját, felépítését tekintve egyébként a kötet kiváló. Jól megfogalmazott tematikus blokkokba sorolja a tanulmányokat, amelyek szinte a bölcsészettudomány egészét felölelik: a nagy többséget – érthetően az ünnepelt kutatási köréhez közel álló öt XX. századi történelmi blokkot – körülölelve mintegy támogatják és hozzásimulnak a régebbi történelmi korszakok („Századok távlatából"), a történeti földrajz és a kultúr-, sajtó- és irodalomtörténet egységei. Szinte csak az okoz hiányérzetet, hogy a történeti földrajzi blokk („Tér és történelem") meglehetősen sovány, két tanulmányból áll, és ezen nem segít, inkább még aláhúzza a hiányt, hogy ezek erős, tartalmas, magvas és kiérlelt írások. Érthetetlen továbbá Botos Katalin érdekes, átfogó, a politika- és gazdaságtörténet kapcsolatát boncolgató esszéjének *(Politikatörténeti leckék)* besorolása a kultúr-, sajtó- és irodalomtörténethez, ahova nem illik; az összefoglaló jellegű XX. századi történelmi tanulmányok közé kellett volna rendezni.

Egyébként a kötetben levő írásokat egyenként ismertetni nem áll módomban, egyszerűen mennyiségük miatt: 55 (!) tanulmány (?) túlfeszítené minden recenzió kereteit. A „tanulmány" kifejezés persze nem minden esetben igaz: a kötet végén, a „Szubjektív jegyzetek" blokkban három rövid, legfeljebb esszének minősíthető írás áll. Ezzel egyébként nincs is semmi baj, hiszen már a besorolásukkal is vállalják különállásukat, nem kifejezetten tudományos voltukat. Az, hogy egy-két hasonlóan rövid, esszészerű, kidolgozatlan írás szét van szórva a kötet egészében, már kellemetlenebb. De ne ítéljünk a leggyengébb oldalról: ekkora kötet nyilván nem is lehet teljesen egyenletes. Az 55 írás közül vegyünk inkább szemügyre néhány figyelemre méltó darabot, és azok alapján alkossunk véleményt.

Értékelésem így is szubjektív lesz: az írások éppen elég nagy része figyelemfelkeltő, újdonságértékű, sőt egyszerűbb, de súlyosabb szóval mondva: *jó* ahhoz, hogy a kiemelt értékű tanulmányok mellett minden olvasó találhat még olyat, amely megérdemelhette volna a bemutatást.

Elsőnek természetesen a főszerkesztő, Kahler Frigyes tanulmányára kíváncsi az ember, s az *(A jogállam és kommunizmus.*[1] *Bírói függetlenség: bírák a diktatúra őrlőkövei közt)* nem is csalja meg várakozásunkat: a huszonegy oldalas, nagy jogtörténeti tanulmány átfogó értékelést nyújt rendkívüli világossággal, a tényekre és a józan észre alapozva, és éppen ezért szuggesztív erővel. Voltaképpen egészen szokatlan, hogy egy tanulmánykötetbe kerülő írás ilyen általános elvi útbaigazítást nyújtson: ha érleljük a szöveget, kétszer-háromszor elolvassuk, kezdjük úgy érezni, hogy itt inkább egy monográfia első fejezetét tartjuk a kezünkben. Nem ő az egyetlen, aki ezt a ritka és szép megoldást választja: hasonló, bár terjedelmileg rövidebb átfogó elemzést nyújt pl. Horváth Attila *(Az állampárt a szovjet típusú diktatúrában)* és Horváth Miklós *(Megtorlás és amnesztia a katonai igazságügyi szervek tevékenységének tükrében)*, az utóbbi ráadásul még statisztikai adatsorok hozzátételével konkretizálja is mondanivalóját. E tanulmányok a kötetnek mintegy szilárd gerincét adják, logikus szerkezetben nagyjából a középső részben elosztva. Érdekes elvi fejtegetést olvashatunk, ha az eddigieknél kevésbé szuggesztíven is, Szekér Nórától *(Adalékok a történelmi fogalmak bonyolultságához)*. Kíváncsian vártuk a szerkesztő, Bank Barbara cikkét is, sajnos ezúttal csak egy elég felszínes részletkutatás nyelvileg is igénytelen bemutatására futotta tőle *(Ejtőernyős kopjás harci bevetések 1944-1945)*.

Ez persze a gyakoribb, kézenfekvő – és természetesen nem helytelen – megoldás: egy-egy szakmai részletkérdés, esetenként egy-egy „esettanulmány" kidolgozása. Az ezt választó írások tömegében is találhatók briliáns megoldások, úgy az elismert, élvonalbeli kutatók, mint a helyenként szinte kezdő tisztelők (és nyilvánvalóan tanítványok) tollából. Megvilágosító élmény új adatok új szemlélettel való bemutatását olvasni például a középkor történetében a fiatal Tatár Saroltától *(A rábaközi besenyő ispánság szervezete és fennállása)*, '45 utáni történelmünkben Őze Sándortól *(Az 1956-os forradalom előzményei: ellenállási mozgalmak vidéken)* vagy Soós Viktor Attilától *(Belső kritika az Állami Egyházügyi Hivatal működéséről 1968-ból)*. Személyesen a legnagyobb, előre nem is sejtett élvezetet Medgyesy S. Norbert néprajzi tanulmányát olvasva éreztem *(A téeszesítés dalai Perenyében és a Kánai menyegző hagyományának sorsa)*. A szerző kiválóan érzékeltetett egy egészen különös történelmi környezetet, mellesleg népzene- és egyházzene-történeti forrásközlést adott, és még arra az eddig sehol nem tudatosított tényre is felhívta a figyelmet, hogy az 1950-es évek népzenéjének kutatása milyen fontos lenne és milyen váratlan adatokkal szolgálhatna saját tudományága és a társadalomtörténet számára is.

A pozitív oldalon ki kell még emelni a földrajzi blokkot is. A két írás kiegyensúlyozza egymást: Berényi István elvi bemutatását adja egy újszerű történelem–földrajz-szemléleti koncepciónak *(A földrajzi tér és a történelem)*, a (tudomásom szerint kezdő) Wirth Gábor pedig egy igen gyakorlati írást adott: *Gárdony településszerkezetének történeti változásai*, amely első adatközlés egy gyakorlatilag feldolgozatlan te-

[1] Sajnálatos, hogy a tartalomjegyzékben a címet helyesírási hibásan szedték, ezt a pontot elhagyva.

rületről, de egyben modellértékű is, világosan bemutatva egy érdekes, jellegzetes település-földrajzi kérdésnek, a magyar vízparti üdülőhelyek XX. századi kifejlődésének tipikus lezajlását. Azon kevesek közé tartozik, akik képanyagot is adnak cikkükhöz (ebben a témában ez persze kötelező), kár, hogy ennek nagyobb része illusztratív, jó minőségű légifelvételek formájában, de 7. ábráján közölt saját elemző térképe adatokban gazdag, szakmai nóvumot jelentő, fontos munka. Rettenetes – erre nincs enyhébb szó –, hogy ez a térkép és ezek a légifelvételek fekete-fehérben jelentek meg, nemcsak esztétikai értéküket, hanem használhatóságukat is tönkretéve, ami az egész kötet nyomdai kivitelezéséről ad lesújtó képet.

Vannak olyan tanulmányok, sőt tanulmánycsoportok, amelyek elvileg és gyakorlatilag is vitatandó kérdéseket adnak fel. Ünnepi kötetben nem szokatlan, hogy egyes cikkek a tudományon túli *érdekesség* irányába is nyitnak, a szakterület bizarrabb, „izgalmasabb", néha humorosabb részleteit dolgozzák fel. Kényes feladat ez, könnyű a népszerűsködésbe csúszni, de az ellenkező oldalon sem jó megállni, és szárazon, fejünkben a tudós vaskalapjával feldolgozni az egészséges olvasó arcizmait megbizsergető témát. Az ilyen jellegű tanulmányok szerzői többségükben sikerrel táncolnak a borotvaélen: tudományos szempontból értékes, ugyanakkor minden olvasónak kellemes perceket szerez pl. Mózes Ambrus tanulmánya *(Hogyan ne veszítsünk el egy gerillaháborút?)*, Török Gáboré *(„Magyarország elfogadhatatlan arca")*. A kínálkozó lehetőséget kevésbé tudja kihasználni, de tudományosan feltétlenül korrekt, bár néha kissé nyögvenyelős fogalmazású és száraz Vass Norbert egészen egzotikus tárgyú cikke *(Boldog, szép napok Nirvániában – A megfigyelt, a láttatott és a magáról beszélő magyar punk)* vagy Marschal Adrienné *(A diktatúra Szabad Szája: politikai vicclapok 1945-1956)*.

Egy másik jellegzetes íráscsoport életutak bemutatását vállalja. Itt a legnagyobb veszély az, hogy az életrajzszerű írás, amely természetszerűleg igyekszik megértetni a bemutatott személyt, átcsúszik apologétikumba, egyfajta „hagiográfiába". Ezt sajnos az erre vállalkozók közül, érzésem szerint, csak Szakály Sándor kerülte el *(A kolozsvári magyar királyi IX. honvéd hadtest parancsnokai 1940-1945)*. A többiek, akik egyébként a magyar katolikus egyház jellemző, pozitív személyiségeit igyekeztek kiválasztani, talán a téma, talán a kutatott személy iránti személyes rokonszenv miatt kissé valóban hagiográfiát műveltek, ami a „Keresztutak" blokkot szomorúan egyhangúvá tette; még szerencse, hogy Soós Viktor Attila már említett kiváló írása ezt egy kissé ellensúlyozni tudta.

Általánosságban fontos kérdés, hogy szabad-e egy történelemtudományi műben az ideológiai megítélést, a személyes értékelést szemponttá tenni. Rendszerint valószínűleg nem: az eddig pozitívan kiemelt részlettanulmányok nagy része a szerző által nyilvánvalóan nem pozitív színben látott személyt, szervezetet, eseményt dolgozott fel, de nagyon helyesen a tények világos bemutatására összpontosított, lévén az olvasó értelmes ember: a logikus következtetést maga is le tudja vonni. Ez nyilván nem lehet *mindig* igaz. Lehetetlen, hogy Kahler Frigyes jogtörténeti tanulmánya személytelen maradjon: a hozzáértő jogász nem írhatja le értékelés nélkül

azt a mindennemű szabályozást, egyetemes emberi jogelvet és a saját maga által hozott belső szabályokat egyaránt folyamatosan felrúgó gyakorlatot, amelyet bemutat. De ennek nincs közvetlen köze ideológiai értékeléshez: a „jog" alkalmazásának feneketlen romlottságát ítéli el, ami éppen egy megvetésre méltó ideológia nevében történt, de akkor is hasonlóképpen elítélendő volna, ha történetesen pl. egy elvi szinten tiszteletre méltó, teokratikus egyházi szervezet követi el.

Annál rosszabb véleményünk lehet viszont, ha valaki a tényeket eleve az ideológia alapján értékeli. Elnézzük és a feldolgozott tárgy túl emocionális megközelítésének tudjuk be enyhe eseteit az említett „hagiografikus" cikkekben, talán még Virág András kissé hosszúra nyúlt, elég egyértelmű állásfoglalású művében is a cserkészetről, de nem mehetünk el szó nélkül Guitman Barnabás tanulmánya mellett: *Kinek a szabadságharca? Mozaikok a tizenöt éves háborúról, Erdélyről és Bastáról*. Az írás voltaképpeni mondanivalója az, hogy Bocskai István működése egészében rossz szándékú és eredményét tekintve kártékony, ő pedig csak egy hatalommániás őrült volt – mondjuk ki a szerző helyett: egy politikai bűnöző. Miért? Voltaképpen két okból: mert a császár-királlyal és a katolikus egyházzal szállt szembe. Nem vitatom, hogy egy történésznek megvan a joga a teljes tudományos konszenzussal szembemenetelni – új tények alapján, vagy félremagyarázott tényeket újraértelmezve. Egy ideológia alapján dönteni arról, mely tényeket kell újraértelmezni: ahhoz nincs. Attól, hogy a szerző meggyőződéses „labanc" és katolikus, még nem szerezte meg a képességet, hogy bebizonyítsa: a XVII. század történetének labanc és ellenreformációs értelmezése a helyes. Írása marad elhibázott és hiteltelen.

Nem kívánok kitérni egy-két csupán néhány oldalas, láthatólag hirtelen odavetett írásra, egy esetben egyszerű forrásközlésre (bár ennek megvan a maga érdeme, de nem ünneplő kötetbe való), sem egyébként kiváló ókoros kutatónk kifejezetten illetlen eljárására, hogy egy hosszabb tanulmánynak csak a második felét adta le a kötetbe, miután az első már valahol megjelent… Néhány elhibázott cikk, néhány mondanivaló nélküli, gyenge darab még nem vonna le sokat a terjedelmes kötet értékeiből. Annál szomorúbb, hogy a szerkesztői és nyomdai munkálatok még az értékes cikkeknek is ártottak. A kötetnek több lektora volt, de úgy tűnik: egy lektor sem látta egészében. Megkockáztatom az eredmény alapján: vannak olyan cikkek, amelyeket egyáltalán nem látott lektor. Helyenként kirívó magyartalanságok és helyesírási hibák vannak a szövegben,[2] egy-két cikk jegyzetapparátusa teljesen eltér a többiétől, „tanulmánynak" besorolt mű átmehetett minden jegyzetapparátus nélkül (Csűrös Miklós: *Kodolányi János Losonczy Gézáról*), olyan is van, hogy lábjegyzet látványosan kimarad, vagy éppen megduplázódik. Egészen kiemelkedően kínos lapszus található Schmidt Mária tanulmányában *(A hidegháborús konfliktusok és az 1963-as amnesztia)*: három helyen egymás után hibásan van írva Kennedy elnök neve! A három független hely normálisan annak a bizonyítéka, hogy nem egyszerű

[2] Pl. 628. o.: „ama – engem nagyon hidegen hagyó", 203. o.: „titkos volt a szervezetük, amely megnehezíti (ti. a szervezet??) ezen akciók számszerinti összegyűjtését", 204-5. o. "aBáró Aczél Endre féle" *(sic! sic!)*.

sajtóhibáról van szó. Vajon mi történt? Hihető-e, hogy a nagynevű szerző ekkorát hibázott, a szerkesztő pedig aludt szerkesztés közben? Ne inkább azt tartsuk valószínűnek, hogy Schmidt Mária helyes kéziratot adott le, és a hibát a szerkesztő Bank Barbara „javította" bele a szövegbe? Akárhogy is, ez a hiba az egész cikket, sőt az egész kötetet terheli, és az ünnepeltet hozza kínos helyzetbe. Nem beszélve a minősíthetetlen tördelésről, amely nemcsak ízléstelen a lábjegyzetek közti óriási térközökkel, azzal, hogy még a jegyzetapparátus sorkizárt szedésére is képtelen, hanem olyan abszurd helyeket produkál, mint a 222–223. oldalak, ahol egy-egy sor szöveg után fél oldal teljesen üres marad, majd utána áll fél oldal jegyzet. A címbetűk csúnyák, az oldaltükörhöz viszonyított margó kicsi, és ha ezt a vastag művet nem lehetett már csak a címzett iránti tisztelet jeleként is keménytáblába kötni (ezt megértjük, ismerve a jelen gazdasági helyzetet), két kötetben lett volna célszerű kihozni. A tördelőszerkesztő nevét a kötetben nem sikerült felfedeznem, de jól tette, hogy rejtve maradt: a tanulmánykötet kiállításával és benne maradt sajtóhibáival egyaránt szégyent hoz eredeti nemes céljára, és a benne publikáló kiváló szerzőket is diszkreditálja.

KONFERENCIABESZÁMOLÓ

FÜLÖP JÓZSEF – SZINGER ÁDÁM

„Inspirationen 2"
nemzetközi szimpózium a KRE Német Nyelv és Irodalom Tanszékén

A Károli Gáspár Református Egyetem Német Nyelv és Irodalom Tanszékének szervezésében 2013. január 24–25-én megrendezésre került az *Inspirationen 2* c. nemzetközi szimpózium. Az öt országból érkezett meghívottak igényes előadásokkal örvendeztették meg az érdeklődőket. A következőkben a színes programból adunk ízelítőt.

A kétnapos ülésezést Dr. Czeglédy Anita tanszékvezető asszony nyitotta meg köszöntőjével, amelyben Hermann Hesse egyik esszéjéből választott mottót. Az *Eigensinn*ről, azaz az önfejűségről, pontosabban az „önnön értelemről", önmagunk értelméről szóló szöveg a megnemesítő kérdésfeltevéseket *és* a megszabadító válaszokat járja körül.

A szimpózium első felszólalója, Szendi Zoltán (PTE) *Der Mythos als Inspiration in der Lyrik Rilkes (A mítosz mint inspiráció Rilke költészetében)* címen megtartott előadását a költő életeseményeiből indította. Rilkének a mítosszal való első találkozásai közé számíthatók nem csupán meghatározó könyvélményei (például *A tragédia születése* Friedrich Nietzschétől), de számtalan utazása is, Európa-szerte. Az *Alkestis* (1907) és a *Leda* (1907–8) szövegközeli olvasatban bizonyítják, hogy Rainer Maria Rilke eredeti – és szinte különc – módon gondolkodik az (európai) kulturális hagyomány szerepéről és újjáélesztésének lehetőségeiről. Amellett, hogy említést tett e versek fölöttébb széttartó olvasatairól, Szendi korábbi filológiai vizsgálatokra is hivatkozott. Inkább az utóbbiakat segítségül híva elemezte az *Alkestis* lírai dramaturgiáját és kontrapunktikus szerkezetét. A test (ösztön) és lélek (szellem) ambivalens viszonyát tematizáló *Leda* pedig úgy terebélyesedik – többek között Schopenhauer akarat-metafizikája nyomán – filozófiai létkérdéssé, hogy eközben nem zsugorítja össze a vers nagyon is fizikai-szexuális alaptémáját. A mitológiai mag, hangzott a sommázat, csupán alkalom Rilke számára, amelyet új narratív szerkezetbe és lírai látásmódjának közegébe olthat.

Bognár Zsuzsa (PPKE) szintén Rilke munkásságához szólt hozzá *Bildkünstlerische Inspirationen in Rilkes* Geschichten vom lieben Gott *(Rilke képművészeti inspirációi* Történetek a Jóistenről *c. művében)* címmel. Az előadó szerint az 1904-es prózakötet a maga egyszerű történetmondásával, kettős címzésével és gyermeki elbeszélői pozíciójával (amely a költő ontológiai státuszának pandanja) az orosz ikonfestészet jegyében született, akárcsak a valamivel későbbi – a szakirodalomban is így értett – *Das Stunden-Buch*. A fiatal Rilke költészetében az ikonok a maguk fordított

perspektívaviszonyaival és az enyészpont sajátos szerepével a poétikai eszköztár gazdagodását eredményezték. A költő az elméleti vértezet helyett a személyes naivitást hangsúlyozta, itáliai és oroszországi utazásai nyomán pedig a művészet autonómiáját. Vallás és művészet egymást átható szférái evidensek Rilke szemében, sőt Istenhez való személyes közelsége az alkotás folyamatán keresztül legalább olyan egyértelmű és minden kétséget kizáró, mint az ikonfestőé.

Alice Le Trionnaire-Bolterauer (Universität Graz) *Das epiphanische Ding-Erlebnis bei Rilke, Musil und Hofmannsthal (Az epifánikus dolog-élmény Rilkénél, Musilnál és Hofmannsthalnál)* c. előadása elején röviden vázolta a századforduló és századelő szellemi erőterét, különös tekintettel három kiemelkedő szerzőre. Rilke, Musil és Hofmannsthal – jó érzékkel kiválasztott – szövegeit idézte fel annak bizonyítására, hogy ebben az időben a dolog-fogalom általános és új érvényre tett szert. Általános poétikai igénnyé nemesedett a dolgok új nézete, másfajta látásmódja, így a valóságérzékelés töredékessé vált. Ezt mutatják Rilke hétköznapi tárgyai és meditatív *mű*tárgyai egyaránt. A költő szavaival élve: a dolgok lényegét adó „dolog-lelket" kell megmenteni. A dolgok rendkívüli más-állapotát akarta kiprovokálni nyugalmasszemlélő és nem-kritikus szemekkel Hofmannsthal is. Esszé- és prózaszövegei a lét általános széthullásának látleletét adják, és a fenoménekből ő is a sorsszerűséget akarta kiszálazni. A gyakran gyermeki perspektívából láttatott tárgyak, amelyek érzéki tényezőikre hullanak szét, megfoghatatlan, légnemű efemer-nyomokká válnak a két író-költőnél. De a természet fonákját fürkészte a matematikus *és* misztikus Musil is a maga olthatatlan „lét-szomjában". A fenomének vagy dolgok poétikus élesztésével, szólt az összegzés, e költői életművek a modernitás esztétikai gondolkodását készítették elő.

A szimpózium második napján Karl Katschthaler (Debreceni Egyetem) *„…a fortissimo of agitated perception…"* című előadása nyitotta meg a délelőtti ülést, amely *Stille als Raum des Hörens (A csend: a hallgatás tere)* alcímen nyújtott bepillantást zene és irodalom összefonódásának területébe. Előadásának anyagát Luigi Nono munkássága, azon belül is a *Fragmente – Stille, an Diotima* című, vonósnégyesre írt műve, valamint a filozófiai bázist biztosító Massimo Cacciari csönd-újragondolása szolgáltatta. Nono és Cacciari értelmezésében a csönd, ellentétben John Cage *4'33"* című nevezetes művével, nem egyfajta zenei vákuum, amelyet – mint Cage esetében, a közönség bevonásával – hangokkal kell vagy lehet megtölteni, hanem a zenei szünet feszített tömörsége és ily módon a mű szerves és alkotó része. A csönd ezen újragondolása sem a művésznek, sem a hallgatóközönségnek nem hagy lehetőséget a pihenésre, mert az állandó koncentrálás szülte feszültség és a következő hangra irányuló folytonos várakozás mind az előadó, mind pedig a nagyérdemű számára tartogat szellemi kihívásokat. Katschthaler joggal említette meg, hogy a zeneszerzés ilyesfajta újragondolásában az olasz komponista Kurtág Györgyben lelhetett szellemi társra, aki az 1986-ban szerzett *Kafka-Fragmente* című művével értelmezte újra a zenei szünet jelentőségét és lehetőségeit. Nono darabját Hölderlin *Diotimá*ja inspirálta, és két gondolati egységet tartalmaz. Az elsőben három

versidézet csendül fel, a másodikban a három különböző vers verssorainak újbóli, az eredeti sorrendet felrúgó összerakása, amely így sem nélkülözi a strukturáltságot (fragmentális körstruktúrával rendelkezik). A második egységet illetően az előadó érdekes körülményre hívta fel a figyelmet: a „Das weißt du aber nicht" kezdetű vers egy Beethoventől kölcsönzött zenei idézettel párosul, amely azonban teljesen átértelmezi a beethoveni alapkoncepciót (hallhatatlanná válik a mű azáltal, hogy az extrém kettős fogások és a vibratók nehézsége lejátszhatatlanná teszik), és megismerteti a művésszel és a közönséggel a „hangtalanul játszás" fogalmát, teret adva annak a filozófiai meggondolásnak, miszerint „a csend az a folyamatos sík, amelyet a hang tör meg".

A referátumok sorát Sabine Egger (University of Limerick, Írország) folytatta a *Sich bewegen lassen: Transkulturelle Eisenbahnreise in der zeitgenössischen deutschen Literatur (Megindulás: transzkulturális vonatút a kortárs német irodalomban)* című előadásával. Egger a vonatút metaforáján keresztül világított rá a keletnémet–nyugatnémet konfliktus, valamint a tágabb értelemben vett Kelet és Nyugat megítélésének irodalmi megnyilvánulásaira. Olyan írók munkásságával foglalkozott, akik az egykori NDK területén vagy a kommunizmus Kelet-Európájában nőttek fel (többek között Herta Müller, Milan Kundera, Kurt Drawert, Lutz Seiler vagy Zbigniew Herbert). Egger (Foucault nyomán) a heterotópia fogalmából indult ki, amely a vonatút metaforáján keresztül értelmezi a vasfüggönyön innen rekedt írók egzisztenciális körülményeit. Olyan kérdéseket boncolgatott, mint a Nyugat képe a hidegháború idején (természetesség vs. a technika világa) vagy a vonatút metaforája mentén haladva Kelet-Németország mint a térbeli és időbeli sík egy állomása. Saját szimbólumrendszerén belül is valós hely a heterotópia, amely lehetővé teszi a terek koegzisztenciáját, így az művészi-kulturális szempontból fontos hellyé válik. A vonaton belüli saját realitás időt és teret ad az álmodozásnak, a kinti világ csodálatának (itt ez a Nyugat csodálatával azonos), ugyanakkor a vonaton belül sem homogén a világ, az idegennel való találkozás lehetősége itt is adott. Könnyű belátni tehát, mennyi értelmezési lehetőséget tartogat a vonatút metaforája.

A második szakasz Sánta-Jakabházi Réka (BBTE, Kolozsvár) előadásával folytatódott, aki a beat- és popkultúráról, valamint annak a hetvenes évek román irodalmára gyakorolt hatásáról beszélt. A beat a szovjet elnyomás 1965-ös mérséklődését követően kezdett kibontakozni Romániában, és az ötvenes-hatvanas évek beatgenerációjának példáját követve gyorsan magáévá tette annak életfelfogását és művészi elképzeléseit. E korszak művészetére a jazz volt a legnagyobb hatással. Az improvizatív önkifejezés zenei megvalósulása zöld utat adott a szabadverselés fellendülésének, az amerikai áramlat pedig magával hozta a drogok, az alkohol és a szex kábulatát. A fogyasztói társadalom kritikája általános művészeti témává vált a fiatal olvasó- és írópublikum körében. Ceauşescu 1971-es hatalomátvétele után a cenzúra mindennapos jelenséggé vált, és, mint Magyarországon, az elnyomás Romániában is magas esztétikai értékkel bíró művek születéséhez vezetett. Sánta-Ja-

kabházi olyan írók munkásságával foglalkozik, mint Franz Hodjak vagy Anemone Latzina, akik a romániai beat-irodalom emblematikus figuráinak számítanak.

A délelőtti előadások sorát Kovács Edit (KRE) zárta, aki *Ruinen der Melancholie (A melankólia romjai)* címmel tartott előadást W. G. Sebald Benjamin-olvasmányairól *Die Ringe des Saturn* című úti beszámolója kapcsán. E mű témája a melankólia, amely szorosan kapcsolódik a Szaturnusz képéhez, ezáltal egy nagy európai tradícióhoz, és amelynek hallatán mindannyian a lassú elmúlásra, a mélabúra és a bárgyú passzivitásra gondolunk. A Szaturnuszhoz kötődik a folytonos úton levés is (amelyhez asszociatív módon párosul az úti leírás mint műfaj). A melankólia európai tradíciójához tartozik azonban még egy aspektus, amelyet csak kevesen (köztük Dürer vagy éppen Benjamin) méltattak, miszerint a mélabú tehetetlen bénultságával szemben az intelligencia ereje áll. Sebald a *Die Ringe des Saturn* című művében jól kimutathatóan átveszi Benjamin téziseit, elméleti alapvetéseinek irodalmi foglalatot kölcsönözve.

A délutáni ülést Ritz Szilvia (KRE) kezdte meg, aki Edgar Allan Poe és Hugo von Hofmannsthal művei kapcsán beszélt a belső vagy a külvilágtól elzárt terek konstrukciós elvéről, a szubjektum és a miliő kölcsönös egymásra hatásáról, valamint a szűk, zárt terek szimbólumrendszeréről. Előadásának címe: *Hermetik als Konstruktionsprinzip (A hermetika mint szervezőelv)*. Mindkét szerző műveiben megjelenik – más-más okból kifolyólag – az állandó félelem attól, hogy a mindenkori főhős nem tud megbirkózni életével, ezért a külvilágot (és az időt is) kirekeszti mindennapjaiból. Régről ismert a felfogás, miszerint a kert, mint a lezárt tér egy formája, a világ összesített képe. Az angolkert megjelenésével azonban a romantika a gondozott vadon képében létrehozza azt a feloldhatatlannak tűnő paradoxont, hogy a kert, azaz a világ fölött hatalmunk van, és hogy a kert egy művész műve, önmagában vett költemény, a művészi fantázia pedig arra való, hogy korrigálja a természet hibáit. Az előadó példák során keresztül jutott el Hofmannsthal *A 672. éjszaka meséje* című művéig, ahol a főhős saját mikrokozmoszát elhagyva halálos félelmet érez az élet elviselhetetlensége miatt, hogy végül, mivel kilép megszokott, szeparált világából, csúfos halált haljon. E műben az üvegház leírása is tanulságos, a belső tér növényei fenyegető figurákká változnak, az idő érzékelése megszűnik, és az egész tér művi és élettelen lesz. Poe és Hofmannsthal irodalmi munkásságában tehát (eltérő okokból ugyan, de) a stilizálás és az elveszőben lévő természetesség a vezérmotívum, a tér a félelmek kivetülését jelenti, a művészek pedig bukásra ítéltettek, mert elhitték, hogy a tér meghódítható.

A rendezvény Klemm László (KRE) összehasonlító elemzésével zárult *Satirische Reminiszenzen der 48er Revolution (A 48-as forradalom szatirikus reminiszcenciái)* címmel. Az előadó Arany János *A nagyidai cigányok* című művét vetette egybe Johann Nepomuk Nestroy egy, az 1848-as forradalomra írt paródiájával. Nestroy darabja 1848. július 1-jén jelent meg. Cselekményében egyszerű, mondanivalójában pedig elhatárolódik a forradalom személyes érzületétől, és dramaturgiailag sem hoz újat.

Egy távoli vidéken játszódik, ahol a polgármester szembetalálja magát Ultrával, a nép pártvezérével. Az első felvonásból kiderül, hogy a szabadság nem az, amiért ezrek áldozzák életüket, hanem az, amiért az ember színházba megy, a második felvonásban pedig egy hatalmi demonstráció szemtanúi lehetünk, amikor is Ultra orosz viseletben tűnik fel a színtéren. A polgármester fejvesztve, Metternich-szerűen menekül Londonba. A szerző elhatárolódása az eseményektől tehát kézenfekvő, nem azonosul a forradalom eszméjével, ami többek közt azzal is magyarázható, hogy mint színházi rendező a jövőjét féltve nem foglalhatott állást a forradalom mellett vagy ellen. Műve mindazonáltal zavaróan nélkülözi a drámaiságot és a feszültséget, érzelemvilága pedig infantilis. Ezzel szemben *A nagyidai cigányok* virtuóz humora ellenére is elárulja Arany mély érzületeit a forradalom végkimenetelét illetően. A túlzó szarkazmus mögött rezignáltság érződik, a humor az események fölött érzett trauma feldolgozási kísérletévé válik. Még többet mond az összehasonlítás negatív konklúziója: a két kortárs mű, műfaji rokonságán túl, semmilyen hasonlóságot nem mutat. A lehetőség tehát adott: különböző kultúrák eltérő gondolkodásmódja így érthető meg igazán.

A Német Nyelv és Irodalom Tanszék először 2011-ben adott otthont az *Inspirationen* nemzetközi szimpóziumnak, a konferenciakiadvány pedig Czeglédy Anita, Fülöp József és Ritz Szilvia szerkesztésében látott napvilágot a L'Harmattan Kiadónál a Károli Könyvek sorozatban, annak első német nyelvű kiadványaként. Küszöbön a második is.

RECENZIÓ

Kult László

Thomas Flemming: *Die Berliner Maurer. Geschichte eines politischen Bauwerks* (*A Berlini Fal. Egy politikai építmény története*) című könyvéről
(Berlin, be-bra verlag, 2008. ISBN 978-3-89809-083-4)

Thomas Flemming berlini történész, újságíró már több munkát is publikált Berlin, illetve Németország múltjával kapcsolatban, ilyen például a *Berlin im Kalten Krieg* (Berlin a hidegháború alatt, 2008.), a *Kein Tag der deutschen Einheit 17. Juni 1953*. (Nincs német egység napja 1953. június 17-én, 2003.), valamint a *Vor Gericht. Deutsche Prozesse in Ost und West nach 1945* (Bíróság előtt. Német perek Keleten és Nyugaton 1945 után, 2005. Utóbbi kötet megírásában szerzőtársa volt Bernd Ulrich). Thomas Flemming Bochumban született 1957-ben, tanulmányait a Berlini Egyetemen (Freie Universität Berlin) végezte, ahol történelem, német és filozófia szakokon diplomázott.

A szerző könyvében korábban még nem ismertetett levéltári források alapján mutatja be – a Berlini Fal történetén keresztül – a kettéosztott Németország, valamint Berlin múltját és mindennapi életét a tárgyalt korszakban. Flemming tudományos igényességgel és pártatlanul dolgozta fel a rendelkezésére álló forrásokat. Kutatásokat folytatott az Állami- és Hadtörténeti Levéltárban (Bundesarchiv–Militärarchiv), a Német Demokratikus Köztársaság Levéltárában (Archiven der DDR), a Berlini Állami Levéltár az NDK pártok és tömegszervezetek archívumának részlegében (Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv), valamit Hagen Koch magángyűjteményében.

Hagen Koch – akinek a szerző külön köszönetét fejezi ki már a mű legelején, hogy rendelkezésre bocsátotta a számos dokumentumot – korábban az NDK katonatisztje volt, és munkája során folyamatosan gyűjtötte a különböző fotókat, iratokat, újságcikkeket. Magángyűjteményéből saját levéltárat tudott kialakítani Berliner Maurer-Archiv néven. A gyűjtemény által Flemming könyve betekintést ad az egykor a világon legszigorúbban őrzött határvonalának történetébe, eddig nyilvánosságra nem hozott fotókkal illusztrálva.

Flemming munkája 10 nagy fejezetre tagolódik, amelyeken belül kisebb részfejezetek vannak. A számos korabeli fénykép mellett eredeti iratok, igazolványok, útlevelek másolatai is megtalálhatóak a könyvben, valamint számos újságcikk, illetve plakát, röpirat, folyóirat és Stasi-jelentés másolata is gazdagítja. Több ízben politikusok, államfők idézeteivel színesíti könyvét; megtalálhatóak benne táblázatok, statisztikai kimutatások is. A Fal szerkezetéről, elhelyezkedéséről számos eredeti tervrajzot, térképet is bemutat.

A könyv végén részletes kronológia, bibliográfia, névmutató, valamint a tárgy- és helynévmutató található. A könyv gazdag forrásanyaga, jegyzetei és képanyaga mind hozzájárultak ahhoz, hogy az egyébként olvasmányos mű a legmagasabb szakmai követelményeknek is eleget tegyen.

A kötet korabeli idézetekkel kezdődik: „A Fal még 50, sőt 100 év múlva is állni fog." (Erich Honecker, 1989.), majd folytatásként: „A Varsói Szerződés tagállamai az NDK kormányának azt javasolták, hogy a nyugat-berlini határzóna lezárására és megbízható ellenőrzésére hozzanak létre egy olyan rendszert, ami egyben védelmet nyújt a szocialista tábor országainak" – az utóbbi idézet a Kelet-Berlin rádióban hangzott el, miután megszakította zeneadását 1961. augusztus 13-án, vasárnap éjjel 1:11-kor. Az eseményt a *Neues Deutschland* címlapjával szemlélteti a szerző, amelyben két vezércikk is az aktuális politikai helyzettel foglalkozik. Az egyik a Varsói Szerződés tagállamainak nyilatkozata, másik az NDK Minisztertanácsának határozata.

Flemming részletesen bemutatja a Berlini Fal történetét és az aktuális politikai eseményeket. Már az első fejezetben leírja, hogy amikor 1961. augusztus 12-én 16:00-kor Walter Ulbricht aláírta a Fal megépítésére vonatkozó parancsot, akkor lezártak egy *menekülési útvonalat*, melyen az előző években több mint 1,6 millió NDK-s hagyta el az országot. Elfogulatlanul és a tényekre alapozva mutatja be a Berlini Fal egész korszakát. Ugyanúgy szerepel benne a Fal több mint 15 éves előtörténete, mint a máig ható utóélete: 1947 elején a Szovjetunió megerősítette hatalmi pozícióját Kelet-Európában, de nem voltak tekintettel a demokratikus alapelvekre. Winston Churchill pedig már 1946-ban, Fultonban „vasfüggönyről" beszélt. Megállapította, hogy „ez biztos nem az a felszabadított Európa, melynek felépítéséért küzdöttünk."

A nyugati hatalmak aggódva figyelték az európai változásokat. 1948 tavaszán Berlinben kiéleződött a helyzet. A Szovjetunió megszakította a Nyugat-Németország és Nyugat-Berlin közötti szárazföldi kapcsolatot. A nyugati szövetségesek légihídon keresztül látták el Nyugat-Berlint élelmiszerrel, gyógyszerrel és minden más fontos árucikkel. A konfliktus kritikus maradt, Nyugat-Berlin megpróbáltatásai csak 11 hónap után értek véget.

Már 1949 óta havonta több tízezer ember menekült Nyugatra, aminek több oka is lehetett. A parasztok és kisvállalkozók ezrei számára nem volt perspektíva a szovjet típusú államosítás után. Többen pedig az elnyomás elől, vagy politikai okokból menekültek el. A fiatalok reménykedtek abban, hogy a nyugati zónákban további lehetőségeket találnak. A Nyugat bőséges árukínálattal, kulturális sokszínűséggel és modern, laza jövőképpel csábított. A menekülési hullám folyamatosan növekedett, 1949 után évente több mint 150 ezer személy hagyta el az NDK-t nyugati irányba – olvashatjuk.

Ulbricht 1961 júniusában egy szabad, de a Német Demokratikus Köztársaság fennhatósága alatt egyesített Berlinben reménykedett, melyet Nyikita Hruscsov is támogatott. A Bécsben lezajlott Hruscsov–Kennedy-csúcstalálkozón azonban az

amerikaiak nem engedtek a szovjet követeléseknek, így ezután Hruscsov határozott a nyugat-berlini határzár létrehozásáról, aminek végrehajtásával Erich Honeckert bízták meg.

1961. augusztus 15-től a szögesdrót helyén először téglával, majd betonlapokkal építették fel a határt jelentő Falat. A vasúthálózatot és a metróhálózatot lezárták, a csatornahálózatot vasrácsokkal választották le, ám még ezután is sokan próbáltak átjutni Nyugat-Berlinbe. Az alagúton keresztül gyakran teljes családok, fiatal párok, de idősek is kijutottak az NDK-ból. Volt olyan eset is, amit az NBC felvett, majd nyilvánosságra hozott. A Bernauer utcai eset után – ahol lelőttek egy kelet-berlini határőrt – vége lett az alagúton keresztül történő menekülésnek.

1963-tól több fantáziára volt szükség a Nyugatra való szökéshez. A leggyakoribb módszer a személygépkocsik embercsempészésre való átalakítása volt, de történtek próbálkozások külföldi útlevelekkel, autóbuszos határáttörésekkel, sőt volt olyan is, aki hajóval próbálkozott az átjutással. Válaszul a határ környékét katonailag megerősítették, a dezertálások megelőzésének érdekében pedig javítottak a határőrök szolgálati körülményein, ellátásain és díjazásukon is.

1963. június 26-án John Fitzgerald Kennedy Nyugat-Berlinbe látogatott, aki a legismertebb határátkelő, a Checkpoint Charlie mellett felállított emelvényről figyelte meg a Berlini Falat. Közben a másik oldalon a Brandenburgi Kapu oszlopai közé anyagfüggönyt tettek, hogy Kennedy és kísérete ne lásson át Kelet-Berlinre, az ott lakók pedig ne láthassák az Amerikai Egyesült Államok elnökét. Hruscsov öt hónappal korábban, 1963 januárjában látogatott a Falhoz. A védőfal felállítását fontos lépésként értékelte a szuverenitás megerősítésében. A Nyugat-Berlint meglátogató kormányfők, uralkodók egyik programpontja volt a Fal megtekintése, ezt legtöbb esetben a Checkpoint Charlie melletti állandó faemelvényről tették meg. Jelenlétükkel biztosították Nyugat-Berlin lakosságát politikai és hadi védelmükről. A kelet-berlini részbe látogató államfőknek a Berlini Falat mint antifasiszta védőhálót mutatták be.

Willy Brandt nyugat-berlini polgármester egy 1961. szeptember végi beszédében kijelentette: „ha már nem lehet a Falat eltüntetni, legalább átjárhatóvá kell tenni." Az NDK kormánya 1963-tól a nyugat-berliniek részére határátlépési engedélyeket adott ki. Ezt követően NSZK-sok ezrei álltak sorban az engedélyekért, hogy két év után viszontláthassák családtagjaikat, ismerőseiket Kelet-Berlinben.

1969 októberétől Willy Brandt, a Német Szövetségi Köztársaság kancellárja politikájának mottója a kelettel való megbékélés volt. A Hruscsovot 1964-ben leváltó Leonyid Brezsnyev is békességre törekedett külpolitikájában. 1971-ben Berlinnel kapcsolatban is született megállapodás a felek között, miszerint a nyugat-berliniek évente 30 napot tölthetnek látogatás céljából Kelet-Berlinben, de minden alkalommal 24:00-ig el kellett hagyniuk a területet. A belépési engedélyek igényléséhez és kiadásához Nyugat-Berlin területén öt irodát létesítettek, ahol megbízható NDK-s hivatalnokok dolgoztak naponta ingázva. 1984-ben az évenkénti beutazható napok számát 45-re emelték, majd 1988-tól két napos tartózkodásokat is engedélyeztek.

Az 1971 májusában Ulbrichtot leváltó új pártfőtitkár, Erich Honecker egyik első intézkedése az volt, hogy azon határőröknek, akik fegyverük használatával szökést akadályoznak meg, kitüntetést, szabadságot, illetve pénzjutalmat helyezett kilátásba. Az 1960-as években az NDK határőrsége 10 különálló egységből állt. Nyugat-Berlin határán 3, a belnémet határon 6, míg a Balti tengernél 1 állomásozott. Az általános hadkötelezettség bevezetése után a katonák közül a legmegbízhatóbbakat választották ki a határőrszolgálatra, olyanokat, akiknek semmiféle kötődésük nem volt Nyugat-Berlinhez. A hivatalosan „antifasiszta védőfalként" szolgálatot teljesítő határőröket politikai-ideológiai oktatásban részesítették*, és képzett propagandistákat küldtek közéjük, hogy a „fejekben rendet tegyenek". Fontos volt* az *ellenségkép* kialakítása is, ami alatt a nemzetközi imperializmust, azaz a nyugati államokat értették. Ellenségként kezelték, és bűnözőnek, illetve árulónak nevezték az NDK-t elhagyókat – fogalmaz Flemming.

Mind keleten, mind nyugaton az emberek többsége hozzászokott a Fal létezéséhez. Sokak számára azonban szabadságuk elvesztését és az elnyomást jelképezte. NDK-orvosok egy ún. „Fal-betegségről" számoltak be, amelyet bezártság és depressziós tünetek kísértek. Végső soron mindez az egész NDK történetét visszatükrözi.

1986-ban Mihail Gorbacsov látogatta meg Kelet-Berlint, 1987-ben pedig Ronald Reagan tartott beszédet Nyugat-Berlinben. 1989-re az NDK-ban elkészült a Fal építésének további tervezete, a „High-Tech-Maurer", amelyet 2000-ben adtak volna át. A lőfegyver használatának elkerülésére elektronikus megfigyelőrendszereket, mozgásérzékelőket akartak bevezetni.

Gorbacsov „glasznoszty" és „peresztrojka" kifejezései az 1980-as évek második felében bejárták az egész világot. 1989. november 9-e estéjén Günter Schabowski élő nemzetközi sajtótájékoztatón közölte, hogy az NDK teljes politikai vezetése lemondott, majd közölte azt is, hogy az NDK megnyitja polgárai számára a határokat. Mivel a sajtótájékoztatót a rádió és a televízió is közvetítette, 20:30-ra már több százan gyűltek össze a Nyugat-Berlinbe vezető határátkelőknél. A tömeg egyre nőtt, követelték a sorompók megnyitását. Rövid tétovázás és vita után 22:30-kor megnyílt a határátkelők többsége, éjfélre pedig az összes szabadon átjárhatóvá vált.

Ezután határozat született a Fal lebontásáról, melynek november 30-ig el kellett tűnnie a városképből. Berlinben és a város körül 106 km hosszan, 45 ezer darabból álló, egyenként 2,75 tonnás betonfalat kellett eltüntetni, és a hozzá tartozó zárókerítést, valamint a megfigyelőtornyokat. A Fal több mint 28 évig választotta ketté Berlint. De nemcsak a várost, hanem családokat, barátokat, fiatal párokat is elválasztott egymástól.

A Kelet-Berlinben élők a világ nagy része elől is el voltak zárva. Sokan beletörődtek, mások képtelenek voltak erre. Több mint 250 ember az életével fizetett érte. A Fal nemcsak a két különböző rendszer választóvonalaként szolgált, ez volt a hidegháború frontvonala is. Ulbricht és Honecker szemében az imperializmus ag-

resszív befolyásainak szabott gátat. Kennedy szerint pedig a kommunista rendszer kudarcának legerősebb jelképe volt a Berlini Fal. Akik ezt az időt átélték, azok sok sebet kaptak a kortól, a *Fal* egész életükbe bevéső dött – ezek a szerző záró sorai.

KONFERENCIABESZÁMOLÓ

SZIKI ÁGNES – ZSENGELLÉR KITTI:

„A spirituális közvetítő" – konferenciabeszámoló

A Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kara és a Magyar Vallástudományi Társaság közös szervezésében került sor 2013. június 21–22-én *A spirituális közvetítő* című tudományos konferenciára. Dr. Sepsi Enikő, a BTK dékánja és Prof. Dr. Hoppál Mihály, az MVT elnöke nyitotta meg a rendezvényt. A konferencia alkalmat adott e terület kutatóinak, érdeklődőinek, hogy beszámolhassanak új kutatási eredményeikről. Az előadók vallásfenomenológiai, vallásfilozófiai, vallásnéprajzi és egyéb tudományos szempontokból közelítették meg a témát, biztosítva ezáltal a konferencia sokszínűségét, valamint interdiszciplinaritását.

A megnyitót követően az első napon négy szekcióban zajlott a konferencia. Az első szekció elnökeként Hamar Imre kérte fel első díszelőadónkat, Birtalan Ágnest, aki a mongol sámánnarratívák nyelvi tanulságairól beszélt. Előadásában több földrajzi területről és szövegtípusból származó példákkal világította meg a témát, választ adva a címben felvetett kérdésre: „Sámán-szleng? Mongol sámánnarratívák nyelvi tanulságai (terepkutatás alapján)". A szekció második előadójaként Sepsi Enikőt, a Kar dékánját köszönthettük. Előadásának címe „A divináció mint spirituális közvetítés és a szinkronicitás összefüggései" volt, alapjául pedig a Jung-tanítvány Marie-Louise von Franz *On Divination and Synchronicity* című műve szolgált. Megtudhattuk, hogy a számok, alakzatok, mintázatok nem pusztán szimbólumként közvetítők, hanem a jungi *unus mundus* koncepcióján belül ennél jóval jelentősebb szerepet töltenek be. A szekciót záró előadó Schiller Vera volt, aki „A Püthia mint spirituális közvetítő" címmel tartotta meg előadását, végigvizsgálva a delphoi jóspapnő tevékenységének részleteiről szóló antik forrásokat.

A második szekciót Hoppál Mihály vezette. Második díszelőadónk, Pócs Éva előadásának címe: „Tündérek és angyalok. Archaikus tündérkultusz maradványai Közép-Délkelet-Európában". Tanulmányában a Gustav Henningsen által elemzett szicíliai *donne di fuori* tündértársaságához hasonló magyarországi és horvátországi tündértársaságok kora újkori adatait és adattöredékeit, valamint a tündérek és emberek közti kommunikáció formáit vizsgálta. Lázár Imrének, a szekció második előadójának témája: „Az áldozat rózsafüzére: egy magánkijelentés dokumentumai", egy ötgyermekes katolikus karizmatikus édesanya Krisztussal folytatott beszélgetéseinek vizsgálata. Az előadó az ismert magán-, illetve nyilvános kijelentések tükrében a vallásfenomenológia és a szakrális kommunikáció elméleti keretében értelmezte a jelenséget.

Cselényi István a Hajdúdorogi Görögkatolikus Egyházmegyétől „Az 'újvallások' mérlege" című előadásában elmondta, hogy a ma divatos „újvallások" az egykori vallásfokok feléledései és felélesztései. Következtetésként megfogalmazta, hogy ez a korjelenség arra int, hogy sokkal árnyaltabban értékeljük a vallási igényt, jobban kell számolnunk a mélylélektani tényezőkkel.

A harmadik szekció elnöke, Kovács Ábrahám kérte fel soron következő díszelőadónkat, Hoppál Mihályt, aki a következő kérdést tette fel: „A sámán: spirituális közvetítő vagy vallási specialista"? Véleménye szerint, ha a dolgok mélyebb rétegeihez akarunk eljutni, akkor nem a személyre, hanem a rituális kontextusra kell koncentrálni.

Nagypál Szabolcs előadásának témája: „A közvetítő fogalma a keresztény gondolkodásban". Az általa felvázolt hat szintnek megfelelően Jézus Krisztus, a Szentlélek, az angyalok, Mária, a szentek és az egyház Isten és ember közti közvetítői szerepét elemezte, elsősorban újszövetségi igehelyekre támaszkodva. K. Gábor János „Vizionárius remeték mint lelki tanítók a kopt *Apopthegmata Patrum*ban" címmel tartotta meg előadását. Ennek keretében az *Apophthegmata Patrum* kopt verziójában fennmaradt és az előadó által lefordított néhány történet segítségével tömören bemutatta a vizionárius tapasztalás és a spirituális közvetítés lehetséges kapcsolatainak néhány típusát.

A szekció utolsó előadója Spannraft Marcellina volt („A költő mint spirituális közvetítő"). Értelmezése szerint a spirituális közvetítő költők köre nem pusztán az ún. papköltőkből vagy sámánköltőkből áll. A költők egy részének bizonyos költeményeit illetően többről van szó, mint az egyén kreatív fantáziájának, gondolatainak megnyilvánulásáról. Az előadás elsősorban Ferdinand Ebner pneumatológiai töredékeinek fényében törekszik megközelíteni a költő mint spirituális közvetítő szerepét, nyelv és szakralitás összefüggéseit.

A negyedik szekciót a kar dékánja, Sepsi Enikő vezette. Első előadóként Gyimesi Júlia szólalt meg. Témája: „Spiritiszta médiumok a magyar pszichológia történetében". Az előadás célja az volt, hogy bemutassa a korai magyar pszichológia és a spiritizmus képviselői között kialakult kapcsolatrendszert, valamint a médiumi jelenségek magyarázatára kidolgozott magyar pszichológiai elméleteket, kritikákat és azok hatásait. A szekció második témájáról („Bensőséges kapcsolatok és istenkép") több neves előadó számolt be. Mirnics Zsuzsanna, Vass Zoltán és Surányi Zsuzsanna 60 Másodperces Rajzteszt alkalmazásával végzett kutatásuk eredményeként – melyben 200 fiatal felnőtt vett részt - kimutatták, hogy az Istenhez való kötődés egyrészről szoros összefüggésben áll az elsődleges kapcsolatok minőségével és szorosságával (anya, apa), másrészt olyan esetekben, amikor az elsődleges kapcsolatok sérültek, az Isten iránti kötődés felülírhatja, korrigálhatja az elsődleges kapcsolati mintát.

A nap utolsó előadói Zsirosné Seres Judit, Vass Zoltán, Mirnics Zsuzsanna és Surányi Zsuzsanna voltak. Témájuk: „Spirituális közvetítő személyek és terek". Kutatá-

sukban általános iskolás tanulók vallási tapasztalását tanulmányozták, részben arra a kérdésre fókuszálva, hogy az egyházi iskola tanulói által készített vallásos témájú rajzokon megjelenik-e spirituális közvetítő személy vagy spirituális közvetítő szerepet betöltő tárgy, helyszín, objektum.

Az első nap eseményeit kísérő programok is színesítették. Az egyik Hoppál Mihály *Sámánképek* c. fotókiállítása, melyet Birtalan Ágnes nyitott meg. A kiállítás 2013. július 5-ig volt megtekinthető a KRE BTK Díszterme előtti folyosón.

A nap zárásaként a Díszteremben könyvbemutatót tartottunk, melyen a következő szerzők kötetei kerültek ismertetésre: Nagypál Szabolcs: Párbeszédtükör, bemutatta Kovács Ábrahám; Máté-Tóth András – Sarnyai Csaba Máté: Szemelvények a magyar vallástudomány történetéből I-II., bemutatta Voigt Vilmos.

A konferencia második napján három szekcióban zajlottak az események. A soron következő ötödik szekcióban Lovász Irén elnökölt. A nap első díszelőadójaként Voigt Vilmos „A közvetítő útja – a sámántól (?) a szentig (?)" címmel tartott előadást, amely egy óír irodalmi emlék, a *Buile Shuibhne* („Suibhne őrjöngése") sámánisztikus és keresztény motívumainak értelmezésével foglalkozott. Azt a kérdést vizsgálta, lehet-e Suibhne király történetét vagy annak valamely motívumát a sámánizmus fogalomkészletével értelmezni?

Az előadás kulcsfogalma az 'őrjöngés' volt, amely egyben a fent említett irodalmi alkotás műfaja is, és amely egyes kutatók szerint kapcsolatba hozható az indián sámánok viselkedésével. Az előadó számos párhuzamra mutatott rá, melyek közül az ugráló, erdőben bolyongó, fára mászó, meztelen vadember és a háromszoros halál motívuma is megjelenik más forrásokban. E felszíni párhuzamok ellenére azonban Suibhne története nem tekinthető sem egy „óír sámán", sem egy spirituális közvetítő történetének.

A második előadó Dyekiss Virág volt, aki „Ha az emberek éheznek, minket feleslegesen hívnak sámánnak" című előadásában a szibériai nganaszan népcsoport hitvilágával ismertette meg a közönséget. Ennek a szamojéd népcsoportnak a folklórjában kiemelkedő szerep jut a sámánoknak, akik a közösség meghatározó elemeiként a közösen átélt traumák során a bajelhárító szerepet töltik be. E traumák közül a legfontosabb az éhezés, mely igen gyakran fenyegeti az extrém körülmények között élő népet. A sámánokról szóló mondák előadása jelenlegi ismeretek szerint nem kapcsolódott rituális alkalmakhoz, ezért a folklór legaktívabb rétegének részét képezte. Egyszerre erősítette meg a nemzetség saját múltjához, nagy őseihez való kapcsolódását, és segítette a nehéz helyzetekben alkalmazandó viselkedésminták megőrzését.

Bakos Áron „Az inuk (eszkimó) vallásosság Franz Boas *The Central Eskimo* című művében és annak tudománytörténeti vonatkozásai" címmel tartott előadást a szekció végén. Célja a közölt anyag összefoglalásán és bemutatásán túl a mű tudománytörténeti elhelyezése volt. Az előadó véleménye szerint a címben említett mű joggal nevezhető a kulturális antropológia egyik korai klasszikus művének, annak

ellenére, hogy a mű nem használja a „sámán" terminust, ehelyett egy segítő, gyógyító funkciójú egyénről ír, akit szellemek segítenek feladata ellátásában.

A hatodik szekció elnökeként Pócs Éva kérte fel Korpics Mártát „A látnok mint közvetítő" című előadása megtartására. Az előadás megvizsgálta a látnokok mint az emberek és Szűz Mária közötti közvetítők szerepét Medjugorje zarándokhellyé válásának folyamatában, illetve bemutatta azt, hogy a látnokok milyen szerepet játszottak a közösség és Isten kapcsolatának alakításában. Az előadó szerint Medjugorje a vallási élet szimbóluma, ahol megjelenik a tényleges Isten–ember-kapcsolat, a zarándoklat pedig a szakrális kommunikáció jelenkori formája.

Lovász Irén szintén egy jelenkori kutatást vázolt fel a hallgatóknak „'Médium vagyok.' Egy nagy hatású *női* spirituális közvetítő a 21. század elején, Budapesten" című előadásában. Tanulmánya középpontjában Enikő, egy olyan mai, budapesti nő áll, aki nagyon különös hasonlóságot mutat azzal a látó parasztasszonnyal, aki az előadó egy korábbi vallásantropológiai kutatásának témája volt. Az ő médiummá válását és működését ismerhettük meg az előadás során.

Hidán Csaba előadása során a honfoglaló magyarok sámánisztikus hitvilágába kaptunk betekintést. Az előadás, mely a „Sámánisztikus rajzok Csíkrákos vártemplomának tornyán" címet viselte, a templom tornyán feltárt rajzok, festményeket elemzését mutatta be. Az előadó szerint a következő motívumok – életfa, szarvas, nap, hold, ló, küzdelem, hatujjú táncoló férfi – mind a sámánizmushoz kapcsolhatóak. Emellett kifejtette a dinamizmus jelentőségét is, mely az ábrákon is látható, és ami Voigt Vilmos előadásában már megjelent korábban a nap folyamán.

A szekció utolsó előadója Spät Eszter volt, aki a Közel-Keletre kalauzolt minket. „Akik 'könyvbe esnek': Jezidi látók Észak-Irakban" című előadása a jezidik spirituális közvetítőit mutatta be. A jezidik kasztrendszer szerint élnek, de a látnokokat a kasztrendszeren kívül helyezik el. Látóvá bárki válhat, ám a folyamatot általában hatalmas testi vagy lelki fájdalom kíséri. Ennek ellenére a látók ajándékként tekintenek erre, és az embereket segítik adományukkal jóslatok formájában.

Az utolsó, hetedik szekciót Birtalan Ágnes vezette. Az utolsó díszelőadó, Hamar Imre nyitotta meg a hetedik szekciót. Előadásának címe: „Buddha tanainak közvetítése: indiai mahájána szútrák, kínai apokrif szútrák, tibeti gtermák". Az előadás az indiai, kínai és tibeti buddhizmusban egyaránt megtalálható spirituális közvetítés jelenségét mutatta be, feltárva a hasonlóságokat és különbségeket. Egyrészt Buddhát emelte ki mint az indiai és kínai iratok szerinti spirituális közvetítőt, másrészt Padmaszambhavát, aki a tibeti gtermák írásaiban tölt be közvetítő szerepet. Az előadás nyomán a közönség a spirituális közvetítés igencsak egyedi szegmensét ismerhette meg.

Imregh Monika „Marsilio Ficino: orvosságos ember vagy a lélek orvosa? A *De vita libri tres* asztrológiai és mágikus vonatkozásai" címmel tartott előadást. Előadásában két szempontnak, az asztrológiai és mágikus aspektusnak a jellegzetességeit vizsgálta. Ficino szerint a gyógyulás visszatérés a tökéletes állapothoz, vagyis re-ge-

nerálódás. A gyógyítás, az orvostudomány szorosan kapcsolódik az asztrológiához és a mágikus cselekedetekhez, a hermetizmushoz. Ficino művében a filozófia és az orvostudomány együtt hat a vallással, a gyógyuláshoz nem elég a test gyógyítása, a lelket is gyógyítani kell.

A szekció zárásaként Vassányi Miklós „Az első rendszeres leírás az inuit sámánságról: Hans Egede Grönland-monográfiája (1741-ből)" című előadása egyrészt ismertette és elemezte a szöveg vallástörténeti vonatkozásait, másrészt vizsgálta az adatközlő vallási-teológiai indítékait is a sámánság elítélésében. A monográfia olyan nagy eszkimológusok előfutára, mint Rassmussen vagy Mowat. A szerző nemcsak érdeklődéssel fordult az eszkimó hitvilág felé, hanem el is ítélte a sámánisztikus vallást. Leírásából sok mindent megtudhatunk az inukokról, ám a tárgyilagosság nem a legfőbb erénye.

A konferencia zárásaként a témához szorosan kapcsolódó filmvetítésre került sor: Tari János *Fába szorult lélek* című filmjét nagy érdeklődéssel nézték a konferencia résztvevői.

A konferenciát Sepsi Enikő dékán asszony zárta be. Válogatott előadásai a közeljövőben a Károli Könyvek sorozatban jelennek meg a L'Harmattan Kiadónál.

T. Jäger Zsuzsa

A kommunista diktatúra évtizedeiről

Horváth Miklós (szerk.): *A diktatúra évtizedei. Tanulmányok, esszék, előadások*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar Történelemtudományi Doktori Iskola, 2013, Piliscsaba. 368 old. ISBN 9789633081051

„Együtt vagy külön, mély, boldog nyugalommal neki a tankoknak, a rájuk célzott ágyúknak, gépfegyvereknek. Semmi nem drágább nekik, mint a visszanyert emberi méltóságuk (180. o.)" – akár *A diktatúra évtizedei* c. tanulmánykötet mottója is lehettek volna Ottlik Géza sorai.

Szakemberek tudják, hogy egy műnél mindig két nehéz probléma adódik: egyrészt a tartalmat ténylegesen lefedő cím megtalálása, másrészt az előbbi problémával szoros összefüggésben az időkeretek rögzítése. Ezt a kettős feladatot az alábbi módon próbálták megoldani: a II. világháborút követő években kezdi az események elemzését. Ekkor egy olyan államot látunk, ahol a hatalmon lévő Kommunista Párt saját hatalmának megszilárdítására törekszik, s igyekszik mindenkit eltávolítani, akiben potenciális ellenfelet lát. A kötet záró korszaka az 1980-as évek, a kommunista hatalom utolsó évei.

A kötet összegyűjtötte a 2013-ban „A diktatúra évtizedei" című tudományos konferencián elhangzott előadásokat. A kötetet Horváth Miklós történész szerkesztette. Az előbb említett konferencia megszervezésében, valamint a kötet szakmai munkálataiban a Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesület is közreműködött. A kötetben olvasható tanulmányok írói a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Karának Történelemtudományi Doktori Iskolájának végzett és jelenlegi hallgatói.

A kötet megszerkesztésének rendje logikus és áttekinthető, történelmi igényességgel a következő beosztást követi: először a *Diktatúra határon innen és túl* címmel összefoglaló tanulmányok olvashatók magyarországi (pl. Magyar Testvéri Közösség, Földművelésügyi Minisztérium tisztviselői, Standard Villamosság Rt. vezetősége) és csehszlovákiai kirakatperekről (Milada Horákova és társai), melyek egyaránt érintettek egy-egy személyt vagy akár egy egész intézményt. Szó van még a fejezetben szökési ügyek kivizsgálásáról, a Csehszlovákiában kifejtett egyházellenes tevékenységről, a magyar közszolgálati rádiózást érintő változásokról. Az utóbbiban jelentős hangsúlyt kap a média manipulatív, a kommunista propagandagépezetben ellátott szerepe.

A *Tanulmányok a forradalomról, szabadságharcról és a megtorlásról* címet adták a kötet második, mintegy 15 tanulmányt felölelő egységének, ahol a szerzők az 1956-os ese-

ményeket és az utána következő megtorlást tárgyalják. Találhatunk itt tanulmányt (a terjedelem miatt a teljesség igénye nélkül) a 37. lövészezred tevékenységéről, a magyarországi cserkészet felszámolásáról, ellenállási tevékenység szervezéséről a budapesti Péterfy Kórházban, Mindszenty József hercegprímás „félrabságáról" az amerikai nagykövetségen és magyarországi internálásokról. Továbbá helyet kap néhány helytörténeti vonatkozású munka is: *Az 1956-os történések Sárisápon*, *A bátaszéki összeesküvés*, *A szocialista törvényesség, azaz a kádári megtorlás Várpalotán*.

Az *Úton a szabadság felé* című harmadik egységben olvashatunk két tanulmányt a Kádár-korszak megítéléséről Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban az 1980-as években, avagy hogyan vált a Kádár-korszak szalonképessé a nyugat szemében.

A diktatúra évtizedei áttekinthető, világos stílusban, tudományos alapossággal tárgyalja a kommunista diktatúra aspektusait, egyszerre szolgálva a széleskörű ismeretterjesztést, de a tudományos igények kielégítését is. A kötet segítségével tudományos alapokkal kevésbé rendelkező érdeklődők is bővebb ismereteket szerezhetnek a kommunista diktatúra működéséről. A gondosan válogatott bibliográfia, a rendkívül gazdag jegyzetanyag, a legfrissebb szakirodalomra és levéltári forrásokra vonatkozó hivatkozások objektív megközelítésre vallanak, s ezzel a könyv eleget tesz a legkomolyabb tudományos elvárásoknak és ezen túlmenően segítséget nyújt további kérdésfeltevésekhez és vizsgálatok lefolytatásához. Fegyelmezetten ír az évtizedeken átívelő kötet a kiszemelt település társadalmáról, életviszonyairól, hétköznapjairól, a nagy és a helyi politika „áldásos" hatásáról. Igen sokat emel a munkán a szerzőknek az anyaggyűjtés során készített beszélgetése a ma is élő szemtanúkkal, ami az *oral history* kategóriájába tartozik, de ezeket a szerzők megfelelő kritikával kezelik.

A tartalmas, esztétikus kiadvány értékét tovább növeli az utolsó fejezet után található névmutató, illetve a konferencián készült képfelvételek. A könyv külsejét tekintve egyszerű, mégis figyelemfelkeltő a mára szimbólummá vált lyukas, '56-os magyar lobogóval a fedőlapon.

A kötet – miután minden tanulmányát végigolvastuk – arra ösztönzi olvasóját, hogy figyelmét ismét társadalmi és politikai igazságtalanságok problematikájára irányítsa. Kimondatlan célja, hogy a már többször újratárgyalt átfogó ismereteken túl egy-egy egyéni sorson keresztül mélyebb bepillantást engedjen a kommunista gépezet belső működésébe. Véleményem szerint ez nagymértékben sikerült, és a szerkesztő, a szerzők és az őket támogató háttérintézmények sikerként könyvelhetik el. Ezzel együtt viszont van még helye a témában további hasonló munkáknak, hiszen egyre több felszínre kerülő dokumentum vár feldolgozásra. A könyv kolofonja lehetne, s egyben az ehhez kapcsolódó eljövendő hasonló munkák bevezetője Örkény István alábbi üzenete, mely 1956. október végén a Szabad Kossuth Rádióban hangzott el: „A jövőben a régi hullámhosszon új hangokat fognak hallani. Ahogy híressé vált régi-régi esküminta követeli, az igazságot, a teljes igazságot és

semmi mást, csak az igazságot fogjuk elmondani. Egy részecske vagyunk az ország testéből. Kérjük, adják meg azt a figyelmet munkánknak, mely minden dolgozó magyar embernek jár. Mi az egész forradalmi mozgalom szószólóinak valljuk magunkat, és a magyar nemzet hangját akarjuk hallatni ország-világ előtt" (117. o.).

Formai kéréseink szerzőinkhez

A szöveget word-formátumban, rtf-kiterjesztésben kérjük elektronikus úton megküldeni a következő címre: <orpheusnoster@googlegroups.com>. Általában maximum 1 szerzői ív (40.000 leütés szóközökkel, jegyzetekkel, bibliográfiával együtt) terjedelmű cikket várunk, de ennél jelentősen rövidebb cikk közlését is szívesen vállaljuk. Recenziók esetében a várt terjedelem körülbelül 5-10.000 leütés.

A főszövegben használt alapbetűtípus 12 pontos Times New Roman legyen, a lábjegyzetben 10 pontos Times New Roman. Ha a szöveg különleges fontkészletet is igényel, kérjük csatolni a fontkészletet, valamint a cikket pdf-formátumban is. A főszöveget sorkizártan, másfeles sortávolsággal, a bekezdések elején behúzás nélkül kérjük; a lábjegyzetet sorkizártan, szimpla sortávval.

Hivatkozásokat lábjegyzetben és nem végjegyzetben kérünk. Külön irodalomjegyzék, bibliográfia a tanulmány végén nem feltétlenül szükséges, de szívesen vesszük, különösen, ha egy szerzőtől több művet is idéznek, és az i.m.-mel való hivatkozás zavart okozhatna. Ilyen esetben javasoljuk a jegyzetekben a szerző és évszám alapján történő rövid hivatkozást. Ha nincs külön irodalomjegyzék, az első alkalommal való idézést teljes formában kérjük, utána pedig i.m., illetve i.h. formában. Kereszthivatkozások ne legyenek. Folyóiratcikk, könyvfejezet címét idézőjelek között, normál betűvel kérjük, folyóirat, könyv címét dőlt betűvel.

Minden esetben pontos irodalmi hivatkozást kérünk (megjelölve a kezdő és záró oldalszámot, tehát nem 230sqq. formában). Kérjük, az oldalszámot csak abban az esetben egyértelműsítsék p. (pp.) betűvel, ha az idézett mű jellegéből (katalógus, képkötet) következően egyébként nem volna világos, hogy oldalszámról van szó. Internetes hivatkozások esetén kérjük ellenőrizni, hogy az idézett oldal elérhető-e még, és kérjük a hivatkozás, illetve az ellenőrzés dátumát is feltüntetni.

Kérjük, klasszikus auktorok idézésénél ne alkalmazzanak kiskapitálist. Az auktorok nevét és műveik címét lehet a szakmában bevett rövidítésekkel külön magyarázat nélkül alkalmazni. Tudományos közéletünkben kevéssé ismert folyóiratok, sorozatok, kézikönyvek nevét vagy ne rövidítve írják, vagy az irodalomjegyzék végéhez csatoljanak rövidítésjegyzéket is.

Az idegen nyelvű, latin betűs kifejezéseket és idézeteket kérjük dőlt betűvel szedni, a görög, héber, kopt és szír idézeteket a megfelelő betűvel (más nyelvű szövegeket is szívesen látunk eredeti írásmóddal). Kérjük, hogy ne külön görög, héber stb. betűkészletet használjanak, hanem unicode betűket (ha egyes ékezetes betűket az alapbetűtípussal nem tudnak létrehozni, Palatino Linotype betűt ajánlunk).

A görög neveket a szerző szándéka szerint tudományos vagy magyaros átírásban, egy cikken belül következetesen kérjük. Kérjük, görög neveket – latin auktor idézését kivéve – ne írjanak át latinosan (pl. Achilles, Homerus).

Képek esetén a képaláírásokat a szöveg legvégén beszámozva kérjük megadni. A képeket ne ágyazzák be a dokumentumba, hanem külön képfájlban, a lehető leg-

nagyobb méretben és felbontásban (tehát min. 1000x1000 pixel) küldjék, és a szövegben jelöljék meg, hová szerkesszük be a képet.

A tanulmányokhoz kérünk körülbelül 15 soros angol, német, francia, olasz vagy latin nyelvű rezümét a cikkel közös fájlban, a szöveg végén. Kérjük, hogy szerzőink nevük mellett adják meg a következő információkat: születési év, tudományos fokozat, a tudományág, melynek művelőjeként a „Számunk szerzői" rovatban szeretnék magukat azonosítani, oktatási-kutatási hely. Recenziók esetében a recenzeált mű minden könyvészeti adatát kérjük a cikk címében, illetve alcímében megadni.

A korrektúrát a Word Eszközök menüjének Változások követése gombja alatt a Módosítások elfogadása vagy elvetése lehetőségnél, Elfogadja, illetve Elveti gombokkal az adott helyen jelezve kérjük vissza.

Következő számunk tartalmából

HAMVAS ENDRE: Koré koszmu – A világ leánya

TÓTH ANNA: Sópatros és Konstantinápoly alapítása – egy mágus Nagy Konstantin udvarában

BÉKÉS ENIKŐ: Orvosi asztrológia Galeotto Marzio De doctrina promiscua című művében

TURCSÁN-TÓTH ZSUZSANNA: Az Epheszoszi Artemisz-szobrok helyi sajátosságai (Egy lehetséges tipológia)

ZSOLDOS ENDRE – ZSUPÁN EDINA: Stellarium – egy asztronómiai kódex Mátyás könyvtárában

IMREGH MONIKA (FORD.): Plutarchos: A delphoi epszilonról